

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 3 (145) май-июнь 2009 ж.

Учредительле –

КъМР-ни культура министерствосу бла
Жазычуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тёппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

Инсан уруш бла Кязим

Ислам динге жюреги бла ийнанган хар инсан – сюрюучю, хуначы, не да хахим, поэт болсун – дин ахлусуну насийхатын жюрегинде жюрютгенди, ич рухийи да аны бла белгиленгенди. Битеу да Шимал Кавказны халкларына устазлык эталлык, акылы, фахмусу бла да Беш да Тау Элде айтылган, танылган Кязим хажи кишиге уллу селешмегенди, кесин хуначыча, темирчича жюрютгенди. Темир тюеме, назмула тиземе дегенден озуп, бир назмусунда да менсиниулюк этмегенди. Айхай, ол назму сёзюню кыйматын бла миллетини огьурлулугун ангыламаган туююл эди. Болсада

кимни да, кыйсы халкны да кесинден игиге санап жашаганды.

Аны бла бирге айтырга тийишлиси: кеп алимле, жазычула, философла Ариссейни халкларыны жашауларын эки кезиуге белюп, кесамат эте келгендиле: Октябрь революцияга дери, революциядан сора деп. Алай халкыла не заманда да тынч жашамагандыла. Бусагьатда кюнлерибизден енчелеп, революцияга дери жашауубузга термилирча туююлдо. Жаланда малкьар халк угьай, Ариссейни битеу миллетлери да. Хар заманны эз идеологиясы, саясаты болганьыча, огьурлулугу, кюйсюзлюгу да болады. Анга кере революцияга дери жамауат бийлеге, байлагьа, кьуллагьа, жарлылагьа да белоннгени кертиди. Байла, бийле бирча кюйсюзле, огьурсузла болмагандыла, халкны жарыкландырыр умутда кеп игилик да этгендиле. Алай бийле – бийча, жарлыла – жарлыча жашаганлары да белгиледи.

Бююнледе, коммунистлени идеологиялары хорланганы бла байламлы бир-бир алимле, кьуллук кьоллу инсанла да озган жашауну махтап, аны кюсегенча селешедиле, халкларыны жашауларында бир тюрлю чойрелик болмаганьыча, бийи, жарлысы да келишип, ырахат жашаганьыча. Алай бусагьатлада жамауатны социальна кьауумлагьа юлешиннгенин махтар мурадта озган кюнлерибизни унутурга неда акьаргьа керек туююлбюз. Жарлылык, кьарангылык да Шимал Кавказны миллетлерин жарсытыр ючюн кьоймаганды. Чанкала “кьара халкны”- ишчилени, эллилени учуз этгенлери, тукьум айырганлары кыйсы миллетни да жашауна терен сингнген эди. Ол жаланда Шимал Кавказны миллетлерине тере туююл эди, битеудуниялык шарт эди. Анга кере, аллай тере бла байламлы Шимал Кавказны халклары кьарангы эдиле, европалы миллетле уа рухийлери жарытхан миллетледиле деп кесаматларгьа жарамайды. Ол угьай, европалы халкылада тукьум айырыу, инсанланы багьаларын байлыклары бла енчелеу Шимал Кавказда жашаганладан эсе кюйсюз болганды. Европачыладача, неда орус халкыладача, Кьабартыда, Малкьарда да кьул-

лагъа, шапалагъа чыбыкъ уруу төре жюриомегенди. Биз былайда, сагъына келгенибизча, Шимал Кавказны халкъларында бий бийлигин этмегенди демейбиз. “Тукъумсузлагъа” бла мюлксюзлеге чанкала оспар сёлешгендиле –учуз этип, жууукълукъларын да алыргъа унамагъандыла. Болсада бийи, байы да жамауат бла бирге жашагъанды, таулулукъну төрелерини хатерин этип, бай жарлыгъа болушханды, тау намысына сакъ къарап, кеслерин ариу кылыкълы жюрютгендиле. Алай ол социальна класс тенглик туююл эди. Халкъла уа тенгликге итине эдиле, байгъа, бийге, къулгъа юлешинмей жашаргъа.

*Махтанмагъыз бай да, бий да,
Бизнича инсансыз сиз да.
Къалмазбыз биз бирибиз да,
Неди байлыкъ, мюлк да, юй да?
Тюзлюк а ёлмез, чиримез,
Аны бир кылыч да кесмез,
Залим аты малтап кетмез,
Жюрегинден къама ётмез,*

деп Кязим хажи андан жазгъанды. Тюзлюкге, тенгликге термилиюу большевикле бла байламлы туююлду – ол къалыубалада тамырланып, халкъ чыгъармачылыкъда толу ачыкъланганды. Тап, жомакъланы, кёп таурухланы окъуна тюзлюк, тенглик деген сыйлы ангыламла баш ёзеклеридиле, ниетлери XIX ёмюрню ахыр онжыллыгъында уа тюзлюк бла тенглик умуту бютюнда уллу кюч алып, Шимал Кавказны бла Дагъыстанны литератураларыны айныу жолларын, ауазларын да белгилейди. Аны айтханым, энди литератураланы социальна-класс сезим бийлейди, анга кёре, чыгъармалада социальна къауумларыны келишимсизликлерин ачыкълагъан чюйрелик тохташады. Ол жаны бла К. Хетагуровну, Б. Пачевну, Кязимни, И. Къзакъны, О. Батырайны эм башхаланы поэзиялары битеудуниялыкъ бет алады, Ариссейни кёп айтхылыкъ поэтлери да ниетлери, умутлары толгъан сунуп, Октябрь революцияны къабыл кёрген эдиле.

Октябрь революцияны хорлауу халкълагъа тюзлюк, тенглик, инсанлагъа эркинлик тежеп, алай келгенди. Аны чакъырыуларына бла тежеулерине толу ийнанып, артыкъда инсанлагъа эркинлик берлигине терилип, Ариссейни кёп сёз усталары жашауну жангыргъанына къууангандыла, эски къырал къурулушну бузулгъанына ыразылыкъларын билдирип В.Волошин, А.Белый, В.Хлебников, Б.Пастернак, В.Ходасевич дегенча поэтле окъуна назмула жазгъандыла. Тап, «эски Ариссейни» сюрюгю бла, революцияны ниетин, идеологиясын а мирзеуню урлукълары бла тенглеширгенди (В.Ходасевич “Путем семян”). Тынгылы сюрюлген жерге тынгылы урлукъла себилселе, ала бай тирлик бередила. Анга кёре, Ариссей да, урлукъну жолу бла айнып, жангы кюч аллыкъды деп ийнангандыла.

Айхай, Шимал Кавказны халкълары жангы жашауну чакъырыуларына, айтхан, ачыкълагъан ниетине къууанмай бла, бютюн ыразы болмай къалаллыкъ туююл эдиле. Нек дегенде, Октябрь революция бек алгъа пат-

чахлыкъгъа къжау эди. Патчахлыгъ а Шимал Кавказны халкъларыны душманы эди, аланы окъуусуз этип, озгъан жашауларын аны къадары бла ёнчелейдиле. Болсада жазычуланы аллай насыпсыз жигитлери жахил дуниягъа айып салгъан бла чекленмей, «советле къурагъан дуниягъа» махтау берирге керек эдиле.

***Минги тауну къатында –
Бир тар агъач къулакъда,
Мугур болуп, къой кютюн,
Тургъан эдим кулакда, -***

деп жазады Будаиланы Азрет «Къарангъдан жарыкъгъа» деген назмусунда. Быллай атны чыгъармаларыны асламына къайсы миллетни поэти да атаргъа боллукъ эди, нек дегенде, жазычуланы ангылау къолайларында башхалыкъ жокъ эди: барысы да «жангы жашауну озгъан кюнлери бла тенгешдирип», «къарангъдан жарыкъгъа» чыкъгъанча ангылай эдиле.

«Хар жерде ёксюзле, кюйген, къуругъан элле, къулчулукъда халкъыбыз жашай эди, къарангы, пакъыра да болуп», деп жазады къабартылы поэт Бекмурза Пачев.

Алай бла, 20-чы ёмюрню 20-50-чи жылларында Шимал Кавказны жазычуларыны асламы “эссизликни” жолу бла барады, ёз тонларындан жийиргенип, къачып, кимни эсе да, нени эсе да къапталын кьерге чакъырадыла. Къайсы миллетни къапталы эди ол, бармы эди аны миллет шарты, энчилиги – ол да белгисиз эди.

***Аман адетни уа
Уругъуз да, жыгъыгъыз.
Орнуна игини тыгъыгъыз!
Бутакъларын ууатыгъыз,
Багушха атыгъыз.
Къара кесеу этигиз,
Жерге терен кёмююз,***

деп жазады къарачайлы поэт Къалай улу Аппа!

Халкъны миллет энчиликлерине таякъ кётюргенликге, аланы орунуна не тюрлю адетле жарашырларын поэтле кеслери да сезмей эдиле. Аман адетни орунуна игини “тыгъыгъыз” деп чакъырады Аппа улу, болсада миллет төреле жюз жылланы ичинде къуралып тохташадыла, хунадан бир ташны къобарып, башхасы бла алышындыргъанча туююлдю ол. Сора кеси да къаллайды ол адет, къайсы халкъны төрелеринден сайланады? Орус халкънымы огъесе гюржюнюмю? Алай эсе, халкъланы бирлерин игиге санап, башхасын осалгъа чыгъаргъанчады ол оюм. Шималкавказчыланы литературалары, патчахлыкъны ууатылгъанына къууанып, жангы властъха алгъыш этмегендиле демеклик тереди. Бусагъатда уа аллай кесаматчыла кёп болгъандыла. Совет власть оюлгъанлай, анга къайырылгъан жазычуланы махтагъанла бардыла, малкъар халкъны бир-бир келечилери Кязимни

окуна ол халда кёргозтюрге итинедиле. Власть келе келгенлей, поэт анга ыразы болмай, чамланьп жазганды деген оюмну тюзге санап, неда аллай жалгъан кесамат бла Кязимни ариу бетли этерикча. Кязим ол махтау керекли туйюлдою. Октябрь революция хорлагъынчы окуна, азатлыкъгъа бла тенгликге термилгенин, узакъ бармай жашау иги жанына тюрленирине ийнанып жазганын унутургъа бютюнда керек туйюлдою.

*Тарладан туманла келгенча,
Кенгледен азатлыкъ келирин,
Мен кёкню кенглигин кёргенча,
Халкъ жашау тенглигин кёрюр!*

(“Мен тейри жарыгъын кёрюрге...” 1912 ж.)

Патчахлыкъ деген ачы сёзге Кязимни поэзиясында кёп кере сёгюу салынады. Поэт аны халкъын кыйнагъан, апчыгхан зулумгъа тенг этгенди (“Патчах да кырамайды даубузгъа // Тюзлюк иймей, аскер иеди таубузгъа”). Анга кёре уа поэт, зулумну башы кесилсе, тамырлары да кьюрурла деген умутда жашай эди:

*Жарлы Кязим сора нетсин,
Хайран болмай, инжилмейин?
Насып бизге кылай келсин,
Зулуму башы кесилмейин?*

(“Бюгюн гюрбежи аллында...” 1914 ж.)

Октябрь революциягъа дуняны кёп махтаулу жазычулары, зулумну башы кесилип, тенглик, тюзлюк тохташханча кърай эдиле Кязим хажи, Бекмурза Пачев да аланы ичлеринде эдиле

*Совет вылас – алтын терек,
Аны къаты тутмакъ керек, –*

деп, Мечиланы Кязим революцияны ниетлерине керти да ийнанып жазганды. «Жашыма» (1918) деген назмусунда да поэтни жүреги жангы власть ючюн кюрешге ачыкъды:

*Кёрмей кьалдым, сен думп болдунг,
Азатлыкъ ючюн жоюлдунг.
Сен халкъ ючюн кюрман болдунг,
Ачы урушда союлдунг.*

Къарачай халкъны уллу поэти Семенланы Сымайыл да Совет властына ышаныуунда Кязимден узакъ кетмегенди:

*Ой, Совет власть бизге келгенлей а,
Артыкълыкъланы тас этди,
Унукъгъанланы оноугъа салыб а,
Жарлыны, онгсузну баш этди,*

(“Будённаны жыры”, 1921 ж.)

Алай Октябрь революция эм ол тохташдыргъан кырал низам анга алгъышлары бла тюбеген жазычуланы бир-бирлерин терк ёнгелетгенди. Сёз ючюн,

орус поэтле бла жазычула Е.Замятин, М.Волошин, В. Ходасевич, К.Бальмонт, Б.Пастернак эм башчала революцияны кыбыл кёрюп, артда сокъуранганлары белгиледи. Революция, халкылагъа ырахатлыкъ бла жарыкъ жашау келтирирге айтып, инсан уруш бла, ачы низамсызлыкъ бла тонау келтирген эди. Аны палахындан мингле бла саналгъан адамла, бушуулу къадарлы болуп, Ата журтларындан айырыладыла, юйсюз-кюнсюз кылып, жюреклерин кюйсюзлюкню бла дауну оту сыйырады. Эгечле къарындашлагъа, кюншшу кюншугъа неда мюлксюз-къолайсыз онглугъа кыйырылып, халкъ кыаумлагъа бёлунеди. Революциягъа дери бирлик, къарындашлыкъ деген ангыламла Шимал кавказчыланы жюреклерин жарыгъа келген эсе, энди къарындашлыкъ бир от жагъада окъуна сакъланмайды. Аны алайлыгъын терен сезип, чыгъармала жазгъанлары санында Кязимни атын энчи айтырчады.

*Балишибиклик аман келди-
Уруп, халкъны эки бёлдю,
Билимдиле саудан ёлдю.
Оу, бизге не халла келди!
Оу большевик, шау кадетле,
Къайдан чыкъды бу адетле?
Бир бирине бек юре итле,
Тешилмейди аман дертле,*

деп жазады поэт, халкъла революциядан сакълагъанларын кёралмай, жарсыулу, кыйгылы болуп кыалгъанларын ачыкълап. Байлагъа, бийлеге, мюлк жюрюте билгенлеге артыкылыкъ этилген жыллада Кязим лирикасыны ёнюн, сураглау-ачыкълау сыфатла кыаумун тюрлендирип, башха ызгъа тюрюреди. Энди “аз болдула харекетле”, “кыалмадыла берекетле”, “саз болдула жарыкъ бетле” дегенча сыфатла аны поэзиясына мурдорлукъ этип, баш жерни аладыла. Неда: “акъылдан шашар”, “мюлкюне харам кыошар”, “эриши болду ариуубуз”, “кёп жюрюйдю зорлукъ, зарлыкъ”, “тюрюйдю тарлыкъ”, “аман болдула заманла”, “тюрлендиле ариу халла”, “дуниябыз бош кыалгъанды” дегенча жюрек бушууну ачыкълагъан мадарла Кязимни назмуларыны хар тизгини эстетика жаны бла ауур жюк кётюрюп, кыйын, кыагыш, низамсыз дуняны орамларында зорлукъ ат тепсетип айланган заманны толу да, шарт да белгисича эшитиледи. Алгъын тенгликте, тюрюкюкте термилит, тюрюкюк ниетни поэзиясыны орта жаухарыча ачыкълагъан Кязим хажи, инсан урушну жылларында тюрюкюкте ийнангъууна экили кыарайды:

*Большевик излеген – тенглик,
Халкъгъа берирбиз деп кенглик,
Адамгъа кыймазгъа кемлик,
Ол да тюрюкюк кюлдан келлик!
Тенг болмайды онг да, сол да,
Тенг болмайды бий да, кюл да.
Бир болурму кыыз да, тул да?
Болдукъ зат тюрюкюкю ол да!*

**ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун,
филология илмуланы доктору, профессор.**

Машагуну керти болумун суратлагъан жазыучу

*Гоголь не пишет, а рисует:
его изображения дышат
живыми красками действительности.
Видишь и слышишь их.*

В. Г. Белинский.

Не заманда да адам улу жашауда тубей тургъан бузукълукъну, адамсызлыкълары, – былхымсызлыкълары бетин чамны, лакъырдагы, тенгешдирилени болушлукълары бла да ачыкълап болгъанды. Анда кюлкю да бар, безиреу да бар, къантулукъланы ёрге-ёрге секиртген кюч да бар. Ол затланы къурагъанла этген ишлеринде – чамларынды, лакъырдаларынды, эриклеулеринде жашау кертилик болушларын излегендиле кеслери кеслеринден, – хар сёзлерине адамла ийнаныргъа кереклисин унутмагъандыла деген магъанада айтама ол оюмну.

Артдан артха аллай шартла орус халкъны суратлау литературасында кеслерине жер табып тохтагъан эселе, аплары дуниягъа айтылгъан жазыучулары – Н. В. Гогольну, Салтыков-Щедринни чыгъармачылыкълары ишлери бла къагы байламды. Ала салгъандыла суратлау литературада чамгъа – сагирагъа мурдор ташны. Аны ючюндю быйыл Гогольну 200-жыллыгъын битеу дуния белгилегени.

1847 жылда Белинский Гогольгъа жазгъан письмосунда ким да сагъайырча сёзле бардыла. Бек биринчиден, ол жазыучуну фахмусуна баш ургъанын ачыкълайды, Гоголь сейирлик чыгъармалары бла адам жашауда кеси болумун ангъларгъа, хар неге да тюз багъа бичерге юйретгенин, былхымсызла, чойре акъыллыла, хыйлачыла уа аны жазгъанларында кеси сыфатларын алышынмай, кюзгюдеча кёргенлерин чертеди.

Гоголь «Ревизор» деген комедиясына эпитафия быллай орус нарт сёзю («На зеркало неча пенять, коли рожа крива») хайырланганы да бошдан болмагъанын айтырдан къоймагъандыла суратлау литературагъа кесамат этген адамла.

Болсада, биз жазыучуну юсюнден айта, аны ишин «кюзгю» бла тенгешдирилге тюшген заманда, ол оюм жаз тил бла айтылгъанын унутмайбыз. Гоголь «Ревизорну» юсюнден жаза келгенинде, быллай оюмну чертгенди: «... мени бу чыгъармамда баш магъананы иги ангъламагъанла болгъанларына бек жюрегим къыйналгъанды; анда баш магъана – тюзлюкню ачыкълагъан, анга къуллукъ этген кюч – кюлкюдю...»

Сёзсюз, Гогольну бу комедиясы орус къыралда тюзлюкню жолу ауа-нада къалгъанын, аны политика болумун, ниет байлыкълары чубурлугъун ачыкълайды бек башы. Аллай чыгъармала ёлмюсюздюле, адам улусуна ёмюр-

ден-ахырға кьуллукь этгенлей турадыла. Ол санда «Ревизор», «Мертвые души», «Шинель» деген чыгъармаларын айтырға боллукьбуз. Жазыучу, сёз ючюн, «Ревизорда» кеси заманында орус халкьны, кьыралны сыфатларын, болумларын бек теренден ачыкьлагъанды, орус жамауаты тюз жолну тутуп бармагъаны бютюнда. Гоголь артыкь уллу болмагъан шахарчыкьны жашауун суратлау бла сау кьыралны халкьны болумун ачыкь кёргозтеди бизге. «Мертвые души» деген чыгъармада да ол проблема тышында кьалмайды. Кертиди, мында тема кенгди, теренден ачыкьланады, керти затла – адамланы ишлери, хыйлалыкьлары, жашау болумлары бек ийнаныгулу суратланады.

1836 жылда 12-чи декабрьде Гоголь Жуковскийге жазгъан письмосунда быллай тизгинле бардыла: «Мен бу ишими («Мёртвые души») жазып бошасам, бошамай а мадар жокьду, анда болгъан терен магъана, керти сёз кёплени сейирсиндирликди. Бу чыгъармада битеу Россейни юсюнден хапар айтылады...»

Жазыучу чыгъармасы халкьга алдаусуз кьуллукь этерине, аны сёзюне хар инсан ийнанырыгына ишексиз эди. Алай литература да суратлау жигитлерин хар ким да бирча жаратып бармагъанларын да билгенди, - аманны, хыйлачыны, ётюрюкчюню, улутхачыны, жаланда кеси ючюн жашаргъа кюрешген уятсызны ким жаратхан сунаса. Гогольну литература жигитлери уа аллайладыла.

Сёзсюз, Гоголь чыгъармаларында жашауда, иште, ниетини тазалыгы бла да юлгюлю адамны сыфатын кьуарар умутсуз а бир заманда да болмагъанды. Аллай адамны чыгъармаларында суратлауны кесини баш муратына санагъанды. Да, кьалай-алай болгъан эсе да, битеу жазгъанлары халкьны ниет байлыгы болгъанлай турлугьу анга чамны-сагираны отун ышырырға кёллендиргенлей келгенди жашаууну ахырына дерди.

Николай Васильевич Гоголь Полтавский губернияны Великая Сорчинцы деген жеринде 1809 жылда туугъанды. Аны сабий жыллары Украинаны Васильевка элинде ётгендиле. Николайны атасы Василий Афанасьевич окьуулу адам болгъанды. Аты биринчи украинлы жазычуланы санында айтылгъанды. Ол кесини чыгъармаларын халкьны жашауундан алынган шартланы мурдорунда жазгъанды – литературада комедия жанр аны аты бла байламлы болгъанды ол заманлада.

1818 жылда Н. В. Гоголь Полтавада уездный училищеге, ызы бла Нежинскийде бийик билим берген гимназиягъа киргенди эм аны жетишимли бошагъанды. Николай литературагъа бек жашлай эс буруп башлагъанды. 19-чу ёмюрню 30-чу жылларында Пушкин бла, Жуковский бла да шагьырей болады, педагогика институтда устазлыкь этеди. 1832 жылда аны аты жазыучу кьадарында халкьга кенг белгиле болады.

«Тарас Бульба» история магъананы тутхан повестьди, «Женитьба», «Ревизор» деген комедиялары кьыралда окьуй, жаза билген жамауатны сагьайтадыла. «Тарас Бульбада» Гоголь Тарасны жигитлигин, батырлыгьын суратлайды. Ол да, Остап да халкьны эркинлиги, кьууанч жашауу ючюн кюрешге тохтап, бир тюрлю кьыйынлыкьладан артха турмайдыла. Жазыучу бу повестьде жаланда тарых шартланы тузакьларына тюшюп, аланы тегерекленринде аякь бюгюп айланмайды; суратлау сёзню кючю бла жашаууну керти болумун ачыкьлайды, - халкьны кишилигин кёргозтеди.

«Ревизоргъа» кёре салынган сахна оюн тюзлюкню жолун тутханлагъа

къажару сюелген къара кюнню адамларын болмагъанча бек чамландырады. «Энди мен толуга ангыладым, - дегенди ол заманда Гоголь, - чамны отун ышыргъан жазыучу жашауда къаллай магъана тутханын. . .»

Артдаракъда – 1842 жылда, «Мёртвые души» деген чыгъармасы басмаланганында, Герцен айтхан оюмга кёре, битеу Россия армау болганды. Бек тюзю уа – бу чыгъарма къыралда жашагъан бар инсанны кёбюсюне «жукъудан» уяныргъа болушханды.

1848 жылда Гоголь туугъан журтуна къайтады эм «Мёртвые души» китабыны экинчи томун жазыуну къолга алады. Болсада къара кючле аны бу ишинде мурагына жетерге къоймайдыла. Гоголь, «Мертвые души» чыгъармасыны экинчи китабыны къол жазмасын отда кюйдореди, ол къыйынлыккыны кётюралмай, жашаудан замансыз кетеди.

Николай Васильевич Гогольну асырагъан кюн Россия аякъ юсюне болганы бла байламлы тюрлю-тюрлю литературалада тынгылы хапар айтылады.

Мен Гогольну «Тарас Бульба» деген чыгъармасыны бир кесегин кёчюргенме. Аны да басмалайбыз.

ШАУАЛАНЫ Хасан.

Тарас Бульба

(повестьден юзюк)

- Бери бир бурулчу жашым! Къалай кюлкюлюсе сен! Сизни юсюгздеги бу бабас кийимле недиле? Академия барыгъызны да былаймы кийиндиреди?

Къарт Бульба кесини дин училищеден окугъан жашларына ол сёзлени айта тюбеди, юйлерине келгенлеринде.

Аны жашлары, атларындан тюшюп, тюз олсагъатда кирген эдиле юйлерине. Аллай жашладыла, ала экиси да, уллу Аллах быланы аман кёзден сакъла демей къоярыкъ туююлсе тюз кёргенинглеи; бирча жетген, субай, борбайлы жашла. Аталары сыфатларына, юс кийимлерине дери да чурум табып сёлешгени уа жашланы бек жунчутду, - ала иги кесекге дери къарамларын жерге бошлагъанлай турдула.

- Былай манга жууугъуракъ келип сюелигиз, иги къарама къоюгъуз кесигизге, - деди Бульба, - бу тыш кийимлеригиз да неге ушайдыла- узунлукълары борбайларыгъызны жабып. Быллай кийимле мен ёмюрюмде кёрмегенме. Биригиз чабып кёрчюгюз, этеклеригизге чырмашмай къаллыкъ эсегиз.

- Атабыз, кюлме бизге, бош кюлесе, - деди жашланы таматасы.

- Къарачы муну ёхтемлигине! Сизни бу халыгъызны кёрюп, кюлмей къалай тёзейим?

- Атам, хиликкъа этип кюлгенден эсе, урсанг, туюсенг ыразыма.

- Къарачыгъыз, мени къаллай сейирлик жашым барды! – деди Тарас Бульба, аны базыныулу сёлешгенине сейирсине, артха бир-эки аглам этип.

- Сен атам болгъанлыккъа, мени хыликкъа этген адамга тёзюп турал-

лыкь туйюлме.

- Турма, жумдуругъунгу кёргюзт. Мени бла сермеширгеми сюесе?

- Кишиге бет этерик туйюлме.

- Турма, кёргюзт жумдуругъунгу кючюн, - деди Бульба, кьол аязларын ийлей, - кёргюзт кьаллай кючюнуг болгъанын. Эрттеден бери кёрюшмей тургъан ата бла бала, тансыкъларын алып, зауукь этер орунуна бир бирге аркъаларын буруп олтурдула.

- Адамла, къарагъыз былагъа! Сант да, кърт да болгъанды бу адам, - деди жашланы аналары, арыкъсуу, халал, тюз акъыллы тиширыу,- жашларын кьучакълап эркелетир орунуна дуняны къайгъыгъа алдыргъанын кёрмейсиз. Сабийлерине, эшикден киргинчи, таягъын кёз туураларында ойнатады. Сау жылдан артыкъ болады была юйге келмей тургъанлы!

- Да сен ким терс болгъанын эслемедингми, жашынг бек аман махтаулу сермейди, - деди Бульба, - тейри, бек махтаулу. Залим казак боллукъду. Залимсе, жашым! Келчи кьучакълашайыкъ. -Ала кьучакълашадыла, уппа этишедиле. Залимсе, жашым. Ма былай ура тур кимни да, бусагъатда мени «ургъанча...» Кишиге хорлата турма. Алай сени кийиннген халынг бек кюлкюлюдо: неди бу этек тюбюнгден къарагъан бау. Сен жекбашса. Сен а не сюелесе? Турма, манга кьол кётюр, - деди Бульба кичи жашына, - итден туугъан ит.

- Энди уа не сылхыр оюм тюшдю башынга?! – деди жашланы анасы кичиси бла кьучакълаша тургъан эрине. – Сабийи атасын ургъан деген оюм кьалай келди башынга? Сабийле (алагъа жыйырма жылдан атлагъан эди, кеслери да бир кибик ёсюмлюле) не къадар жол жюрюп келгендиле, арыпдыла... Аланы кёллерин алып сёз айтып, солума кьоймай, дагъыда аталары бла сермеширге кёллендиреди.

- Быланы аман юйретген сенсе, - деди Бульба кьатынына, - эр киши сабийни эрке ёсдюрюрге жарамайды. Жашларым, анагъызны керексиз фатыуаларына тынгылаучу болмагъыз, ол тиширыуду, хар затдан да ангылауу азды. Чийбелле болургъа кереклиси жокъду, жигитлигигизни иште, сора ат юсюнде кёргюзтюгюз. Ма олду сизге кереклиси! Кёремисиз бу залим кьылычны?! Ма буду сизни анагъыз! Ёз анагъыз а сизни акъылыгъызны терсине буруп кюрешеди, башыгъызны сылхыр этип. Академияда уа китабы, буквары, философиясы да сизге берген игиликлерин кеслеринде кьойсунла; аланы барысын да къарап кёрлюгюм окъуна келмейди! Келир ыйыкъдан озмай мен сизни Запорожьеге ашырлыкъма. Ма андадыла илму да, билим да! Андады школну игиси. Жаланда акъылыгъызны башыгъызгъа жьыргъа керексиз.

- Сора была юйде жаланда бир ыйыкъчыкъмы турлукъдула? – деп жиямсырады жашланы аналары. – Ол заманны ичинде быланы солургъа, - тышында айланып, табийгъатны ариулугъун кёрюрге окъуна онглары боллукъ туйюлдо. Мен а тансыгъымы алаллыкъ туйюлме сабийлеримден.

- Тюздю айтханынг, сен – кьартлыгъы хорлагъан тиширыу, - деди Бульба. – Казак дунягъа анасыны этек тюбюнден чыкъмай туурургъа деп туумайды. Къарайма да, сен быланы, гурт тауукъ балаларын жыйгъанча, этек тюбюнге жыйып туурургъа сюесе. Бар ары, столгъа азыкъ сал. Татлы ашарыкъла керек туйюлдоле бизге, кючлюрек затла бер...

МАЛКЪАР ТЕАТРНЫ, ДРАМАТУРГИЯНЫ ДА ЧИГИНЖИСИ

1. Илхам кёллендирген драматург

Маммеланы Ибрахим чыгъармачылыкъ ишинде не ариу сёзлеге да тийишлиди. Къысха статьяда аны малкъар драматургиягъа салгъан къыйыныны юсюнден терен тинтип, айтыр онг жокъду. Ибрахимни драматургиясында болгъан бир ненча шартны юсюнден айтыргъа суюме.

Ибрахим театрда актёр болуп ишлей, жазычу къадаарында, драматургиягъа эс бурлугъу баям эди. Отузунчу жылланы ахырында актёр студияда окъуй, пьеса жазаргъа къаст этеди.

Ибрахим жазгъан пьесасын Акъайланы Къасымгъа (студияны башчысы) кёргозтеди, алай Къасым жаш Ибрахимни драматургиягъа кёллендирмейди.

Театр экинчи кере ачылып, Мамме улу кесини актёр къарыууна ийнанганда, жорегинде драматургия хунери тамырлана башлайды. Биринчи пьесасы “Тойдан сора” деп алайды. Бюгюннюгю кёз бла къарасакъ, биз аны къуралыууна, жигитлерини ёсюулерине, аны ахырына да кёп тюрлю чурум табаллыкъбыз. “Мен ол пьесаны асыры эртте жазгъанма. Бусагъатда къолгъа алсам, башха тюрлю этерик эдим. Бютюнда бег а ахырын жаратмайма”, - деучю эди Ибрахим.

Алай бу пьесада Маммеланы Ибрахим малкъар драматургладан биринчи болуп, чыгъармачылыкъ иш бла кюрешген адамны жашаууна эс бургъанды. Ол аны къыйын къадаарына, юй турмушуна къайгъыра, жорегинде болгъан кюрешни, аны тынгысыз ич дуниясын ачыкъларгъа итингенди.

Пьесаны баш жигити Идрис, анасын ыразы этер муратда, устазгъа окъуп, школда ишлейди. Алай бла табийгъат, Аллах берген суратчы фахмусун тас эте башлайды. Аны юсюне суюген къызы Жулдуз да башхагъа эрге чыгъады. Ол а къоншусу Саняйт бла юйюк къурайды. Алай ала бир тилли болалмайдыла. Саняйт, Идрис аны бла тузакъдача тургъанын ангылагъанлай, эринден кетип къалады. Жаш ичип башлайды. Аны халын жаратмай, комсомолчуланы жыйылыуу болады. Ол кюн уллу жауун жаууп, колхозну мюлкюн къутхаргъанлагъа Идрис да къошулады. Ол чакъда ангылайды жаш жашауну магъанасын эм дунияны ариулугъун. Тас этген суюмеклиги, фахмусу да алай бла артха къайтадыла.

Пьеса 60-чы жыллада совет драматургияда болгъан схема бла жазылгъаны кёрюнеди. Алай Идрисни къадаарыны юсю бла драматург кесин не проблема къыйнагъанын айтханды.

Битеудуния драматургиягъа къарасакъ, бу темагъа эм иги драмаланы белгили норвежли драматург Генрих Ибсен жазгъанды. Бу проблема аны кёп жылланы тынгысыз этгенлей тургъанды. Къагъытха уа жашауну ахырында тюшюргенди. Аны кёз къарамы бла Художник Аллахдан

келген фахмусуна, тутхан ишине, кеси-кесине кертчилей кьалмаса, ёлюм сакьлайды. Кёлюсюзлюк, жумушакълыкь этип, артда кюйген да тынч туююлдо. Алайды да, Ибрахим биринчи пьесасында окъуна Художникни алгъа чыгъарып, аны къадарына эс бургъаны - анча жылдан сора да ыспас этдиреди.

Малкъар драматургияны алып кьарасакъ да, ол тамырландыргъан зыгъитланы Занибекланы Зухура “Кимдеди терслик?” деген драмасында андан ары ёсдюрюрге кюрешгенди. Тёппеланы Алим да “Учхан жулдуз” деген трагедиясында фахмулу жашыбыз, биринчи кьыл кьобузчубуз Абайланы Солтанбекни ачы къадарын кёрдюзтгенди. Ол уллу фахмусун сюйгенича ёсдюрюрге амал тапмагъаны, жарсыулу къадары да пьесада тынгылы суратланады.

Аллахдан келген фахмуну кёпле сакълай, ёсдюре билмей, замансыз, ажымлы тунчукьдуруп кьоядыла. Маммеланы Ибрахим Идрисни сыфатында чыгъармачылыкь бла кюрешген адамны фахмусу кьуру аны байлыгъы болуп кьалмай, битеу да халкъны байлыгъы болгъанын ачыкъларгъа итингенди. Художникни ёз миллетине кьуллукь этерге чакъырады. Биз, таулула, Газаланы Алим бла ёхтемленмейбизми? Ол бизни хар бирибизни жашаубузгъа кирип, анда кесини жерин алмагъанмыды? Ол ариу ауазын сакъларын, фахмусун ёсдюре барырын барыбыз да излемейбизми? Алай бла, Художник дегеним, ата-анасыны, тукьумуну жашы болуп кьалмай, битеу халкъны, бирде уа кьыралыны уланы окъуна болады.

* * *

Драматургну “Сюймекликни поэмасы” деген трагедиясына да кьарайыкь. Кертиди, аны баш темасы - сюймекликди. Алай пьесаны баш жигити Бузжигит юйле, кьалала ишлеген устады. Ол да Художникди. Бузжигит жашды, алай, Идрисча, жашау жоллада ажашып айланганладан туююлдо. Ол кесини инсан, художник борчун да толу ангъалайды. Бузжигит, кесини жашлыгъына, тыш кьыралда болгъанына да кьарамай (хар кьыралны кесини низамы, жоругъу башхады), атасы Локьман этген аманатха кертчилей кьалады. Окъуп, уллу билим алып, аны хайырлана, ханнга кьала ишлейди. Бузжигит алаамат кьала ишлеп, айхай да, кесини усталыгъын, кюнчон, фахмусун кёрдюзтеди. Художникча, Бузжигит кесини ёмюрлюк сёзюн таш накъышланы тилинде айтыргъа излейди. Айтхылыкь устала ишлеген кьалала кесини заманыны бети, тарыхы, артда уа башы ачыкь эсгертмеле болуп кьалгъанларын художник иги биледи. Бу акъылны биз Бузжигитни сёзлеринде да эшитебиз:

*Кьалала, ханлагъа угъай,
Адамлагъа ишленелле,
Ала адамны акъылын,
Усталыгъын кёрдюзтелле,
Адамны ёхтемлигилле.*

Ол алгъа, тамблагъы кюннге, кьарайды. Тутхан ишин тамамлап, кеси мурад этгенча тюнюнде, тюшюнде окъуна кёрген суратлагъа, бийикликге

жетерге сюеди. Ол, жерден айырылып, алапат кыла ишлеп, кёкге, жулдузлагы жууук болурга итинеди.

Чегем бла Малкър ауузда кешенеле бла кыла халкыбызны тарыхын кёргюзтмеймидиле? Аланы ишлеген усталагы бюгюн да сейир этмейбизми? Аланы бий тукьумларын айтдыргыла неда бир башха сылтау бла ишлетген эселе да, бюгюнлюкде ала миллет хазнабыздыла.

* * *

Маммеланы Ибрахимни драматургиясыны юсюнден айта, дагыда бир шартда тохтаргыла сюеме. Ол, “Сюймекликни поэмасы” деген трагедиясы бла “Жаралы жугьтур” деген драмасын жаза, Кязимни эки поэмасын - “Бужигит” бла “Жаралы жугьтурну” хайырланганды. Драматургну, закий Кязимни поэмаларын кытлап кыоймай, толу сахна чыгырмала кыурагыла кыолундан келгенди. Алада кёрюннген ёмюрню хауасы сезиледи. Жигитлери автор алагыла берген кылыкларына, тубеген болумлагыла кёре ёсюп, пьесалада болган конфликт ахырында кереклисича ачыкыланады.

Кязим Арабха баргыанында келтирген сюжетни кесини жорукларына кёре жазганды. Ибрахим а, “Сюймекликни поэмасында” иш араб кыралланы биринде болгыанына да кырамай, анга “малкър кыан” кыошханды. Араб поэзияда болган белгили сюймеклик сюжетни малкър трагедиягыла буралганды. Ызы бла уа кыраучуну эсине, ниетине сингдиралганды.

“Жаралы жугьтурда” Кязимни поэмасы бла аны баш жигити Хашим драмада энчи ыз болуп кыалмайдыла. Пьесаны баш жигити Кязимди. Аны “жаралы жугьтур” (таулу халкыны сыфаты) деген белгиси пьесаны

*«Сын таи» деген оюнда Кючюкланы Магомет,
Маммеланы Ибрахим (ортада) эм Къудайланы Маржан*

баш жигитине кёчеди. Ол халкыны бар жараларын ёз жюрегине сыйындырылган поэтни сыфатын ачыклайды. Аны юсю бла драматург битеу малкбар халкыны кьюанчын, бушууун, жашауун, озган заманын да кергюзтеди. Былайда Ибрахимге бек уллу, ауур да иш Кязимни кьюру дин ахлусу неда жырчы, поэт этип суратлап кюймай, инсанча, бир юйюрню атасыча кергюзтген эди. Ол пьесада таулу ата, сабыр, акыылман адам, халк жырчы, халк ёкюлю болады. Башында айтылган Художникни жашауда излеую, сагышы, кьадары Кязимге да келишедиле. Пьесада ол да абызырайды - ынгкылап (революция), большевикле, Ленин халкыга излеген эркинликни берирлеми деп? Алай кёп сагышладан, жаш революционерле бла (Исхак эм жашы Мухаммат) ушакларындан сора аланы ишлерини тюзюклерине ийнаады. Ол халкына, динине, кеси кесине кертичилей кьалады.

Былайда Мамме улуну «Шамай кьала» бла «Нарт Ёрюзмек» деген жомакларындан да сагынмай жарамаз. «Шамай кьала» малкбар театрны тарыхында энчи, уллу бетди. 1960 жылладан башлап, театрда келген тёлюле бары да кеслерин анда сынап башлайдыла.

«Нарт Ёрюзмек» а кёп болмай малкбар театрны сахнасына жангыдан кьайтханды. Отуз жылдан сора, режиссёр Кюулийланы Борис ол пьесаны экинчи кере салып, аны классикада айланганына тюшюнебиз. Жомакны баш жигити Ёрюзмек халкыны насыбына, аны тамблагы кюнюне кьайгыргьан жигитди. Анда айтылган, халкыны биригирге чакыргьан оюмла, сёзсюз, бюгюннге артык да келишедиле.

2003 жылда Ибрахимни экинчи пьесала жыйымдыгы чыкган эди. Мында да керюнюп турады, аны башха малкбар драматурглада болмаган бир теманы, жигитни табарга ёчлюю. Юлгюге «Терезелени ачыгыз!» деген пьесасын келтирирге боллукьду.

2. Сахнада жолу бийик, сыфатлары танылуу

Маммеланы Ибрахимни сахнада жолу бийикди, жарык, танылыулуду. Кьысхасы, ол насыплыды.

1939 жыл. Колхоз-совхоз театрда “Любовь Яровая” деген оюнда биринчи ролон ойнаганлай билингенди жаш актёрну хунери. Биз анга шагьатны “Социалистическая Кабардино-Балкария” деген газетде Кюулийланы Кьайсынны (ол аны тюбюнде К.Чегемли дегенди) “Малкбар театрны биринчи оюну” деген статьясында табабыз. Кьайсын анда: “Комиссар Кошкинни ролон артист Маммеев толу ачыклагьанды. Ол битеу оюнда эм иги сыфатладан бириди. Актёр жигитине керек тюрсюнле табалгьанды”, - деп жазгьанды.

Алай Ибрахимге ол жыллада андан сора театрда ишлерге тюшмейди. Кёп да турмай, аскерге кетеди. Уруш башланады. Ызы бла кергюнчюлюк. Кьыргьыстан. Артха кьайтыу. “Коммунизмге жол” газетде ишлеу. Театрны жангыдан ачылууу. Актёр кесини ол заманын былай эсгеричю эди: “Мени театрда кьайтыр акылым да жок эди. Нек дегенде, анда Москвада окьуп келген жашла, кьызла ишлей эдиле. Тенглерим келлендиргендиле”.

1958 жыл. Боташланы Иссаны “Таулада танг жарыйды” деген драма-сында Ибрахим биягы комиссарны ролюн ойнаганды.

Актёрланы кёбюсю комиссарча рольланы жаратадыла. Алагъа келишген сахнада эрттеден бери сакъланган ыз барды. Анга кёре кзурап кыйса да сыфатын, хазна дау этерча туююлдо. Ала пьесалада хазна кълмай бирге ушайдыла. Кеслери да тюз адамладыла. Къараучугъа ариу жанындан кёрюнедиле. Аскер кийимле бла сахнагъа чыгып, хар кимге да буйрукъ берип тургъанны не хатасы барды? Алай, Ибрахим кибик, кзуруда излеуно жолунда тургъан актёрну уа аллай рольла жюрегин жылытмайдыла. “Мен да, адетде болгъанча, ойнагъан эдим комиссар Смирновну. Алай андан эсе, ол оюнда экинчи ролюму бек сюе эдим - таулу къарт киши Даутну. Аны жашы ёлюп, къамасын алып келе эдиле. Ол а къаманы, кёлуна алып, уппа этип, ёрге тура эди. Аны бла къараучу ангылай эди къарт, жыл санына къарап кълмай, жашы тутхан жол бла барлыгъын.

Режиссёр Склярв, актёрну ол къысха юзюкюгюне къарап, артда алай айтханды: “Мен ол чакъда ийнанган эдим Малкър театр жангыдан жаратылгъанына - Маммеланы Ибрахим къарт Даутну сыфатын кзурагъанын кёргенимде бла Кючмезланы Шарифа (оюнда къарт къатынны ролюн ойнагъанды) кёлуна чачын алып чыкыгъанында”. Эки актёрну да ишлеринде этген жетишимлери ючюн, аланы фахмуларына тийишли багъа бере, 1958 жыл. “Къабарты-Малкър АССР-ни сыйлы артистлери” деген ат аталгъанды.

Жарсыугъа, актёрну Малкър театргъа бла драматургиягъа салгъан уллу кыйыны ючюн, Ибрахимге андан бийик ат берилмегенди. Аны сылтауун соргъанымда: “Мен партиягъа кирмегенме. Ансыз а ол заманда жарамай эди,” – дегени эсимдеди. Партиягъа да бусагъатда белгили болгъан сылтаула бла кирмегенди. Керти окъуна, партияны къан къайнатхан заманында ары кирмегени сейир окъунады, Мамме улу, башхалача болмай, Уллу Ата журт урушну кезиуонде генерал Ватутин бла маршал Жуковну сакълагъан энчи къауумлагъа киргени, урушда болгъаны бла хайырланып да эшитмегенме. Ол, “мен” деп, кесин алгъа атмагъанын, аны бла бир кесек ишлеген да кёрлюк эди. Бу шартла бары да аны адамлыкъ, профессионал жанындан ачыкълайдыла. Анданды актёр анга берилген рольну бир заманда жартыкъурту этмегени. Ибрахимни сахнада кзурагъан сыфатларын бир жерге тизип къарасакъ, актёр алада адамлыкъ ызны тутханды, аны къараучугъа жетдиргенди.

Бир-бир актёрланы сахнада кзурагъан сыфатларын тинте, алагъа багъа берген, “былай этерге кюрешгенди” деп окъуна айтхан кыйынды. Ол ролюн аман - иги ойнагъанды демеклик туююлдо - актёр сыфатына кесинден зат кьошмайды, анга сансызыракъ болады, сёзлерин айтып, режиссёрну ызындан барады. Аны себепли, аланы кеслерини ёз сёзлери эшитилмейди, кёз къарамлары кёрюнмейди.

Маммеланы Ибрахим ол къауумгъа кирмейди. Ол хар жигитини иги кылыкъларын ачаргъа, аны хар жанындан да кёргюзтюрге кюрешеди. Актёрну “Машенька” деген пьесада профессор Горностаевни ролю аллайланды. Профессорланы, чыгъармачылыкъ бла кюрешген художникленича,

кеслерини энчи дуниялары, философиялары болады. Жанындан къарагъанна ала бир сейир да кёрюне болурла. Пьесада ол жылы келген, жашауну кёрген адамды. Аны жаланда профессор этип неда, башында айтхан комиссарлача, аланы къураучу схема бла ойнап къояргъа да боллукъду - кесини илмусундан сора тегерегинде бола тургъан ишлеге уллу эс бурмагъан, бютюнда жаш адамланы, школчуланы араларында туугъан чойреликлени ангыламагъан, кёрюрге, билирге суймеген. Ибрахимни жигити уа, жаланда профессор болуп квалмай, адамлыкъ ышанлары юсюнде болгъан инсан эди. Кесини адам борчун туудугъу Машаны аллында да толу сезген. Анасы гитчелигинде кьоюп кетген сабий къыз жылыуну, ангылауну аппасында табады. Анасы къайтып келгенде да, профессор анга сюд этмей эди. “Тёрт аякълы ат да абынганын” билип, келини Верагъа къаты, хыны селешмегенди. Андан Машачыкны жюрегин кыйнамазын излегенди.

Режиссёр Солтан Теуважев бу рольну Маммеланы Ибрахимге бошдан бермегенди. Ол жыллада малкъар труппада бир-эки угъай, эр кишиледен жарагъан актёр тёлно ишлегенди: Балаланы Омар, Къудайланы Ахмат, Кючюкланы Магомет, бирин айт да, бирин къой. Аланы хар бирини энчи жери, амплуасы бар эди. Алай быллай психология рольну терен билимли, интеллигент кылыкълы, чыгъармачылыкъ ишден да, хапарладан угъай, керти да ангылауу болгъан Ибрахимге профессор Горностаевни ролюн ышаннганы анданды.

Актёрну мынга жууукъ ролю дагъыда болгъанды - Шиллерни “Сюймеклик бла хыйлалыкъ” деген пьесасында Миллерни сыфаты. Профессоргъа аны жууукъ этген музыкады. Миллер - музыкантды. Жангыз кызы Луиза хыйлалыкъ бла жоюлады. Алай адамгъа сабийи, музыка да бирча багъалыдыла. Алай туугъан баласыны ёлгени бла аны музыкасы да тунчугъургъа боллукъду. Ары дери ол алай терен сезмей тургъан эсе да тегерегинде хыйлалыкны, къара кючню, энди аны кёзлери ачылгъан эдиле. Миллер кызын жойгъан аманлыкъчылагъа, ала къурагъан жашаугъа, тюзлюк болмагъан дуниягъа да дау айта эди.

Украинлы драматург Франкону “Урланган насып” деген пьесасында Ибрахим Николаны ролюн ойнагъанды. Ол да кёзлери жашаугъа башха тюрлю ачылгъан жигитледенди. Жылы келген

«Жаралы жугъутур» деген оюнда
Энейланы Рая, Маммеланы Ибрахим
(ортада) эм Къудайланы Ахмат

элли, кеси кьол кыйыны бла жашагъан Никола, жаш кьатыны башха бла тослукъ жюрютгенин билгенинде, аны ёлтюреди. Мында да актёр кесича дау этеди. Миллерни ролондача, кьуру дау этип кьоймай, адам кьанына окьуна боялады. Ол болумгъа аны драматург салгъанын билебиз, алай пьесадан тышында, актёр кимни да “адам” деген атын бийикде тутаргъа чакьыргъанды. Аны насыбына сукъланып, намысын эниш этгенин кечалмагъанды, намысы бла ойнагъанны жууапха тартыргъа суйгенди. Ол кьараучугъа сиз да менича этигиз демеклик туйюлдю - намыс кьартха, жашха, тиширыугъа, эр кишиге да бирча кереклисин айтады. Намыс бла адамлыкъ – бирге жюрюген ахшы тенгледиле.

* * *

65 жылны ичинде Маммеланы Ибрахимге кёп тюрлю сыфатны ачыкъларгъа тюшгенди. Ала актёрну акьылында, жашауунда кеслерини ызларын кьойгъандыла. Ол кьараучула бла тубешиулеге да кьатыша тургъанды. Аладан бирин артыкъ да эсгеричю эди: “Бир жол школчула бла тубешгенде, сабий кьызчыкъ: “Сен иги адамны сыфатын кьурасанг да, аман адамны ойнасанг да, аладан кесинге жукъ кьаламыды?” – деп, манга сейир, терен магъанасы болгъан соруу берген эди. Мен Этезланы Омарны “Къанлы тоюнда” Къайтукьну ролон бек сую эдим. Ол жут адамды, кюйсюздю. Къызыны суйген жашын, кьатынын да ёлтюреди. Аны адам суюр ышаны жокьду. Мен а кьараучугъа: “Сиз быллай къайтукьла болмагъыз”, - деп айтыргъа кюреше эдим».

Хар кимни да ишинде, низамына кёре, актёрну уа ролон кьалай кьурагъанына, аны жашырынларына кьалай жетгенини юсюнден айта, кёп зат билирге боллукьду. Алай дагыда бир юлгю келтирейим (ол кезиуде мен театрда аны биргесине ишлегенме).

Театрда Шериданны “Дуэнья” деген комедиясын сала эдик. Пьесаны малкър тилге Ибрахим кечюрген эди. Ол анда дин ахлуну ролон ойнагъанды. Эсгералмайма, актёр репетициялагъа келген эди деп. Аны жигити оюну ахырында чыкьыгъаны себепли, режиссёр да актёрну жыл санына хурмет этип, чакьырмай турду. Керек болгъанда уа, ол, сахнагъа чыгып, хазыр сыфатын ойнап кьойду. Режиссёр актёр кеси кьурагъан сыфатны хазна тюрлендирмеди. Ол а аны чам халда суратлагъан эди: ичерге суйген дин ахлусу бир кесек ахча бергеннге неках этген угъай (аны жумушу ол эди), жаннетге билет окьуна берлик эди.

* * *

Мен бу статьяда Маммеланы Ибрахимни актёрлукъ хунерин ачаргъа кюрешгенме. Аны кесини пьесаларында, башха малкър драматургланы чыгъармаларында кьурагъан сыфатларын тинтиу да - энчи темадыла. Актёрну сахнада ызы кенгди, теренди. Анга илму жанындан кьарагъан, кёп сейир затла, тенгледидириуле табарыкьды. Аллах айтса, ол алдады.

Ибрахимни сахнада жолу, кьурагъан сыфатлары башха актёрлагъа дердиле, юлгю.

САРАККУЛАНЫ Асият.

Масхара назмула

Хунагъа жарашмагъан таш

Аллах Сегизинчи мартда
Мёлек ишлерге дегенди –
Бираз ишлеп да кёргенди.
Сора аны бузуп артда
Ол сени ишлеп бергенди.

Алай бурнунга бир азчыкъ
Материал жетмей къалгъанд –
Эки грамм керек болгъанд,
Аны «Хазнамыд аз затчыкъ», -
Деп шайтандан алып салгъанд.

Бош затчыкъ окъуна энди
Бурнунга андан жетеди –
Чардакъгъа ёрлеп кетеди.
Ол хылини, баям, сени
Шайтан къатышынг этеди.

* * *

Шуёхум кече бир тапсыз
Тюш кёрюп чыкъгъанды тангнга,
Тюшонде керти айтыргъа
Тюшгенд нек эсе да анга.
Ол жаратылгъанлы бир да
Аллай зат этмеген эди,
Тюнюмде да керти айта
Башларма, - деп къоркъад энди.

Осал адамгъа

Аллах жанны, жаныуарны
Ишлеп бошагъанда барын,
Сыйпап бирге жыйгъанды да
Андан къалгъан-къулгъанларын,
Тышына тегер умутда,
Уллу тулукъгъа къуйгъанды,
Элтип тегерге эринип,
Ма сени ишлеп къойгъанды.
Алай бла, эсде болмай
Тургъанлай, жаратылгъанса,
Адамгъа, жаныуаргъа да
Ушамай андан къалгъанса.

* * *

Бек осал поэт кимди, - деп
 Даулаш башланганды бир кюн,
 Бирер, экишер поэтни
 Атларын айтдыла хар ким.
 Биреу «Пушкин», - деп тохтатды
 Ол даулашханланы барын:
 «Барындан Пушкин осалды,
 «Б»... кёчюрсе назмуларын».

Жарашыусузгъа

Къоркъма, сен ёллюк туююлсе,
 Алыкъа кёп жашарыкъса.
 Сен, энтда да кёп жылланы
 Этибизни ашарыкъса.
 Жан алгъыч сени жанынгы
 Не этерге деп аллыкъды?
 Ол аны къайры саллыкъды?
 Сени жанынг барса жаннет
 Жаханым болуп къаллыкъды,
 Жаханымге элтсе, жанынг
 Анда сууукълукъ саллыкъды.
 Анда шайтанла бир бирге
 Сёлешмей башларыкъдыла,
 Ахырда ала туююшуп
 Бир бирни ашарыкъдыла.
 Сора ол кимге керекди?
 Жан алгъыч аны алса да
 Жолда атып кетерикди.

* * *

Баям, ачыулу кюнюнде
 Жаратханд сени табийгъат.
 Ол себепден жюрегинги
 Жарытмайды сени бир зат.
 Сен бюсюреген зат жокъду,
 Ачыуланыпса хар дайым,
 Кюннге да чурум излейсе
 Эртденликде чыкъгъан сайын.
 Сени кёзюнге ол да терс
 Жарытхан киби керюнед,
 Сен айтхан болса, кюн да черс
 Берип, аллынга келиред.

* * *

Мен кесинги жангыз сунма,
Ючеулен жашайсыз бирге.
Кюзгюге эслеп кьарасанг,
Боллукьса барын кёрюрге:
Кёзбаучу, махтанчакь, тилчи
Сыйынасыз бир териге,
Насыпха ючюгюзден да
Бир ауана тюшед жерге.

* * *

Бек батыргьа, бек таукелге
Мен бир адамны санайма,
Андан башха адам алай
Эталыр деп ийнанмайма.
Батырлыкь жаны бла ол
Чынтды рекорд салгьанды –
Кесине базынып, бир жол
Сени кьатыннга алгьанды.
Дагьыда бир жигитлиги:
Сенден саулай кьутулгьанды.

Ичгичиге

Сени дуньянг саулай да
Сыйынады стаканнга.
Андан тышында бир зат да
Кьалмагьанды энди санга.
Адамлыгьынг, намысынг да
Бары сыйыналла анга.

* * *

Бир жолда, жаныбыз ауруп,
Аны махтап жибергенбиз.
Арта да ол аны излеп
Турлукьду деп билмегенбиз.
Энди уа туююшюп, кьаргьап
Тебирейди махтамасакь,
Биз не мадар этейик да
Бир махтар затын тапмасакь.

* * *

Сен хапчукга, харакетге
Табынаса, алданаса,
Кесинги андан энш этип
Аякларына атаса.

Бираздан а ол кесине
 Сени кьул-кьарауаш этер,
 Ахырда уа аякъ тюпге
 Малтар да, озар да кетер.

* * *

Ол адамланы башларын
 Кесип чанчыред кьязыкьгъа,
 Адамлыкь дегенден бир зат
 Берилмегенди жазыкьгъа.
 Бек кюйсюз адамды, алай
 Телиди бизге насыпха.
 Ансы, акьылы да болса,
 Къоярыкъ эди азапха.

* * *

Сен бек бийик ёрлегенсе –
 Эншгеде затны кёрмейсе,
 Артда эншге тюшерме деп
 Арталлы да эскермейсе.
 Адам жерни иги кёрмейд,
 Артыкъ бийикге чыкьгъанда.
 Сора бийикден жыгьылгъан
 Бек этеди ачыгъан да.

* * *

Сёзлеринг бек омакъдыла,
 Баугъа тизген минчакьлача,
 Алай омакъ сёз кир ишни
 Жабады бояу жапханча.
 Санга да омакъ сёз неге
 Керек болгъанын билебиз,
 Сен омакъланып башласанг,
 Биз аны ючюн кюлебиз.

* * *

Бир затны да жаратмайса,
 Хар кимге кьынгыр кьарайса,
 Темиркъзакъ жулдуз да терс
 Орнатылгъаннга санайса.
 Хар заманда бирле бла
 Даулашаса, урушаса,
 Кюн мутхуз болса да аны
 Ючюн бизге гурушхаса.
 Алай, ёлсенг, къабырынгы

Сен айтханча къзмасала,
Сын ташынга сен суйгенча,
Иги махтап, жазмасала,
Не да топуракъ зат тюшсе
Кебининги бир жерине,
Къабыр къангаларынг иги
Гам болмасала бир бирге,
Не этерсе онгунг болмай
Аны ючюн туююшюрге?
Ачыудан экинчи да бир
Боллукъса анда ёлюрге.

* * *

Тенгим, сени бу китабынг
Медицина романды:
Жукълаялмай къыйналгъаннга
АлаMAT жукъу дарманды.
Дагъыда бир сейир затын
Айтайым бу романны:
Саулай окъуп ким чыгъалса,
Баш жигити олду аны.

* * *

Ол къуллукъну бек суйгенден
Къулно да къулу болады.
Бийик гынттысы патчахны
Тахтасында къубулады.
Алай адамлыгъы бла
Кеси эншгеде къалады.

* * *

Аллах аны мурса бла
Шинжиледен ишлегенди.
Башха затланы уа артыкъ
Кёп къошуп кюрешмегенди.
Чибижини кёргенинде,
Бираз эркин узалгъанды,
Алай бла сиз таныгъан
Кюйдюргюч жаратылгъанды.

* * *

Ол кюн сайын директорну
Итине аш келтиреди,
Кесини сабийлерин а
Юйде ачдан ёлтюреди.

* * *

Хар затдан хапарынг уллуд –
 Акъыл юйретирсе ташха,
 Барын билесе, кесинги
 Жукъ билмегенингден башха.

* * *

Хар затынг да тапды, алай
 Бир учхара иш болгъанды
 Санга уллу баш берилип
 Ичи боппа-бош къалгъанды.

Аман адамны сын ташына

Аны ёлюгю былайдад,
 Жаны уа узакъ кетгенди.
 Бу жол а жан алыгучу да
 Бир огъурлу иш этгенди:
 Ол жаханымдегилеге
 Аламат нёгер элтгенди.

Ичгиден кюйюп ёлгенни сын ташына

Ичгичи жатады мында,
 Аныкъыды ма бу сын да.
 Ол аракъыдан ёлгенди,
 Чегилерин спирт тешип...
 «Аракъы» - демейик ансы
 Къобуп келир аны эштип

Тилчини сын ташы

Бираз эслеп сёлешигиз
 Сиз бу къабырны къатында.
 Сёзюгюзню эштирмегиз –
 Тилчи асыралгъанд анда.
 Ахыратха да тил этип
 Барыр сизни юсюгюзден,
 Былайгъа келсегиз аны
 Кетермегиз эсигизден.

ТИЛ

«Тилде суюк жок», - дейдиле,
Тил тай тапдырыр ёгюзге.
Хоншугъузну тили ууду,
От салмасын юйюгюзге.
Анга сирнек, патеген да
Керек боллукъ туююлдуле,
Аны тили жетсе, ташла
Мюшгерича кюедиле.

* * *

Кесинг – гитче, гынттынг – уллу,
Ол бир да ушагъыусузду.
Ангылауунг да, кесингча,
Бек жукъады, къарыусузду.
Къылыгъынг да бек тапсызды.

Да сени гитче болгъанынг
Иги окъунады бизге.
Уллу болсанг, уллу заран
Берлик эдинг ишибизге,
Тиш арууча тишибизге.

Мурсадан толгъан къапчыкъса -
Тулукъ туююлсе, насыпха.
Ансы, тауусула билмей,
Къоярыкъ эдинг азапха.
Жарашмай бир тюрлю сапха.

* * *

Урушну юсюнден кёп зат
Жазаса, кесин а кёрмей,
«Уруш», - деп ахча аласа,
Заманында хайыр бермей.
Фронтха керек болгъанда
Табылмагъан эдинг анга,
Энди уа аны аты да
Мишеген болгъанды санга.
Ёмюрюнгде тёшегингден
Башха жерде жатмагъанса,
Душман таба айландырып,
Таш алып да атмагъанса.
Энди уа, бир да тохтамай,
Урушдан хапар айтаса,
Заманында бармай, энди
Къайсы фронтдан къайтаса?

* * *

Тилбаракъ кёплеге ариу
 Кёрюнюп турду, тил этип.
 Ол бийикге да ёрледи,
 Ётюрюкню айта кетип.
 Энди уа аны кылыгыын
 Ангылап бошагъандыла.
 Кертини айтса окъуна,
 Ийнанмай башлагъандыла.
 Энишге да тюшюргендиле,
 Осал кылыкъларын билип,
 Не айтса да, эсге алмай,
 Къоядыла энди, кюлюп.

ОГЪУРСУЗ ТИШИРЫУГЪА

Ол тиширыуну къатына
 Базынып арслан да бармаз,
 Барса да, аны ауазын
 Эшитген арслан сау къалмаз.
 Бир жолда аны огъурсуз
 Уу жилян къабып кёргенди,
 Алай жазыкъ жилян кеси
 Тюз олсагъатдан ёлгенди.
 Энди бизни хоншубузгъа
 Ма ол тиширыу келгенди.

* * *

Къоркъма, кенгден узалып, шош
 Къабыгучу, зар адамладан.
 Ала зарлана эселе, -
 Сора онглуса аладан.

* * *

Кёгет битмеген терекге
 Бир киши да атмайды таш,
 Къуру къазанны ичинде
 Киши да излемейди аш.

Андан эсе шуёхларынг
 Махтап башласа, сакъ бол,
 Душманны ачы сёзюнден
 Эсе кёп заран берир ол.

Ол сени жукълатып кьояр,
Бешикдеча тебретип,
Душманынг этмезни этер
Осал шуёх, махтай кетип.

Бармагъыз ичгичи жашха

(Ичгичини къатыныны жыры)

Къызла, суйюп айтама мен сизге,
Энтда да салама эсигизге:
Бармагъыз ичигчи жашха,
Ёз башымдан ётген затны айтама.

Ичсе, уллу кишилик этгенча,
Дуния оноуу анга жетгенча,
Хахайы юйню тепдирир,
Дёрденин санга кёпдюрюр,
Ёз башымдан ётген затны айтама.

Ахча даулар, ахчасын келтирмей,
Тапханын урлар, санга билдирмей,
Эски шалпарына дери
Сатып шмурдякка берир,
Сизге кёзюм кёрген затны айтама.

Ичгичи адам бетин жояды,
Адамлыгъын тас этип кьояды.
Барын ичгиге сатады.
Кесин багушха атады,
Ийнаныгъыз, барын керти айтама.

* * *

Къаргъа багуш къозгъагъанча,
Къозгъайса сен да хар затны.
Хазырса жарыкъ кюннге да
Атаргъа хыйлачы атны.
Ол да сени башхаладан
Кем жарытханнга санайса.
Анга да ишекли болуп,
Уручугъача къарайса.
Алай болгъанлыкъгъа, кесинг
Бир зат урламай турмайса,
Башханы кьой, сен кесинги
Тынчлыгъынги да урлайса.

* * *

Онгмазса, кьетни нёгер этсенг.
Хаям былай айтханды кьюлакь сал:
«Аманлыкьчы Берген дармандан эсе,
Акьылман Берген ууну окьуна ал».

* * *

Сатыу этер ючюн сормай
Барлыкь эди ахыратха.
Алай жибермей кьоярла
Деп кьоркьады андан артха.
Жаханымге тюшеригин
Биледи баргъанлай анда,
Саудиогерчилени ары
Саладыла барысын да.
Жаханымге барса уа ол,
Сатыу эталмай кьаллыкьды.
Кесичаланы ичинде
Аны ким несин аллыкьды?

* * *

Кесинг зор бла алыргъа
Кюрешесе сыйлы атны.
Иш бла уа кёргюзтмейсе
Анга тийишли бир затны.
Уллулукь излеуюнг сени
Бютюн да гитче этеди,
Адамлыгъынг да юсюнгден
Бютюн узакьгъа кетеди.
Сени ол тюрлю терс жолгъа
Къайсы шайтан юйретеди?

* * *

Сен жюз тешике жюз тюрлю
Буштукь болуп сугьуласа.
Кесинге жетмегеннге да,
Жетгеннге да жух ураса.
Магъанасыз затла бла
Кюрешип да кёп тураса.
Аны уллу иш сунаса.
Алай, тенгим, жангыласа:
Аны ючюн махтау угъай,
Башха – тапсыз ат аласа.

ТЁППЕЛАНЫ Алим

КЪУЛМЫРЗА

Аллахны арагъа салып айтханда, Къулмырза тюз адамды. Аны таглы тенги Тахирге сорсанг да, айтырыгъы алайды. Ала – Къулмырза бла Тахир, – бир элли жашладыла, Бахсан ауузчула. Къулмырза – 30-чу жыллада эл комиссар болуп, уруш жыллада уа терен харушха (подпольеге) кетип, душманнга от чалыу ишлени бардыргъан кишиди. Сюргюн зулмусу жетип, жеринден айдалгъанда уа Мерке деп бир элде жашай эди. Тахир а урушда. Алай аны да,

ёшонюне юч орден такъгъан жигит майорну, энди душманны сенсиз да ууатырыкъбыз дегенни айтып, Румынияда Орио деген бир чыган элчикни тийресинден кыстагъан эдиле. «Сен энди майор да туююлсе, сатхыч халкъынг къайры кысталгъан эсе да, ары бар!» – дедиле. Ол, юрюле-сюрюле келип, юйюрюн Меркеде тапхан эди. Къулмырза, не десенг да, харушда терен бегинип, душманнга от къалай салыргъа боллугъун уста айтханлыкъгъа, окоплада тобугъуна дери суугъа батып, уруш этмеген адам, саулукълу эди, хайт деген заманы. Къзах Меркеде айтылгъан колхозланы бири Жансогъур деп алай эди – «жан тынчайтхан», «адамгъа таукеллик берген» деп алай эди магъанасы да. Кёп жерледен кулакга кысталгъанла, душман деп айдалгъанла, жерлеринден зор бла кёчюрюлгенле жыйыла кетип, энди кёп динле, тилле, къылыкъла жюрюген Жансогъур таулу кёчгюнчюлеге да жан тынчайтхан жер болуп, Къулмырза халгъа терк тюзелди; терк окъуна къампачы болду да, мирзеу тургъан гумуланы ачхычларын къолгъа этди. Аны къуллугъу кёп тилледе къубултула эди – къзахлагъа – къампачы, оруслаулагъа кладовщик, немислиге – фрехштерн, Жансогъурга тюшген кёчгюнчюле къалмай бахсанчыла эдиле да, ала уа бирде къзахча, бирде орусча айтып къоядыла; жаланда Тахир эди – ана тилин унутургъа соймей, гумучу деп, ол терен ауазлы сёзден бышлакъ чыккырны не уа тuzланган баш этни ийиси ургъанча, кёкюрек теренинден чыгъарып айтычу.

Къолунда мирзеу гумуну ачхычларын тутхан адамны бютюн да къысыр къатынла бегирек эркелетедиле. Терен харушда душманнга от салыргъа юйретиучо уста, энди къампада къысыр къатынланы отларын кеси къабындыра эди; ала бла бирге жана, ёчюле...

Тахир, кёп жюрюп, кёп тилеп, комендантны да жарлы фатарына чакъырып сыйлап, аманны кебинден школгъа кирди да, кёп тилледе сёлешген сабийлени бир тилде тарых ауушлагъа элтип башлады. (Сюргюн сабийлени алыкъа школгъа къоймай эдиле.)

Не сёз, Жансогъур тийрелери монг эдиле, фронтха деп, жыл сайын угъай, ай сайын колхозну болганчыгъын сибирип турсала да, аны гумулары къуру болмайдыла. Къулмырза да, керексиз хатчор тюйюл эсе да, адамлагъа болушады. «Ачлыкъ не болганын иги билебиз!» – деп, гуму арбазында насыят этерге да ёч эди. Тарых устазы Тахир анга ишекли къарайды – Къулмырза, хапарын ахтына айтханлыкъгъа, ол Бахсан башларында жашаучу заманларында, къаратор атха да минип, колхозгъа кирирге унамагъан «ампартунистлени» тамырлары бла къурутургъа кече жатмай айланыгучусун эсгереди. «Ампартунистлени» жангы къауумун олжан сюрдюнге ашырдыкъ!» – деп, къууанч жыйылыу къураса уа, анда, кёл кенгдирип, иги да базыкъ таууш бла айтыучу эди.

- Бий, ёзден, чанка-чагъар къаничлени энтта да муратлары къул жегергеди!

- Оу-ий, маржа! – дер эдиле бахсанчыла къажы-къужу.

Къулмырза, бютюн да къзып, эл майданнга жыйылгъанланы къулакъларын сангырау этеди:

- Менме ол, тобукъларым бузлап, этим-женим да сызлап, байгъа къуллукъ этиучю! Энди уа не сунасыз, мени къул ёмюрюмю кетерип, атха миндирген сабет бласны суюмегенлеге ариуму айтырыкъма? Киши да сакъламасын Супаналаны Къулмырза аллай хосулукъ этер деп. Этмез!

- Оу-ий, маржа! – дей эдиле бахсанчыла бютюнда къажы-къужу.

- Тохта, Баймырза, сабыр бол, – деген эди бир жол Тахир.

- Эслеп сёлеш, Тахир, мен Баймырза тюйюлме, и, ахырысы, ма бу къызыл китапда, пашпыртда, понимаеш, Къулмырзама. Вредительске ниетни сызма! – Сора, тобугъуна дери салыннган маузерин бир жанына этип, голифе кёнчегини хуржунундан совет паспортну чыгъарып, байракъча, хауада булгъай эди.

Къулмырзаны дагъыда бир аперимлиги – сёзге усталыгъыды. Комиссар угъай, жырчы сунар эдинг. Сёз ючюн: «Сизни мен кер быкъыгъа керирме темир чюйле бла!» – деди бир жол эллилени букъларын къагъа. Эл шургу шошлукъгъа къалгъанда, бютюнда къычырып айтды: «Юйреннгенсиз жарлы халкъгъа чойре бола!» – деп къошду. Аны бла да къалмай: «Къысха заманда тебирерсиз обоз бла!» – деп, жаныды.

- Ма десенг! – деп къычыргъан эди Сарымыйыкъланы Хажомар, хыликкя этген ауаз бла. Къулмырза, къаш тюйюп, эринин къапды. Хажомар а экинчи кюн танг бла, эринлери къан бола, атланды Бахсан жоллары бла эншге салып, эки да ушкюклу къызылжагъаны аллында.

Азия сюрдюнде Къулмырзаны миннген аты къаратор тюйюл эсе да, ат эди. Анга кёре, къул-къарауаш тарыхын, алгъынча, ёхтемлик бла айт-маса да, элни кёп шинли жамауатына, бегирекда аны чонгларына кесини ким болганын дайым эсертиучю эди.

Кёп турмай Тахир Меркеден Алма-Атагъа кёчюп кетди. Анда уа, ишлей да турганлай, окъуп, бийик билим алды, тарых илмуланы теренине да жетди. Къулмырзаны уа ол ахыр да унутхан эди.

Кертиди, жылла кете барсала, бурунгу насыятлада айтылгъанлай,

таула да тюз боладыла, тюзле да тау боладыла; кьулла хан, ханла кьул болгъан кюнле да жетедиле. Бирде адам улуну эслеп-эсинде болмагъан сейирлик, кёк кюкюрегенлей, ётюп, деменгили кьурч кьала СССР оюлуп кьалды. Жашауну аллай кьудуретине Тахир да тубеди.

Бир жол аны, сыйлы тарыхчы кьадарында, школга, онбиринчи класны окьуучулары бла тубеширге чакьырдыла. Келсе уа, Кьулмырза да анда. Тахир аны сау-эсен кёргенине бек кьууанды, хапар-хал сурады. Сураса да, Кьулмырза, заман тирмени аны аз да тартмагъанча, кефи бла тура эди. Кийиннгени да, жаш адамлай, тизгинли; ёшюнню да майдалдан толу. Кеси-кесине базыныу халы да – не айтырса. Школ тубешиуге аты айтылгъан белгили тарыхчы Тахир угъай, алгъыннгы комиссар Кьулмырза чакьырылгъан кибикди.

Аны алай кёрюп, Тахир бир кесек ыйлыгъаракъ окьуна болду. Ол кьартайгъан да этгенди, башында тюгю да кьалмагъанды; Кьулмырзача тизгинли да туююл. Хо да, не дау, кертиси да жашау тирмени хар кимни да бирча тартмайды.

– Баймырза, таланнган, сен да мындаса да... Эрттеден бери кёрмегенме, кьууандым, оллахий лазим. Иги тураса...

– Сау кьаллыкъ, тюз атымы унутмай тураса, – деди Кьулмырза. – Бир бирле, ёхчеге этген кибик, Кьулмырза дейдиле да... кьырып кетедиле...

Тубешиу башланды. Кьулмырза, уллу кьуллугъундан уллу намыс бла ашырылгъан сыйлы адамча, кесин алай салып, олтурады. Сёзню да анга, тийишлисича, биринчиге бердиле. Ол, быллай тубешиулеге терктерк чакьырылыргъа тюшгенин эсгертип, узакъдан башлады. Не сёз, малкьар халкьны тарыхында аны кьыйыны бек уллу эди. Орта Азияда уа ненча сабийни ачлыкъ ёлюмден кьалдыргъанды! Жолла, юйле, школла – Бахсан боюнларында ол ишлетмеген не! Саугъаларын а, кёресиз, тагъар жери да кьалмагъанды...

Солууларын ичлерине алып тынгылагъан сабийледен кьайсы эсе да:

– Сизнича, уллу, сыйлы адам болур ючюн не этерге керекди? – деди.

Кьулмырза, азчыкъ ышарып, тамагъын да ариулап, былай айтды:

– Да не, сабийле, Супанайланы бурунгу ата-бабалары Куман ханлыкъланы заманларында ёзюрле бола келгендиле. Бизни атауул Тохтамыш ханнга жууукъ тургъан биринчи ёзюр Абылайны учхунунданды. Мени уллу атам Жетимырза, ол Абылай батырны жетинчи уланы болуп, Жетимырза деп да андан атагъандыла. Кьарачай бла Малкьар деп, биз бусагъатда бёлюп айтханлыкьгъа, Жетимырза бийни заманында ала бир халкь болгъандыла. Атам Жетимырзаны акъ кьаласыны оюлгъан хурулары Бахсан башларында энтта да турадыла. Ол бек акьыллы, чомарт бий болгъанды, кьырым ханла бла дослукъ жюрютгенди. «Хан Супаналары!» – деп, бизни тукьумгъа андан айтадыла. Жетимырзадан бир зат ётген болур манга да...

Сабийлени, устазланы да кёзлери жанып, Кьулмырзагъа керти да сыйлы тарых эсгертмеге кьарагъанча, алай кьарайдыла. Тахирни сейири аз туююл эди. Эшитген кьулакъларына ийнаныргъа-кьалыргъа билмей, «Бет бетге

кьараса, бет жерге кьарар)– деп, Кьулмырзаны уялтмазгъа башын энишке ийип турады. Кьулмырзагъа дери да кёре эди ол кечеден тангнга дегенча тюрленип чыкъгъан адамланы; кеслерини тукъум тамырларын бек аздан гюржю эристауладан не уа кьырым ханладан башлагъан. Совет власть оюлгъандан артхасында, кимге тынгыласанг да, алай эди – школ тюбешиуледе, газетледе, тукъум жыйылыулада, теле-радио бериуледе... Бир бирле уа тёшеке кьатынларына окъуна кеслерини тукъум жиклерин ханладан, бийледен, нарт батырладан башлап айта болмазламы дериги келеди Тахирни. Бурунгу ханлыкъла, бийликле, батырлыкъла асыры тангкёрдю этилгенден, адамла кеслерини ким болгъанларын унутуп окъуна кьойгъанча кёрюнедиле. Аны себепли бирде бир онгмазлыкъ окъуучу не бир кьанбуз журналист: «Сен кимсе, кьаллай ишинг бла айтыласа?» – деп сорса, ол «хан уланлары», сёз тапмай, кьынгкь-мынгкь этип, кьармалып кьальгучу эдиле. Былайда уа, нени да билирге суйген окъуучуланы алларында Тахир не этерге керекди?

Ол, сагъышха кетип, сёз бергенлерин да эшитмей кьалды. Тюбешиуню бардыргъан устаз экинчи кере сёлешгенде, сескене, жеринден турду.

– Мен сизге бир ханны юсюнден айтайым, – деп башлады ол. – Бурун заманлада Шимал Кавказда бир уллу ханлыкъ болгъанды – уллу тюрк дуняны бир бутагъы. Кертокъ эди ол ханны аты... – Кьулмырза Тахир таба ишекли кьарап, тынгысыз бола башлады. Кеслерин билимли кёргюзтюрге суйюучю адамла керти да билимли адамланы кёрюп болмаучулары белгилиди. Тап тюшсе, аланы юслеринден аман хапарла да жайыгучудула. Тахир Кьулмырзаны халынмы эследи, аны сагъайтыргъамы суйдю, – не эсе да, анга кьарап ышара, айтды.

– Ол насыятны мен унутхан да этген эдим, Кьулмырза эсима салды ансы. Кьулмырза тарыхчы туйюлдю, биле да болмаз, тукъум атасы Абылай, аны туудугъу Супанай кьаллай хан болгъанын, алай куман тарыхында уа ол бек белгилиди. – Сабийлени, устазланы да иги шош болмагъа кьоюп, кеси да солуу алып, башлады. – Алайды, багъалы сабийле, Кертокъ болгъанды ол ханны аты. Ол уруш этерге суймеген, жарашулулкьну жакълагъан хан болгъанды. Аны себепли аскерин азат адамладан кьурагъанды; кьулланы уа сатып алып болгъанды.

Бир жол Кертокъ хан Дербент базарында бир кьауум кьара кьул сатып алгъан эди. Алгъанлай окъуна, ол аланы бутларында бугъоуларын тешдирип, четен арбалагъа миндирип, кьаласына алай элтгенди. Кьулланы арасында Супана деп, кьайсы миллетден болгъаны да билинмеген, бир бек аمانы бар эди – ауругъанданмы, алгъыннгы иеси асыры кёп жекгенденми, – не эсе да бек кьарьусуз, адыргы. Кертокъну анга жаны ауруп, тынчыракъ ишке салды; иги бакъдырып, кьысха заманда эт алырча этди. Андан сора ол аны атлагъа кьараучу кьулгъа ётдюрген эди. Ханны атларына кьарагъаны себепли, Супана Кертокъну биргесине уугъа да барыгучу эди. Сизге айтайым, Кертокъ, хан эсе да, халал адамланы барыча, айтылгъан сёзге терк ийнанып кьальгучу эди. Ууда не башха жортууулада биргесине айланган адамла хыйла тутарла деп, эслеп эсине келмегенди. Супана кюч ала баргъаны кьадар, ханны жашауна кёзю кьарап, арбазда шапа тиширыуланы да

чимдирге кюреше, хыйла кзуруп башлады. Ичиндегин терен букдуруп, кёзбау эте, чаба-жорта, кёл ала билген кзул эди. Ол туугъанындан да кзул эди, кзул болургъа жаратылган жан эди. Алай Кертокъну халаллыгы аны кесин кесине ким эсе да бир сундуруп, зарлыкъ тепсисине миндиргенди. Ханни ийнанып кылыгучусун уста хайырланып, не амал бла да аны ышангылы адамы болургъа жетишгенди. Кесине нёгерле да кзурагъанды. Бир жол а, уугъа барганда, ол Кертокъну да, аны аскер башчысы Абылайны да, ташадан атып, ёлтюргенди. Къалгъанланы ханны ырысхысына эркин этерге айтып, кеси жанына бургъанды.

Ханны да, ёзюрлени да ёлтюрюп, хыйла жыйын бир затдан хапары болмагъан къалагъа кеч къайтханды. Къалагъа кирип, ханны эгетлерин да кыргъандыла. Кертокъну эки жашын да, къатынын да ёлтюргендиле. Насыпха, ханны кичи жашы нёгерлери бла ол заманда башха кыралгъа къайынларына кетип эди да, алай бла сау къалгъанды. Супана уа, экинчи кюн халкъны жыйып, хан энди кеси болгъанын айтханды.

Алай кзул адам, хыйла бла кесин тахха миндиргенликге, халкъгъа оноу эталмайды. Къысха заманда Кертокъну ханлыгы чачылып, аны жерин, малын да къоншу ханла тонап башлагъандыла. Кертокъ ханны кичи жашы аны барын эшите эди, алай Супананы ууатыр ючюн кюч жыймай амал жокъ эди да, тёзюп тургъанды.

Эсигизде тутугъуз: жюрегинде ата къаны ургъан жаш атасыны дертин хар заманда алады; тюзлюкню тохташдырады. Кертокъну кичи жашы аллай улан эди. Ол, аскер кзурап, кесини кыралына киргенди. Кзул Супананы зулмусундан тажагъан халкъ, Абылай жанлы болуп, кётюрюлгенди. Алай бла хан сарайгъа чабып, Супананы эгетлерин кыргъандыла, кесин да кёкюрёк къалагъындан чыпын чюйге чанчхандыла. Мени шуёхум Кзулмырза комиссар заманында, кзул-къарауаш тамырданма деп, баям, аны билип айтычу болур эди...

Кзулмырза, жеринден шошчукъ туруп, эшик таба жёбеледи.

– Быллай чыр адамланы мени бла бирге чакъыра турмагъыз деп мен сизге ненча кере айтама, – деп жюрексине эди ол. Атлагъаны сайын къол силке эди.

– Къайгъырмагъыз, сабыр болугъуз, – деди Тахир. – Таулу тукъумланы атауул тамырлары бек терендиле, сейирдиле. Мен сизге аланы юслеринден айтайым...

ИШЕКЛИК АУРУУ

Ол бизни арабызда бек билимли, дунядан хапары да болгъан жумушакъ сёзлю адам эди. Сёлешсе да, сёзюнде бир тюрлю чурум тапмаз эдинг; – хар затдан да ангылауу болгъаны кёрюнеди. Аны иги танымагъанла, тыш сыфатына, жюрюшюне, жазгъан китапларыны ниет тюзлюклерине къарап, закий адамгъа окъуна санаучу эдиле. Алай а аны биргесине кёп ишлеп, ич халын иги таныгъанла ол ишеклик ауруудан ауругъанын биледиле. Ишеклик ауруу деселе да, аны магъанасын толу ким ачыкълар эди? Бир ишни

юсюнде минг кере тюрленир; минг жанындан чурум-хыйсап табып, самаркѡу кирик эте, чайкѡар. Сѡз ючюн, жылны жетишимлерине кѡре, сауѡга юлешир заман жетсе, аны ким жанлы болганын билир ючюн сауѡга алыргѡ аз да тийишли болмагѡан биреуню атын айтып кѡйсанг, тамамды. «Сен не айтаса ансы, быйыл сауѡга Исмаилгѡа тийишли болур?» – десенг... Исмаилны эшиги жабыллыгыын бил да кѡй. Кѡрап–кѡрагѡынчы жаз тил бла, саясат-самаркѡу бла анга жакѡмагѡаны кѡалмаз.

Осман эди аты да. Уртайланы Осман. Бек сѡйген нѡгери да – ичине бал жагѡуучу устасы телефон эди. Кѡалай зауук этип сѡлешеди Осман телефон бла! Узакѡдан башлап. Юлий Цезарѡдан не уа Яникой элни орамлары балчыкѡ болуучуларындан. Бу жол а неге ишеклик болур деп, сен да кѡзюр ойнасанг, аруу тасхасы чыгып кѡалады. Кѡыралда, шахарда, ол тургѡан тийреде кѡаллай оноула этилгенлерин, кѡайда не заг боллугѡун, мукѡуладис тартханча, не уа билдириучю жини болгѡанча, бек алгѡа ол биледи. Кѡыралны уллу президенти В.В.Путин Курил айрыкамланы Япониягѡа берликмиди, берлик тѡююлмюдю – аны да. Кѡарабашланы Мурат ингир сайын Кѡулийланы Кѡайсын атлы проспекте 17-чи юйге терк-терк атлап, нек ташайып кетиучюсюн да. Андан низамлыны уа кѡайда тапхын! Ол иште, жыйылыгѡа келмей кѡалып, Аллах билсин ѡзге уа, киши эслемегенди. Келип олтурса да, тынгылай биледи; терен сагѡыш этип олтургѡанча, ишни тиежегин ахыр-ауалда ол айтырыкѡа алайды. Олтура кетип, турса уа... сѡйсенг, багѡыр тазланы кѡагылыуларын эсгер, сѡйсенг, кѡагѡа тары сепме деригинг келсин. Кѡолунда кишиге кѡрюнмеген, хар сѡзю алгѡадан тюзетилип, напчаланып, алай жазылгѡан кѡагѡыты бар сунарса. «Кѡыркѡ киши бир жанына, кѡыйыкѡ киши бир жанына» – деп, алай башлайды. Эсинге-бусунгда болмагѡан патыуаланы келтирип. Кѡысхасы, не заманда да аны сѡлешиюу – бошуна жаншамакѡлыкѡны, орусча айтханда, демагогияны юлгюсю эди.

Османны аз да иги болмагѡан ич арууу – жазычула арысында аны шеклик этмеген бир иш да болмагѡаныды. Бек ишеклик, тынып болмагѡан, суусабын кѡандырмагѡан, кюрешип да, жазып да, айтып да ахырына жетдиралмагѡан дауу Алибийгеди. Ол бек алгѡа анга эришеди. Ишеклик жараларын ашландыра, аланы сау болургѡа кѡоймагѡан Алибийни, ойнай, безирей, тынч алгѡан даражасыды. Ол алай сунады ансы, даражаны тынч ким алады? Ахырат кѡонагѡы боллукѡ Алибий! Осман кесин биринчи сунуп тургѡанлай, биринчиге Алибий айтылып кѡалады. Андан эсе билсимсизирек, фахмусузуракѡ, кѡысхасы, кагы болмагѡан жерге кѡалагѡын сугѡуп киргенча, жазы иште алай кирген Алибий, Астегейланы Алибий! Аллахны эркеси кирик, Османны жолуна тѡшюп кѡалгѡан бир аман суумѡгыл талыштак эди ол.

Ишеклик арууну хатасындан Осман кесин кѡайры да сугѡаргѡа кюрешеди. Ол айтханча болмаса, «иш кыртѡ». Ма, сѡз ючюн, бир нѡгерибиз «Чегем сууну толкѡунлары» деп, уллу китап жазды. Керти да уллу. Аны сюзерге жыйылдыкѡ. Жазылгѡан иште барыбыз да бирча кѡуаннган эдик. Аны себепли, сюзге кетдик да, кѡырал сауѡгагѡа тийишлиди дегенни айтдыкѡ. Ары дери уа, алгѡа сѡлешгенледен бири болуп, Осман да иги кесек

ынчагагъан эди, махтап, сауугъагъа кёргюзтюрге дегенде да кьол кётюрдю. Аны бла жайылдыкъ.

Жыйылгъан жерибизден узая, хар ким юйюбюз таба бёлуне кетип, экибиз эсе, ючюбюз эсе да бирге кьалгъанлай а, Брюссель шахардан узакъ болмай, бир чюйютлю уста тикген жалпакъ мангылайлы кепкасын да кьолуна алып, чамлана кирди. «Аланла, дегенни айтды Осман, неге керек эди бюгюн ол спектакль?» «Не спектакль?» – деп, сейир этдик эки нёгери да бир кибик. «Спектакль, ёзге уа! Шуёхубузгъа сауугъа алдырмаз ючюн алгъадан келишип, хыйла бла кьуралгъан кенгеш! Ариу айтып, кёз байлап, юслеринден ашырып кьойгъандыла...»

Экинчи жол, башха жерде «Чегем суууну толкьунлары» сауугъагъа кёргюзтюлгени бла байламлы, анга кьошумчулукъ этерге деп жыйылдыкъ. Биз ол кенгешге Османни чакъырмадыкъ. Биягыча, ишибизни спектакль сунар деген хыйсапдан. Китапны сюздюк да, аны сауугъагъа кёргюзтюлгенине дагъыда бир мехкеме кьошулду. «Чегем суууну толкьунларын» алай алапат жазгъан нёгерибиз да ыразы болуп, кьырал сауугъаны аллыгына ийнанып, алай чачылдыкъ.

Арта билдик. Биз ол мехкемеде кенгеше тургъан арада Османни кьуйругъу шинтигине жарашмай, тегерекге, биз кенгеш кьурагъан мехкемеге дери телефон чалып, кенгешге кимле чакъырылгъанларын билгенди; ызы бла уа, кьызыгуу кетмеген телефон чолпуну жангыдан алып, кенгешде болнганланы бары бла да энчи-энчи, тепдирип-тепдирип сёлешди. Китапны автору юйюне кьайтхандан сора уа, аны мыйысын да жууа кирди.

– Сени, харип, алдап ашыргъандыла, – деди ол, кьара чолпуну тюклю кьулагъына бегирек кьысып. – Мен бир комиссарны таныгучу эдим... Ол, жаш кьатынчыкыгъа кёзю кьарап, аны эрин жояр акьылгъа кирсе, сабийлерине конфет-кьалач алып, юйлерине барьгучу эди. Аллайын, санга татлы кьапдырып, ишинги уа болмаз барамтагъа салып жайылгъандыла. Сен аланы бирине да ийнанма. Тюзюнлей президентни кесине бар.

Кёп турмай, «Чегем суууну толкьунлары» деген роман кьырал сауугъаны алды. Жангыдан бютюнда ариу китап болуп чыкъды. Бизни тилегибиз бла аны автору китабын бек алгъа Осман шуёхубузгъа берди. Ол анда быллай жазгъан эди: «Мени бу аман китапчыгъым Кьырал сауугъаны алырына аз да ишекли болмаучу тенгим Уртайланы Османнга. Ызы санга кьалсын, багъалы тенгим...»

ЖАНГЫЛЫЧ

–Алло, манга ол халтур институтда ишлеген... э-э... Абайланы Намысхан керекди...

–Ол менме... Сиз кимсиз?

–Ким болгъанымы мен санга кьысха заманда ангылатырма, кьатынчыкъ... Э-э, кьызчыкъ эсенг да билмейме... Сен не умут этесе?

– Ангыламайма... Акъыртын сёлешчигиз, атыгъызны да айтып...

– Мени атым Жутарды, Гьшмыланы Жутар... Сен, кьатынчыкъ, э-э, кьызчыкъ, Гьшмыланы Маймулатны сабанына нек чапханса?

– Ангыламайма не дей эсегиз да... Абадан адам кёрюнесиз, кыза эсегиз да, сёзюгюзню башын ангылатып, алай кызсагъыз а!

– Сен, кьатынчыкъ, э-э, кызчыкъ, иги билесе, нек кыызгъанымы. Сен мени эгечим Гышмыланы Маймулатны дерслик китабын сыйырып, аны кесинг жазаргъа кюрешесе! Ол кечилип къаллыкъ иш сунма! Мен билеме, сени кибикчикле, тюпден-башдан кирип, кимге кёз сюзюп, кимге да этек булгъап, биреуню къабынчыгъын алыргъа уста болуучудула. Мен аны кечип къоярыкъ сунма! Сен кимсе, Маймулатха тенг болургъа? Ол жазгъанга альтернатив жазама деп? Ол сени кибиклени алыкъа, ма былай, биринчи классны партачыгъына олтуртуп, харфла таныргъа юй-ретирикди! Ол... доктор Маймулатды! Онла бла китапла чыгъарып, аты айтылгъан...

– Болур бары да, Жутар... э-э, атагъызны атын билмейме, айып этмегиз...

– Мени атамы атын билмегенчигинг окъуна айтып турады сени жахил болгъанынгы. Дерслик китапланы да къайдан эсе да алып жазгъанынгы... Не билейик, кимге эсе да жаздырып, ашаугъа тюшгенчигинги. Мени атам сени кибик женгилэтекчикле билмезлик киши туююлдо...

– Кечгинлик, кычырмагъыз ансы...

– Кычыргъанны уа энди кёрлюксе!

– Айып этмегиз, трубканы салама. Сабыр болсагъыз, бир кесек э жыйып сёлеширсиз.

– Мени эсим жериндеди. Сени кибикчиклени эслерин да жыйдырыргъа боллукъма. Мени эгечим Маймулат, Гышмыланы Маймулат, билип къой, кьатынчыкъ, Гышмыланы Маймулат жангыз туююлдо, аны тукъуму саулай бир клан болады, аны кьоруулаяллыкъла бардыла...

– Кланмысыз, гланмысыз, мен аны билмейме... Сиз, баям, жангылып сёлешесиз... Жангылмай эсегиз да... тутхан аурууугъуз барды. Ансы, ишни болушун билмей, танымагъан адамыгъыз бла къаллайла сёлешесиз? Баям, къаныгъыз башыгъызгъа чапханды да, айталмайсыз... эгечигиз ким эди... хы, Маймулат, Гышмыланы Маймулат, аны телефонун беригиз да, мен кесим сёлеширме...

– Угъай, кьатынчыкъ, э-э, кызчыкъ, мен эгечими алай аяусуз этмеучюме... Сени кибиклени анга юрдюрюрге деп турмайма...

– Охо, сора...

– Алла, алло...

– Алло, манга Гышмыланы Маймулат керек эди... Институтдан Абайланы Намысхан сёлешеди...

– Бусагъат... Маймулат, трубканы алчы... Алло, Маймулат тынгылайды. Кимсе?

– Мен Абайланы Намысханма, институтдан. Манга Гышмыланы Жутар сёлешгенди... Нек эсе да, бир бек кьутурду, харип.

– Ол мени кьарындашымды...

– Ол сени кыарындашынг эсе, сен аны эгечи эсенг... Сейирди... Сен аны жанын аллай бир нек кыйнаганса? Арагызда, баям, бир ангылашынмагъан иш болганды.

– А в чем, собственно, дело?

– Маймулат, иги да ангыламагъанма, не эсе да, дерслик хапар айта эди, ким эсе да эгечими дерслигин сыйырганды деп... Не хапар эсе да, мен билген жокъду.

– А-а, вот в чем... Знаете... Я, грешным делом, подумала... подумала, что... Знаете... Я ведь...

– Айтыгъыз, айтыгъыз...

– Я слышала, что министерство отозвало мой учебник из производства... Будто-бы кто-то написал альтернативный учебник... Я грешным делом...

– Не?

– Грешным делом, я подумала, что это вы...

– Сора кыарындашынг андан юсгюргенсе? Хар заманда аны тили алай кирли эсе... ол китапла кыалай жазады?

– Я грешным делом подумала... Вы же... в министерстве связь имеете...

– Маймулат, энди ангыладым. Ол сен жазгъан классха дерслик жаргъа мени эсеме да келмегенди. Сиз, Гышмыланы Жутар айтханча, деменгили клан эсегиз... алгъа ишни болушун билип, алай кыза турсагъыз... Башыгъызгъа алай тап болурмеди?

БИР ЖАШЫРТЫН КЪАГЪЫТЧЫНЫ ХАПАРЫ

Багъалы Питу Цириманович!

Бу къагъытны мен сизге, мындан кёп тёзюмюм къалмагъаны ючюн, тюзлюк излеп жазама. Сизни кыырал жумушла бла башыгъыз кыайгъылы болганын да билеме. Кечгинлик беригиз, дагыда сизден сора базыныр адамыбыз жокъду да, аяусуз этмей болмайбыз. Кесими адамгъа санап, бу безобразияланы юслеринден сизге жазгъаныма уялгъан окъуна этеме. Не этейик, заманыгъызны алмай болмайбыз, багъалы заманыгъызны. Болсада бир кыарагъыз.

Мени кёлюм кёкге да жетеди Кабардино-Балкария республиканы гражданини болганыма. Сени кибик, акъыллы таматала жетдиргендиле республиканы быллай намысха, Питу Цириманович! Сиз кыалай уста сёлешесиз! Антмы этдирликсиз, сиз трибунагъа чыкыгъанда, ёрге туруп тынгыларыгъым келиучюдо. Кыарындашлыкъны да сиз бек кыаты тутасыз, сау болугъуз.

Сизге белгилимиди, билмейме, сиз бу кыошунла чыгъаргъан заводну ачханда, сиз, аны кыуанчына келип, сёлешген да этген эдигиз. Эсигизде болур, заводха директоргъа Чонгкзуланы Чырайны жашы Алиболатны салгъан эдигиз. Тюз адам болур, иги ишлер, жамауатны мюлкюне кыол да жетдирмез деп. Биз да алай сунуп тургъанбыз. Однако, смею

доложить, барып тохтагъан улутхачы! Корруптированный обманщик, партийное слово. Питу Цириманович, тауча ангылатайым сизге – ну, ахырысы, ичи чириген алма!

Ол этген ишлени кыйырдан тутуп айтып тебиресек, аны окъургъа сизни заманыгъыз да жетмез, бек кысха айтайым. Къаллай ишле этеди ол, бир никакой фахмусу, билими болмагъан, кимге не хата этейим деп айланган Чонгкъубаш! Аны кибик батмагъан кемени уа бир да кърмеген эдик! Кесигиз да окъугъан болурсуз, газетде да жазгъандыла эки кере. Жазмай а аллай уручуну! Ол, кърмючге деп, бир къошун кибик этген эди... Оллахий, таллахий, аны кесинден сора ол къошунну ичине киши къарагъан болмаз! Къолуна алып да кърмегенди бир адам! Аны уа тутхандыла да, хайт деген къошунчуланы арасында уллу сауугъагъа къргюзтгендиле. Анга сейир этмеген адам жокъду, Питу Цириманович. Ай, юйюгюзге, къалай сейир этмезле, къошунну не къарап сыфаты жокъ, не боюну, не къулагъы жокъ... Анда-мында жѣх тамгъалары да кесиники туйюл... Кимден болса урлап жабышдырылгъан тамгъала. Тутханды да, ол башсыз комиссия саугъаны анга бергенди! Ай, юйюгюзге, Питу Цириманович, бу саугъала бериучо комиссиягъа бир да болмаса да башларында тауукъну танкысы тенгли бир мыйысы болгъанланы салсагъыз эди уа! Бизни шахарыбызда Чинячирев, Къатытуров, Бекмырзаев, Элемишев кибик, закий къошунчула тургъанлай, Чонгкъу улуну желимтопуракъ къайкъыбоюн къошунуна республиканы сыйлы саугъасын къалай берирге боллукъ эди?

Ол бек осал, айыплы иш болгъанды, Питу Цириманович.

Алиболат къошун заводда директор болгъанлы не къадар заран этип барады, юйю къуругъан! Аны ючюн анга бир зат болмайды. Ма, Питу Цириманович, завод тохтайды, къошунларыбыз къатдырылмай къаладыла дегенни айтып, тилей кетгенбиз да, сау болсунла правительствода ишлегенле, бизни заводха къырал бюджетден бир затла тежегендиле. 150 миллион. Чонгкъу улу чонгкъайырыкъ не этгенди? Жаланды 100 миллион алгъанбыз деп, 50 миллионну уа букъдургъанды. Аны бла къалса уа! Ол 100 миллионну да асламысын кеси къымгъанды. Кесини къошунларын багъаракъ этип. Ой, командировкагъа баргъанма, къонакъ алгъанма, къарыусузлагъа бергенме деп, жалгъан къагъытла къурагъанды да, суугъа кирип, аягъын мылы этмей чыкъгъанды. Сылтау табаргъа Чонгкъудан уста ким болур! Бизни мехкемеге келчигиз да, бир къарачыгъыз. Не ышанган адамыгъызны жиберигиз. Бухгалтер кимди? Аны къатыны бла бир тукъумну келини! Къагъытчысы кимди? Анасыны анасыны эгчинден туугъан! Баш инженер а ким сунасыз? Выпивоха нѣгери! Аллай уяла билмеген...

Мындан алда мехкемебизде баш инженер олтургъан кабинетни ремонт этерге тюшгенди. Чонгкъубаш ѣз киеуюн келтирип сюесе боламыды! Ремонтха деп, ахчаны асламыракъ ѣтдюрюрге алай тапды да! Заводну ахчасына багъалы телевизор алып, юйюне элтгенди. Къуллукъ машинасы бла тохтамай тос къатынларын жюрютеди...

Питу Цириманович! Чонгкъуну башха къылыкъчыкълары айтхан

да этмейме. Андан билимсиз, фахмусуз, тап, бетсиз окъуна адам болмай тургъанлай, бизни къошун заводну тийресинде аны чоппахарс этип айланганла, эртте-кеч болса да, жууап берирге тюшерикдиле. Сиз къысха заманда энгта да бир кере комиссия ийип, къошун заводда халгъа тынгылы къаратмасагъыз, къошунчула арасында уллу туююш чыгъаргъа къоркъууду. Къошунчула туююшселе уа, республиканы мамырлыгъын сау кёрейик.

Сизге уллу хурмет бла, багъалы Питу Цириманович,
Тёбенжан улу Башбакъ. 14.09.1994 ж.

П.Ц. Туманов – тамата болушлукъчусуна

Инал Хаибович!

Бу къагъытха кёре, заводда ишни болушуна къарагъыз да, манга тюз хапар беригиз. Къагъытны автору кеси тукъумун салгъаннга ушамайды, аны да билигиз. Кеси да къошунла ишлерге кюрешген адам эсе, жукъ да айтмагъыз, къагъытны жыртыгъыз да къоюгъуз. Алай болмай, ол миллетинде намысы жюрюген, белгили адам эсе, кесине тюбеп, жаулукъну сылтаун билирге кюрешигиз. Дагъыда: бу адам Чонгкъуну юсюнден жазгъанча, башха адамланы юслеринден да жазаргъа боллукъду. Ол а, Инал Хаибович, кесинг билгенликден, бизге файдасы боллукъ ишди.

Туманов.

Тамата болушлукъчу – Питу Циримановичге.

Питу Цириманович!

Сизни резолюциягъызгъа кёре, къошун заводну директоруну юсюнден келген къагъытха къарагъанбыз. Тёбенжан улу Башбакъ ким болгъанын да билгенбиз. Кертисинде, аны аты Мамметдирланы Сюпюдо, къошунчу. Чонгкъулану Алиболатха эрттеден ёчдю. Къагъытда айтылгъан затла – толусунлай жалгъандыла. Баям, къагъытны жыртыргъа керек болур. Сиз не айтасыз?

Тамата болушлукъчу И.Х. Иткъулакъ.

Питу Цириманович – тамата болушлукъчусуна.

Инал Хаибович!

Къагъытны жыртыргъа керек болмаз. Чонгкъулану Алиболатны кесине бер да къой. Ала ишлерин кеслери араларында сюзе турсунла. Бир ауздан чыкыганла бир бирлерин бизден эсе иги биледиле.

Туманов.

Тёбенжан улу Башбакъ – Питу Циримановичге

Багъалы Питу Цириманович!

Бу кюнледе сизни тамата болушлукъчугъуз бизни къошун заводха келгенди. Чонгкъу тукъумну фыргъаууну иши тап болмагъанын ангылап, Инал Хаибович заводда кёрюннгенлей, къалмай мыртазакъларын аягъы юслерине салгъанды. Болгъанчыгъын да сизни сыйлы къул-

лукъчугъузну юсюне кьююп, башын жулгъанды! Айып этмегиз, иш былайдан барса, эндиги жол Сизни кесигизни юсюгюзден жазарыкъма. Сиз Чонгкью кибиклеге жакъ баса эсегиз, президент туююлсюз, коррупцион мафияны башында тургъан къара эмегенсиз! Билебиз, халкъда сизни юсюгюзден да алаамат хапарла жюрюмейдиле. Чонгкью Алиболат Инал Хаибовични юсюне куйгъан ырысхыдан Сиз да юлюшсюз къалмагъансыз, билебиз. Тамата къуллукъчу, сизден ыз тапмай, улутха алыр амалы жокъ эди! Бизни уа, тюз ниетли къошунчуланы, Чонгкью улу кибик, бездарный адамлагъа тюзюнюбюз къалмагъанды. Къайда эсе да бир къарамедрала президентле болуп, Алиболат кибик чонгкюбашла директорла болуп, деменгили кыралыбызны тюз эте тургъанлай, биз, бары саз къошунчула, тынгылап кыйсакъ, ардан келген тёлөле не айтырла? Угъай, быдыркай къошунлагъа салып асырагъан маузерлерибиз алыкъа тот болмагъандыла! Ала шендююю ампартун улутхачылагъа жазмай атыллыкъдыла. Республикада кетюрюлюш болмазын сюе эсегиз, Питу Цириманович, алыкъа кеч туююлдю. Кетеригиз Чонгкьюну!
Тёбенжан улу Башбакъ. 17.XI. 2000.

Туманов – тамата болушлукъчусуна.

Инал Хаибович!

Чонгкюланы Алиболат орден, майдал болуп, ёзге, бизни республикабызны саугъаларындан не алгъанды? Мени акъылыма кёре, аны алаамат къошуну ючюн алгъан саугъасы инсанлагъа урунууда жетишимлери ючюн берилиучю орденлени бирин алыргъа чырмау болмазгъа керекди. Къара да, терк окъуна кягъытлары жарашдыр. Алиболатха бир иги саугъа бермесек, Мамметдир улу Сюю тохтарыкъ туююлдю.

Туманов.

Питу Цириманович – Къошун заводну директору Чонгкюланы Алиболатха. Телеграмма.

Багъалы Алиболат Шонтукович!

Урунууда болдургъан уллу жетишимлеринг ючюн «Сыйлылыкъны белгиси» орденни алгъанынг бла байламлы терен жюрегимден алгъышлайма. Мындан ары да суйген Ата журтубузгъа кеп жылланы къуллукъ этип, бет жарыкълы бола турурунгу сюеме. Республикабыз, Сизни кибик, ахшы адамланы кючлеринден айтылып келеди. Сау бол! Туманов.

КЮЗГЮ БЛА МЕН

Кюзгю мени суйген эгечим кибикди. Мен, халкъ аллында жюрюген адам, ишге тебирей туруп, юсюме-башыма эсли къарап, кийимимисуйюмюмю келишгенине кесамат этип, ишге алай ашырырча эгечим болса, ким биледи, мен кюзгюге аллай бир да къарамаз эдим. Не этериксе, Аллах манга аллай эгеч не да, намысыгъыз тёппемде болсун,

чырпабаш бермеген эсе да, кесим тенгли кюзгюм барды. Мен, аны аллында сюелип, халкыгъа чыгып айтыргымы да, жюрюшюмю-кымылдаууму да эки-юч кере кятлап, жарау этип, алай чыгъама. Тейри, бир бирде мен мыйыкларымы кылай бурургъа керегим иш да соруучума анга.

Мен бизни уллу элибизде сурат музейни директору болуп ишлейме. Аллай күүлукъчу уа, кесигиз билгенден, кеп жерледе селеширге тюшеди: кермюч ачханда, ол не бу художникни ишине багъа бичгенде, искусствону жетишимлери бла байламлы башха шахарладан сыйлы кыонакыла келгенде...

Сез ючюн, мен бусагъатда, тарыхыбызда биринчи болуп, элибизни Европагъа чыгъара турама. Не сунасыз, дуняны бек уллу музейлери бла аллай келишим этер ючюн, акылы бла фахмудан тышында да, селеше билиу керекди.

Хау, бизни элибизде мен Пабло Пикассону сурат кермючюн кыурай турама. Аллах айтса, аны эки жюзге жуукъ суратын келтиргенме. Франциядан, Италиядан, Голландиядан... Голландия дегеним... фламанд живописни бешиги... Пикассону суратлары тагъылдыла, кермюч ачылыргъа хазырды. Хоншу элледен да келликдиле анга кыараргъа, республикабызны баш күүлукъчулары да... Сора мен кермючню ачаргъа керекме да? Ачаргъа, ача туруп адамыча селеширге.

Кюзгю аллына эгечими аллына келгенча келеме. Сюелеме аны аллында – бетими аны жарыгы сылайды. Кюзгю мени бетими хар жигин, шаугютюн, нюрюн энчи кергюзтеди. Келюм да тола, кесими жарашдырып, ауазымы да теренден келишдирип, кермючню ача туруп айтырыкъ сезюмю жарау этип башлайма. «Мен акылы этгенден...» Алай башлап, кюзгю артыкъ огурамагъанын эследим. Ярабий, не зат жетише болмаз? Ауазыммы тап чыкмайды? Тапсызмы сюелеме? Кюзгюню нек жаратмагъанын билалмай, жангыдан айтама. «Мен акылы этгенден...» Кюзгю бютонда сююзюледи. Ойлайма. Кымылдауларымы да тап, чырайлы этип кергюзторге кюрешеме. Ярабий, ярабий... «Мени акылыма кере...» Алай айтханымлай, кюзгюм кюнча жарымазмы! Учупму кетеди дерча зынгырады. Мен да ангыладым. «Мен акылы этгенден...» – деген толу туююлду, акылынгы жетип тохтагъанын кергюзтмейди. Ну и что, сен акылы этген! Тюз болур, терс болур... Ахыр оюмну ахыр кызыгыын бегитмейди ол! «Мени акылыма кере...» – дегенде уа, адамны акылы ахыр тамалына жетип, ол хар кимге да насыят болурча кюч алады. Аз затчыкыда окыуна кыаллай башхалык барды! Закий адамны сезюне тынгылагъанла аны эслемей кыоймайдыла. Кюзгю, аны билип, «Мен акылы этгенден...» – дегеними унамай турганды. «Мени акылыма кере...» – дегенимлей а, учупму кетеди дерча, зынгырады.

Кюзгюмю дагыда бир акылыман ишин айтмай болмайма. Ол да халкыны аллында сезюнгю кыалай башларыгынгга сакъ болуучусуду. Биринчи сезню магъанасы уллуду. Сез ючюн, «Жолдашла» неда «Багъалы жамауат» депми башлайса. «Жолдашла» деген сууукъду, «Багъалы жамауат» дегенде жылыу барды. Мен сезюмю алай башларгъа сыйме-

уючоме. Сёз нени юсюнден баргъанда да, кесими акъылымы айтыудан башлаучума.

Къой, энди кесибизни ыстауатха къайтайыкъ. Пикассону кёрмючюн къурагъанымы айтханма. Кёрмючню ачаргъа республикабызны сыйлы адамлары чакъырылгъандыла. Сыйлы адамла уа кимдиле? Башчыла! Аланы алларында сёлеширге тюшерикди. Президент кеси окъуна келип къалса... Ол мени бек сюйючюсюн билеме. Ол сюйгенден болур, бирси къуллукъчула къайда кёрселе да, мени адежге алып башлайдыла. Аны себепли кюзгюм – мени акъжыйрыкъ эгечим, – манга тюз да президент къарагъанча къарайды. Кёзюн къакъса уа, таланган! Кёз жетдиреме да, аламан айтханыма бюсюреп тургъанын эслейме. Хо да, сурат музейни директору хар заманда бийикде болургъа керекди. Сыфаты, чырайы да – къуллугъуна тийишли. Айтыргъа унутуп барама: кюзгю аллында сюелип, жарау этиучюм манга къагъытха къарамай сёлеширге болушады. Мен бир заманда да къагъытха къарап сёлешмейме. Сёз ичимде къалай тууса, алай айтама.

Заман жетди. Пабло Пикассону кёрмючюне къараргъа сюйгенле жыйылдыла. Президент да келди. Саулай правительство десенг а! Президентни кёз туурасында министрлени мени бла къол тутушуп саламлашханларын кёрсенг! Музейни арбазында кесим къурагъан бийик трибунагъа чыгып, башлайма.

- Мени акъылыма кёре... - Ай тоба, башлагъанлай, биягъы мен, эртте кенделенчи айтханлай, бешинчи бригадха ётдюм да кетдим. Кюзгюм пауза этерге юйретиучюсю эсима тюшдю. Халкъны аллында сёлешген адам, не къадар фахмулу болса, адамла анга ол къадар сюйюп тынгылайдыла. Сёз ючюн, «Мени акъылыма кёре...» – деп башлагъанда, пауза бютюнда керекди. Ёзге уа! Тынгылагъанла, не болур акъылы? деп, битеу эслерин бурадыла. Жангы, закий оюм айтаса деп сакълайдыла. Ол затны толу ангылагъаным себепли хар заманда пауза этерге ёчме. Пауза этип, тынгылагъанланы солуюуларын ичлерине алдырып, акъылымы сора алай айтама. Пабло Пикассо кибик, дунягъа белгили художникни юсюнден а мени акъылымы билирге ким сюерик туююлдю?

«Мени акъылыма кёре... Пабло Пикассо дуняда бек белгили художникледен бириди... Аны «Герника» деген сураты... алай айтып къояйым, Чегемде жазылгъан кибикди... Къулийланы Къайсын анда туугъаны себепли. Нек? Мени акъылыма кёре, ол Испанияда туууп, жашагъан а Францияда этгенди... Сизге бу байрамны къуарар ючюн мен... битеу кючюмю салгъанма. Усталыгъымы да, Аллах айтса! Айып этмегиз, суратчыла арасында даражамы да. Ма, сёз ючюн, аны «Мамырлыкъны кёгюрчюню» деген суратын келтирер ючюн манга Италиягъа барыргъа тюшгенди... – Эслейме: адамла тепчидиле, бир бирге къарашдыла, ким эсе да «Италиягъа уа нек, ол сурат Луврда туююлмюдю, Францияда...» – деп шыбырдады. Президентни ышаргъанын да эседим. «Ярабий, терс ишми айтдым экен?» – деп, къолумда Пикассону жашау жолу жазылгъан къагъытха къарайма. Ай, юйюнг къурусун, Лувр Италияда угъай, Францияда кёреем, Парижде... Быллай кезиуде, жунчу-

май, кесинги кьолгъа алып, тасха билдирмезге да кюзгюм юйретгенди. Андан ары бютюн да кьызыу айтама. – Хау, алгъа Италиягъа барып... эсе да, Испаниягъа барып, Парижге алай ётерге тюшгенди. Мени акьылыма кёре, Лувр дунияда бек уллу музейледен бириди... – Олсагъатдан президентни бетине ыразылыкь келгенин эследим. Мен да мен туююлме, аны жюрегине жау жакьмасам. – Пикассо... бизни багъалы президентибизни таныса эди... мени акьылыма кёре, ол аны суратын ишлемей амалы жокь эди! – Мыйым бек кьаты бурулады – бир иги тенглешидириу керек эди, президентни кёлюне жетерча... Сёз ючюн, мен кюзгюню санагъанча, ол да бир башха затны эгечге санагъанча... Поэтлерибизден кьайсы эсе да: «Гитара, мени жангыз эгечим» – деп, жазгъаны эсиме тюшдю. Ай, сау кьалгъын! Олсагъатдан айтама. – Къарачыгъыз, Пикассону бу гитарасы... кьайсыбызны да эгечибиз кибик кёрюнмеймиди? Пикассону да, манга ушаш, эгечи болмаз эди... Ансы гитараны макъамында эгечге кьаллай бир термилиу барды!

Кёрмюч ачылып, жыйылгъан халкь анга къараргъа кьуюлду. Тар музейибиз атылып кьалыргъа жете эди. Къуллукъчула да кирдиле. Президент мени кьолтугъумдан тутуп къарайды суратлагъа. «Бизни музейлерибизге башчылыкь ётерча, сени кибик, дагъыда бир директорубуз болса эди!» – дегенни айтды. Ярабий, адамла эшитдилеми экен, – деп, тегерегиме эслетмей къарадым. Эшитмей а! Ол чакьда мени орунумда болургъа ким суймей эди!

Не сёз, мени бек уллу кюнум эди ол кюн. Къонакъланы ашырып, жюрегими толкьугъанын басалмай тургъанымлай, кьатыма бир оруслу кьызчыкь келди. «Гитара мени жангыз эгечим» деген назмуну жазгъан поэт бла мени шагъырей ётермисиз?» – деп тиледи. Жаным-тиним сабийлеге болушхан. Ол кьызчыкьны кьолундан тутуп, китап тюкеннге элтип бардым. Малкъар тилде чыкьгъан китапла тизилген тапкъланы кьатларында тохтайбыз. Кертисин айтсам, сурат музейни директору болгъанлыгъыма, мени китап окъургъа хунерим хазна туююлдю. Жангыз бир китапны ахырына дери окъугъанма деп эсимде жокьду. Кесинги акьылынг жетише эсе, китап окъуп не этесе?! Аны себепли болур, малкъар тилде чыкьгъан китапланы алларында кьалай эсе да бир тюрюл макъау болуп сюелеме. Кесим кесиме да ушамай. Сюелсем да, ол кьызчыкьгъа да, китап сатыучулагъа да тасхамы билдирмей, китапладан бирин алып, къарайма. Ол а бир уллу, бир ариу, аллындан ахырына дери назмула...

- Угъай, манга гитчерек китап керекди, излепеними терк табып кьоярча – дейди ол кьызчыкь.

- Айып этмегиз, биз мында жаланда уллу китапла сатабыз, гитче китапчыкь излей эсегиз, бирси тюкеннге барыгъыз – деп, китап сатыучула, хыликкя этгенча, ышарадыла. «Гитара мени жангыз эгечим» – деген тизгини болгъан китап мени акьылымдан кетмейди. Кьаллай сёзле бла суратлай эсе да поэт гитараны. Кесим ол тауушлукь тизгиннге кьызчыкьдан эсе да бек кьаныкьгъанма. Кьызчыкь, гитара кибик, мени эгешчигим эсе уа? Не уа поэт мени кюзгюню билип жазгъанча...

Башха тюкеннге келсек, анда уа... бир жашыракъ къыз бла бир къатын. Къатын десенг а, туу байтал кибик. Аллах бутларындан башлап ишлеген, ашагъаны да жарашхан бир нюрбет.

- Кюн ахшы болсун! дейме. «Ахшылыкъ кёрюгюз!» деп, къыз да, къатын да бирча айтадыла. Мен кьолундан тутуп келген оруслу къызчыкны уууртларында сюдюмлю ингилликле ойнайдыла.

Айып этмегиз, дейме, «Гитара мени жангыз эгечим» деген назмуну жазгъан поэтни китабын излейбиз.

- Гитараны тасхасы деген назмуну билеме, испанлы поэт Гарсия Лорка жазып, – дейди китап сатыучу къатын, – «Гитара мени жангыз эгечим» дегенни эшитмегенме.

Алай десе да, ишекли бола, мен назму китапла болгъан тапканы аллына келдим.

- Да сен, эгечим, испанлы поэтни билген, ёз тилингде жазгъан малкъарлы поэтни уа къалай билмейсе? – дедим, ачыууракъ да тийип. Ай мынга уа бир иги урушайым деп башлагъанымлай, «Къайсын ёлгенли мен назму окъумайма!» – деп, кёлюмю толтуруп кьоймазмы. Кечдим, кечдим. Ол а: «Музейге салыргъамы излейсиз аны?» – деп сорду.

Ма бу къызчык ол назмуну конкурсха окъургъа сюеди! – деп, болушун айтдым.

- Излегиз, мында сиз тапмазлыкъ назму китап жокъду, мен туугъунчу чыкыгъанлары окъуна бардыла, – деди сатыучу къыз. Ол ариу къызчыкны аягъында чурукъларындан, мангылайында бурмасына дери тюрслеп къарадым. Не сёз, ол жыйырмажыллыкъ угъай эсенг, онжетижыллыкъ да туююл эди. Мыйыкъ тюбюмден ышарып, китап тапкалагъа болама. Излейме, излейме... Уллу китапланы, гитче китапланы бетлейме. Алтын жазулу, окъа сырыулу китапланы... Кюнюм зырафына кетди, тапмадым.

Хо да деп, кёл этдирдим кеси кесиме. Жангы кёрмюч ачылыр заманнга мен да табарма бир поэт, мени кюзгюме да назму атарча. Музейни асырауларындан не иги сурат берсем да, аллай бир назму жаздырмай кьоймам!

Къызчыкыгъа «Юркген кийик» деп бир ариу назму китап да алып, излеген назмуларын да табаргъа айтып ашырдым.

Къалай игиди ююмде кесими боюм бла теппе-тенг кюзгюм болгъаны! Мен аны аллына келеме. Жюрек сырымы анга айтама. Анга къарап, айтырыкъ сёзюмю хазырлайма. Ол мени ауазымы жарашдырыргъа, сыфатымы кёрюмдюлю этерге болушады. Эгеч деген алайды.

ЁЛМЕЗЛАНЫ МУРАДИННИ ЮЧ САБАНЫ

(Сабий адабият – лиро-эпика – драматургия)

Къайсы адабиятны да къуралыуунда, ёсююнде сабийлеге деп жазыу энчи магъананы тутады. Бек аллы бурун сабий чыгъармала ариу тилли, зауукълу, шатык болургъа керекдиле, аланы сабийле сюйюп, зауукъ этип окъурча, кёллеринден айтып, ойнарча, бир бирлери бла даулашырча, сейир этерча. Сабий адабият деп жаланда аллай чыгъармалагъа айтыргъа боллукъду. Эстетика ёлчемлеге кёре, малкъар тилде сабий адабият къуралгъанмыды десек, жууапха бек алгъа Ёлмезланы Мурадинни китаплары келликдиле. Аны назмулары, жомакълары, тюрлю-тюрлю элберлери сабийликни дунясын жалгъансыз суратлайдыла. Сабий

тилде, сабий сезимде жазылгъан насыятла-жомакъла, элберле-билчиле, къысха назмула-суратла бюгюнлюкде сабийлени кеслерине да, аланы ёсдюрген аналагъа, юйретичюлеге, устазлагъа да бек жарайдыла.

Сабийле хар затны да ойнай этедиле, оюнда кёредиле магъананы, сейирни да. Аны себепли сабийлени юйретирге деп, ала нени, кимни сюерге кереклерин, къалай жүрюселе тап боллугъун, берилген жумушну этген бла этмегенни арасын тюзюнлей былайы-былайды деп айырыу, акъыл юйретип жазыу – аланы сезимлерине тюшмейди. Тюшмегенни къой, аллай акъыл назмула, насыятла аланы окъудан кёллерин окъуна чыгъарады. Бек башы – сейир этдириудю. Эсбер затланы сейир бояула бла бояп кёргюзтюдю.

Ёлмез улу сабийлени къуршалагъан бары табийгъат болумланы – жаныуарланы, жолланы, тереклени, сууланы, илляуланы – магъаналарын сейир этерча, сабийле аланы тасхаларын, тюрсюнлерин, къылыкъларын кеслери алларына эслерча суратлайды. Ол шарт аны сабий чыгъармачылыгъыны баш жоругъу болуп, аллындан окъуна алай келеди.

Сёз ючюн, гёбелекни юсюнден назму. Поэт, ол ариу затчыкъды, гюлге ушайды деп, хапар айтмайды, тап, гёбелек болгъанын окъуна жашырып, сурат ишлейди – кырдыкда бир ариу затны эслеп, аны гюл сунган къызчыкъны суратын. Къызчыкъ, ол затны кырдыкдан алып, «чашчыгъына тюрерге» сюеди. Сабийге (окъуучугъа) зауукълугъу – къызчыкъ аны алыргъа узалгъанлай, гюлчюкню учуп кетгениди. Алай бла, къызчыкъны сейирсинген, терилген халында гёбелек, гюл кибик, ариу зат болгъаны ачыкъланады. Къанатлы гюлчюк – гёбелек – жазгъы

кырдыкда ойнагъан кызычыкъ – кесине сейирсиндирген сурат кыурайдыла.

«Кишиуум» деген назмуда киштикни бла аны иесини сыфатлары да алай кыуралады. Кишиууна сакъ кыарагъан кызычыкъ («Къашпакъгъа да кыарадым, Чардакъгъа да кыарадым»), киштигим ач болур деп, анга аш салыргъа излейди.

***Сют кыудум къалайчыкъгъа,
Эт салдым алайчыкъгъа
Кыс-кыс-кыс.***

«Къалайчыкъгъа», «алайчыкъгъа» деп, сабийле ойнап айтханча айтадыла, «кыс-кыс-кыс» – аланы кеси тиллериди, аны себепли жылыулуду, киштик кеслериники болгъанын, нёгерлери, заууклары да болгъанын кёргюзтеди.

Киштик бир жерде да кёрюнмейди. Игиликни билмеген, не бек суйгенге да бойсунмагъан киштикни ёхтем сыфаты кыуралады.

***Тасды, жокъду кишиуум.
Сора токъду кишиуум.
Сора токъду,
Сора токъду,
Сора токъду кишиуум!***

Къайтарыу киштик бла кызычыкъны арасында халны заууклы оюннга бурады. Кызычыкъны анга сакълыгы кёрюнеди. Къол жаныуаргъа сакъ болургъа керегини дерси бериледи.

Сабий адабиятта къайтарыу – сёзню, затны, сыфатны гылыуун, агъымын кыурайды, анга атлаш береди. «Тайчыкъ» деген кыысха назмуда сёз байтал тай тапханыны юсюнден барады. Тайчыкъны къаллай болгъаны сабийни кыуанчы бла байламлы суратланады – тири, ойнауукъ. Бош тайчыкъ туйюлдю, жоргъачыкъды, бир туягъы да акъчыкъды. Кыысха, шатыкъ толу айтылады. Аллай кыуанч сезимни ызындан тайны не да аны анасыны юслеринден бир башха хапар къошулса, суратны сейир макъамы бузулуп, аны аз да заууклуугъу болмай къалыр эди. Къайтарыу суратны кёрюмдюлю, толу этеди. Тайгъа кыуаннган жашчыкъны жюрек тебиюне, сан ойнаууна келиширча, заууклы айтылады:

***Жоргъачыкъды,
Жоргъачыкъды,
Бир туякъчыгъы
Акъчыкъды.***

Суйюнчю айтханча, ойнай, жырлап баргъан жашчыкъны сыфаты кыуралады. Къайтарыу кеси аллына заууклы да, кёп магъаналы да болуп къалады.

Жауун, къар, тюрлю-тюрлю юй жаныуарла Ёлмез улуну сабий назмуларында кёп къайтарыладыла. Алай а хар жолдан хар зат да кесини жангы

жаны бла ачылады, жангы кылык, тюрсюн, жагын не да жагынсызлык кёрюнеди. Сёз ючюн, жауун хар жангы назмуда жангы суйюнчолок айтады, жангыча жауады. Бирде, кызык аны жауарын – чашчыгы терк ёсер ючюн, ол кылын эшмеле эшер ючюн тилейди. Чашчыгы терк ёссе уа ол кюзгюге кыарар эди, чашчыгын тарар эди. Сабий тилек алай кыуанчлы айтылгандан сора кыайтарыу сабий сезимликни тунгучлугун кёрюздеди:

**Кыарар эдим,
Кыарар эдим,
Чашчыгымы
Тарар эдим.**

Сабийни кёлюн – аны тил шатыклыгындан сора да, гыллыу тенглиги, кыарслыгы кётюредди. Бир гыллыу бла айтылган сёзле учунуудан толудула.

Жаныуарны, болумну, ёсюмлюклени алганда да, аланы эсде болмаган бир сейир жанындан ачыу, эсбер магъананы сурат бла, жаз тил бла айтыу – Ёлмез улуну хат энчилигиди. Ол сёзю неге багышлап айтса да, эсе да назмуну нени юсюнден жазса да, ол зат сейир жанындан суратланып, сейирсиндирирча, эсде кыалырча алай бериледи. Эчки, улак, киштик, гутчачык да сабийле бла бирге ойнаган, ёсген, учунган жаныбарладыла, шуёхладыла. Шуёхуну юсюнден назму окыуганда, сабий анда кесинде болган кылыкъланы, илишанланы кёрюп, сейир этеди, сезимни учундурады. Эчкичик – кеси аллына сейир кылыгы болган юй мал, Ёлмез улу суратлаганда, сабийлеге бютюн да жууук болады. Жашчык (огъесе кызыкмы?) эчкичикге тюбеп, «Кыайданса?» – деп сорады. Аны жууаплары кёп да, сейир да болургъа боллукдула. Ёлмез улу сайлаган жууапла эсберликни юй жумушла бла байламлы кыурайдыла. Эчки сауулады, сют береди – сорган жашчык (не уа кызык) аны биледи. Алай – ма сейир – бир кыашык сютге, дейди эчки, «Жашыма сюрме. Келинге ийне, Кызыма тюйме, Кичиме кыурмач, Кесиме кыумач» алганма» – дейди. Сёзле ариу тизилгенде, аланы гыллыулары сабийни жүрек учунууна алай келишгенде, назмуда айтылган, бир бирге алай ашган сёзле рифмаладыла деп эсге да келмейди. Сабий, ойнай, кёп затлагъа тюсюнеди. Эчки да, аны анасыча, жашау кыурамына алланып болганын ангылайды.

Сабийни ариу, тири, адепли ёсдюрюге, аны сезимин сезгичли этерге, тенглешдириу хунерлигин туудуругъа, жасаргъа, бегитирге багышланган назмула кысха, шатык тил бла жазыладыла, айбат суратлагъа табийгъатны сейир тюрсюнлери тюшедиле. Ёлмез улу сабийни эсинде кыалдырыу ючюн бирде тюзю терс жанын айтады. Болмазлыкны болдурады. Хал билмеген, балта алып, суугъа барыр. Кыанамат деген жашчыкны билмечи «кылыгы» алайды. Ол:

**Суу ташыр
Элек бла,
Кюл элер
Челек бла,**

**Къар кюрер
Сенек бла.**

Аламатды Къанамат, Къанаматды аламат.

Не да жаныбарланы кылыкълары, халларын сабийни оюнуна, жукъусуна, бирде уа жагъынына окъуна «заран» болгъан затлача кёргозтюп, «жарсытып», юйретюу дерсни алай эслетмей береди, юйретгенин «жашырып» юйретеди. Сёз ючюн, юй малланы «тиллери» къалай болгъанын билмеклик сабийге угъай эсенг, кимге да уллу магъанасы болгъан дерсди. Ёлмез улу ол дерсни сабийни жукъусун бёлген, аны себепли уа урушуп айтыргъа тюшген санауча береди:

*Ат кишнейди да,
Жюзсек чоююлдейди да,
Ит юреди да,
Бугъа ёкюреди да,
Ийнек ынгырдайды да,
Тауукъ къанкъылдайды да.
Гура гурулдайды да,
Хораз кычырады да,
Киштик макъырады да.
Бёрю улуйду да, –
Исламчыкны кёймайдыла
Жукъу-жукъу этерге.*

Юй жаныуарла саналадыла, аланы тиллери айтылады. Сабий а, Исламны жукъу-жукъу этерге ким кёймагъаны эсинде тура, жарсый, юй жаныбарланы къайсы къалай «сёлешгенин» эшитеди, аланы хар бирини кесини тили болгъанын биледи.

Бютюн да сейирлик – учалмазлыкъ учса, сёлешмезлик сёлешсе, туюшмезлик туюшоше болады. «Кёрпе тончукъ» алай жазыуну, эсе да сабийлеге зауукълу эсбер къурауну юлгюсюдю.

*Ой, тамаша
Тамаша,
Кёкге учду
Алаша!*

Алашаны кёкге учханы кеси аллына сейир эсе да, андан ары болгъан ишле алашаны сейирсиндириу къудретин бютюн да учунакъ этедиле. Айхай, уча баргъанлай, налы тюшюп кетмесе аягъындан! Айхай, нал да сау аягъындан тюшсе уа, акъсакъ аягъындан тюшмей! Чабышып барсала уа – алашаны акъсакъ аягъындан тюшген нал – кюбюр! Ичинде уа – бир топчукъ! «Хау санга – кёрпе тончукъ! Ма алай, даулаш чыгъады. Ол – сабийлеге керти даулашды; сейир сейирликни кёре, сабийле чабышадыла, къууа бир бирни. Келедиле да, тонну аппагъа береди, кюбюрню уа – ыннагъа.

Мурадинни атасыны ыннасы Жанпуланы Зауурбекни кызы Губий (1836–1944).

Алай бла кёкге учхан алаша, сабийлеге оюн да, тилбилдиргич да болуп, аланы тенглешдириу, оздуруу (гипербола), кёбелеу (фантазия) сезимлерин ёсдюреди.

Сабий неге тубесе да, не кёрсе да, не бла, ким бла бирге ойнаса да, ол аны барында сейир-сейирлик кёрюрге тийишлиди – таш жырлай тургъанын эшитсе, ташмакъя эски кюйюзюн, кийизин да сатып, эки мюйюзюн да къаратып, кесине жангы шуёхла табаргъя, сабан тойлада чаришге чабаргъя баргъанын кёрсе...

Жауун «мен там-тамчыкма» деп, ташмакядан юйюне кюярын тилейди. Гылыучукъ «жиляйды». Къараса уа – кесине ушаш: «Орамда аямай чапды, жортду, чарыгъын жыртды». Сора жилимай не этсин! Кеси уа алай азмы жилийды.

Ёлмез улуну сабий чыгъармачылыгъында къайсы назмуну алсанг да, ол суйюнчю къадарында, жангы тюрсюнню не сезимни ачхан бир тасха къадарында жазылады. Жомакълары да алай. Аланы атларын окъугъанынглай окъуна суратлау тюрсюнле сабий жүреклене къалай учундурургъа боллукъларын кёресе. Ма «Багуш ханны киппе-кирли кыралында». Жомакъны кесини аты сезимлени учундурургъа тамамды. Бек алгъа «Багуш» бла «хан» – бир бирге аз да келишмеген эки ангылам биригедиле. Тюз алайда окъуна сабийни сезими соруу бла сейирге алынады. Андан ары – «къырал». Ол, бош, бир кирли кырал болуп къалмай. киппе-кирлиди. Къарс ургъан кибик, сёзню гыллыуу алай кьуралады. Энди сабийни ары барыудан тилесенг да тыяллыкъ тюйюлсе. «Киппе-кирли» кыралда багуш хан не этгенин кёрюнчю ол кече да жукъларыкъ тюйюлдю...

«Кесине жангы ана излеген Жубранчыкъ»... Кесини анасындан эсе иги анала бар сунуп, ана излей айланган «тели» Жубранчыкъны кёре, сабийле аналарына ахыр да башха кёзден къараргъя юйренедиле.

«Курча, Чапий, тёрт Эмеген, Ариу Къыз, Сылыкъ Обур, сора бычакъ кёкюрекли агъач киши...» Ол да Ёлмез улуну жомакъларындан бири. Аллай жомакъла кеслерини суратлау сыфатлары бла юйретгенден тышында да сабийлени сезимлеринде тенглешдириу (ассоциативный) хунерликни ёсдоредиле.

Ёлмезланы Мурадинни «Кишиучукъ», «Билляча», «Таш макъа бла

жаунчукъ», «Гыллыу-гыллыу, гыллыуча», «Бош, бош, бош алай» деген китаплары таулу сабийлени суйген китаплары болгъандыла. Ана тилде сабий адабиятыбызны чынтты сабий адабиятны кемине келтиргендиле.

Ёлмез улу – усталыкъ, закийлик да излеген сабий адабиятха, лиро-эпика чыгъармалагъа, драматургиягъа да кесини сабийлигин суратлагъан, Басхан табийгъатыны сейирлерине къаныкъгъан назмулары бла келгенди. Кёчгюнчюлюкте туугъан, сюргюн жолланы ачы къумларын жутхан поэт, ал башлагъанда окъуна кёзбаусузлукъ – поэзияны биринчи илишаны болгъанын ангылагъанды. Ол сезим аны алгъадан окъуна сатырлап, субайлап жазыудан къутхаргъанды.

«Эски тоннга кирип» амалсыз анасына «гыржын бер» деп сынсыгъан сабий кеси болмай, Мурадин артда «Ётмекни багъасы» деген назмуну жазалырма эди? Бегий улу поэтни «Акъ жугъутур» деген китабына жазгъан ал сёзюнде ол назмуну макъамгъа салып, жангыдан кеси симфония къурагъанча, алай бошдан суратламагъанды. Кертиси да, «Ётмекни багъасы» – жалан сюргюн къыйынлыгъын угъай, саулай да ачлыкъ кирген заманланы сур бетлерин кёргюзтген классика чыгъарма болгъанды.

Ётмекни багъасын сом бла ёнчелеген къылыкъ поэтни эсине сабийлигини ач, амалсыз кюнлерин тюшюреди. Ол кюнлени сынагъан – ётмекни багъасын ёксюзно анасына сорсун! Поэт: «Не эди ётмекни багъасы?» – деп, анга сора, жюрексинеди:

*Ол къара чачакълы ботанлай,
Танларынг къаралып атханда?
Кёлюн алыр ючюн балангы,
Отха къуру къазан асханда?...*

Ол суратны къайсы заманга салыргъа боллукъду? Не уа къайсы халкъны къыйынлыгъына? Ачлыкъны бети къайда да бирчады, аны себепли «биреу ётмек гирях бергенде, кёлю толуп, жилип къалгъанла» ётмек ыспассыз этилген жерде бюгюн да жунчуйдула, табынадыла.

Сабийликни суратлары къалай сур, сейир эселе, аланы назмугъа салгъан да алай сейирлик тюрсюнле излейди. Поэтни сёзю халына, сырына, жюрюшюне, макъамына ол формалы сейирсинию бюгюнлюкте да кетмегени аны лиро-эпика жанрлада жазылгъан чыгъармаларында да кёрюнеди. Ала сан жаны бла кёп туююл эселе да, санат жаны бла кёпню тутадыла, хар биринде поэтни ёз мухурун арсарсыз билирге боллукъду.

Адам кёрген къыйынлыкъларындан алгъан бек уллу дерс – таукелликди, дейдиле. Баям, ол адамлыкъны сёнгмез белгиси болур. Қылай-алай эсе да, Ёлмез улу кёп чыгъармаларында таукелликни баш этеди, аны кючюне сейирсинеди. Жашау дингилини тохтамай барышына алгъыш эте, адамны табийгъаты алай болгъанына къууанады, базаынады.

*Жаухарчач кёк, кече тешинип,
Кирсе боз булутну тюбюне,
Кёл, тебиретмей жулдуз бешигин,
Уюп кьалмайды да, тюнгюлюп.*

*Жабалакь кьарланы жаудуруп.
Боранын бурса кьыш ингири,
Танг, кьысып кечени жаулугьун,
Атмай кьалмайды да тюнгюлюп.*

Мурадинни ауазы дуния философиясына алай терен кьараучу бирси поэтибиз Бабаланы Ибрагимни ауазы бла биригеди – бири башлагьан уллу жырны бирси андан ары бардыргьанча. Ауазны кертилиги тилни тунгучлугьу бла бегитиледи. Жашау бла ёлом – кьууанч бла бушуу алышына, тенг баргьанча, бири бирин сюре, жашауну ёломсюз тирменин алай бурадыла. Малкьар поэзияны тенглешдириу усталыгьын Мурадин да кесича ёсдюреди.

Бушуу адамны жипсиз асады, жаны саулай жерге кёмеди, аны ююн а ол жолгьа чыгьады; башлагьан ишин ахырына жетдиреди. Кьыйынлыкь бюкмеген адам, Бабаланы Ибрагимнича, Ёлмезланы Мурадинни да тангсынуу, излеп, ышанып баргьан бийиклиги. Кьыйынлыкь –

*Арбазында кьанхан кьурады,
Таша уру кьазады ол.
Жюрегинде кьама бурады,
Узатмай шухунг да кьол.
Аны ююн а адам жолгьа чыгьады.*

Жашау-тиричилик фикирледен миллет сезимликге ёте, Ёлмез улу бу иште уллу инсан тынгысызлыгьын жашырмайды. Кимни да жюрегине жетерча, сагьыш этдирирча, ётлюк, кьастлыкь туудурурча соруула салып, алагьа арсарсыз ачыкь жууапланы да келтиреди. Миллет тенглик излеген, излетген оюмла кесаматлы, ачыкь айтыладыла. Алай дегенде уа, Ёлмез улу тенгликни тахын салыуну, бегитиуню жолун – ёз ичибизде, сезимибизде, кьылыгьыбызда кёреди. Ол жаны бла «Азат назму» – ким да оккуп, юйренип, кесини жюрегинде туугьан макьамны анга салып жырларча, алай жазылгьанды. Ол миллет болургьа юйретеди; жан кьайгьысы ююн хорлукьгьа тёзюп турууну ётсюзлюгюн кёргозтеди.

Поэт Минги тау – минарам деп бош айтмайды. Миллетни бийик жеринде ёсген жаш бийикликни магьанасын биледи. Минара кёк бла жерни не да Аллах бла адамны бирикдирген ниет кьала болгьанын эсге алсакь, ол, эпитет кьадарында, кёп магьаналы болургьа жетишеди. Анда айтылгьан кьызыу сезимлик – сарыу бла умут бирикген таушуду – тюпде кьалыуну бушуулугьун, ыспассызлыгьын чертген баян. Поэт, «Жашау намысдан учузду» деп, миллет болууну асылугьун баш этеди. Окьуучуну алай сагьайтхан сезим «Тюзлюк энтда тузакьда» тургьаны

бла байламлыды. Сабийликден чыкыгъанбыз, ийилгенибиз тамамды, дейди поэт. Уялыу бла уяныуну тенг салып, миллетни миллет этген аны журтуду да, бирлиги, беклигиди да, ёз журтунда ёз оноуун ёзю этип жашау – келлик тёлюлени алларында бир жолгъа инсан борч да, адеп-къылыкъ борч да болуп къалады. Инсан сайлаунда поэтни сарыуу аллай бир къызыуду – албугъарт алтакълагъа айтханы къаргыш кибик эшитиледи. «Малкъарны сютю урсун», дейди жүрексинип. Башына бёрк кийген хар уланнга ол ана сютю урсун деген антха тенгди.

Аны бла бирге, миллетни таулагъа тенг этиу – ёз халкъын чоппахарс этиуге келтирмейди. Чамланыуу чынтты уланлыкъ сезимден чыгъады.

***Жокъду Кавказда бизден
Осал. Энди къул кепдебиз
Тёбемиз бла кёкдебиз,
Кёлюбюз а жер бла тенг.***

Халкъын суйген аны махтап, бирси халкъладан баш этерге кюрешип (бусагъатда аллайланы да кёребиз), миллет менсиниулюкню жаймай, миллет биргеликни, бирликни жолун сюреди, аны кемликлерине эс буруп, жарты, жарсыулу жерлерине «от» салып, «къамичи жетдирип», жараларын туурагъа салады, аны «тизгинин жыйдырыр» жанындан сёлешеди. Ёз миллетине ол формалы сур аталыкъ, уланлыкъ бла къарагъан закийле, бирде «айыутос патриотланы» чамланыуларына да тюшедиле, халкъын энш этеди, бирси халкъланы арасында даражасын тюшюреди дегенча, саякъ даулагъа къалып. Алай а, орус поэт Е. Евтушенко айтханлай, жарагъа бал сюртмейдиле, туз саладыла.

«Ёрге тур» деген назмуну оюму да халкъны къадарына алай жарсыудан чыгъады. Поэт, тап, Минги тауну нек тынгылагъанын окъуна биз кеси къадарыбызны иеси болмай тургъаныбыздан кёреди.

***Минги тауну
аманатын
унутуп къойгъанбыз да,
андан бери
сёлешмейди ол бизге.***

Миллет болууну илмусу жүрек сезимни теренлиги шексизлиги бла берилгенде, ол инсанлыкъгъа жол салады; адамны жерине, халкъына улан болууну бийиклигине кётюреди.

***Некбиз, некбиз, некбиз, некбиз,
Сокъур, тилсиз, ётсюз, ёксюз.***

Аллай соруу салынганда, адам анга кесини жууабын тапхынчы тынчаймаз, кёп ишине, жүрюшюне, ниетине да башха кёзден къарамай болмаз.

Ёлмезланы Муссаны юйюрю бла жууукълары. Солдан оннга: Мурадин, Хапаланы Исса, Захрат, Мусса, Нафисат, Мухадин, Курданланы Гану, Хапаланы Хыйса. Къзахстан, 1953 ж.

Ёлмез улуну инсан ёлчеминде, ёз тёлсюоне, ёз адамына артыкъ да къаты болууну иги тёрелери къатланадыла. Жалгъан ыспас, гынтты, махтау, къуллугъуна не байлыгъына керпесленюу, менсинюу – адамны не да аны миллетин бет жарыкълы этген шартла туююлдюле. Энци адамдан инсан излемлик не къадар къаты болса, миллетни бирлиги, саулугъу да анга кёре боллукъдула, дейди поэт.

Малкъар адамыны жашауну къыйын жанын кесине, тынчын, женгилин – хоншусуна тежеген къылыгъы – Ёлмез улуну кёп назмуларыны тартыу жиплери, ниет жыялары боладыла. Сюймеклик лирикасында кибик, жашау-тиричилик фикирлеринде да, поэт

улли иште эрча сюелинюу, кесин аямауну асылугъун жакълайды. Ары жанында жарыкъды, ары хоншум барсын, бери жанында жол къыйынды, ёрдю, мен анда барайым...

*Бирси жану мени болсун. Анда
Жарсыу, бушуу, тырман, чурум, шеклик да;
Бёрю улуу, къузгъун къычырыгъы...
Анда – къара къышдан сууукъ сёзле да.*

Кесим деп, бары игиликни кесине сюйген эки бетликни, курсабайлыкны туура этген бетлери Мурадинни тамсиллеринде, тамсил формалы назмуларында бютюн да терен ачыкъланадыла. «Юй ишлеген балталагъа мюйюш табылмай» къалгъанда, жамауатны къаллай тозура бийлейди? Не уа инсан кертилик, борчуна къатылык, къуллукъ неда байлык теирусине бойсунганда? Жаз тилин къудрети, эсбер магъанасы поэтке эрттеден белгилидиде. Аллай амалла бла ол ич тынгысызлыгын, инсан ниетлерин толу айтып жетишдирирге онг табады.

Мурадин бирде инсан мёхелликни сёкгенча, хатчорлукъну да къюлкюге алады. Кеслерин ким эсе да бир суннган, ангылаулары, адам-

лыклары уа къара сомну да тутмагъан артыкъла бла алтакъла поэтни жауларыдыла. Ала «Ай бла тели» деген элбер назмуда алаамат суратланадыла. Къоз терекни бутагъында айны кёрюп, хуан суннган тели да, кесин юй ишлеген балталадан баш кёрген адамды. Ай да, телиге кюлеме деп, тели да айны ашайма деп, бетден бетге сюелишгенлери – заманны ниет тозурауу бла, инсанлыкъны ыспассыз болууу бла байламлыды. Араны айырычу да, кертичи угъай, кюлкючу болгъаны аны себеплиди. Сора

*Жетмесе эди хыжы
Таягы бла хожя
Уллу, татлы айыбыз
Батып кетмейми эди...*

«Ай бла тели» чам ауаз бла жазылып, анда самаркъау баш болгъан эсе, «Къумгъанчы бёрю», «Жалгъан насып» дегенча тамсилледе саякълыкъ, кесимчилик, биреуге шапа болууну жийиргенчилиги суратланадыла.

Ёлмез улу неден да бек кесини миллет даражасын унутууну кечмеген поэти. Ол турмуш къуумунда биреуге къул болууну, башын кётюрмеуну, бёрк кийгеннге саналып, «къумгъанчы», «этекчи» болуп, кесин «базыкъла», «базла» эслерча жюрютюуну дайым жамауат сёгомге салады. Бёрю, Асланнга къумгъанчы болургъа жетишгинчи, «тюпдегилени» кёбюсюне къумгъанчы болгъанды, кеси кибикле анга кюлселе да, ыйлыкъмагъанды. Энди ол Асланны къумгъанчысыды. Аслан анга тёрт аякълан десе, «къууанып» аякъланырыкъды. Аллайла жамауатны ириатына, ит ылыгына тийишлидиле.

Элбер тенглешидириу не да жашау тирменинде не тартылгъанын ахырына дери айтмау – Мурадинни тамсил ниетли назмуларын бирикдирген бегимди. «Эки къая» – деген назмуда адамны эки къая чакъырады – акъ къая, къара къая. Эки къая да анга тыпыр тежейдиле. Аланы:

*Бири жаз да, кыши да къара,
Жаз да, кыши да акъ – бири.*

Акъ къала адамны мермер къалада жашатыргъа айтып, чакъырады, къара къаяны алтыны, мермер къаласы да жокъду. Алай ол адамгъа бийиклик берирге айтады. Адам бийикликни сайлайды.

Мурадинни суратлау баянында, «къара» – тюрсюн магъананы угъай, жашау магъананы тутады. «Къара» бла «акъны» символика белгилеринде тохтасакъ, игилик бла аманлыкъны арасын чегерикбиз – акъ къая игиликни, къара къая аманлыкъны белгиси болургъа тийишлдиле. Анга кёре, адамны къара къаягъа баргъаны соруу туудурур эди. «Къара» деген ана тилни тамырындан келген, иш ахлулукъну, адежликни белгилеген сёз – суратлау сыфат болуп, адамны иш ахлулукъ жанына ётгенин кёргюзтеди. Акъ къаяны, эсе да мермер къалада жашауну сайламай, «алтыны, мермер къаласы» да болмагъан къара къаяны сайлап, лирика жигит бийикликке кеси къыйыны бла жетиширге сюеди.

Жашауну кыйсы жанын алып суратлаганда да, поэтни поэт бетин ачхан, закийлигин белгилеген – аны суратлау кыдрети болады – сөзгө кычон, агымын, сыфатлау даражасын, ариулугун кӛргюзтген суратла. Мурадинни назмуларын окыгъанда, кӛзгө бек алгъа аны тилни ӛз табийгъатына жуууклугу, аны сырын, жюрюшюн иги билгени урунады.

***Жангыз ӛсген эмен терек
акъды, тирменчи къартлай. («Къырау»).***

Жаз жаун: «Шыбырдап айтхан сӛзлерим – Сюймеклигимди жашаугъа» – дейди. Ол «чыка-чыка эте, чабады бюгюн да элде, кысыха кӛнчекчигин кийип». Жазгыз ӛткюн жаунчукъну сыфаты кӛз тууранга келеди, аны кырдык ийиси бурнунга урады, тап, татыуун окына сезгенча боласа. «Кысыха кӛнчекчигин кийип» – деген а жаунну кырдыкда ойнагъан сабий кибик этип къояды.

Жаун, къар, жабалакъ, кырдык – поэтни бек сюйген суратлау шартларыдыла. Ала дайым къайтарыладыла, жалан да сюйюнчюлери, белгилери, сезим къозгъагъан чагъыулары жангыдыла.

***Къар элейди булут, къар элейди,
Ожакъ, къартча, тартады юлле.
Ол ташны, гебени да бӛлейди,
Акъ айыу териге – бюгюнлю.***

«Бюгюнлю» – заманны белгилеген сӛз болуп къалмай, къар жаугъан мамыр дуняны чексизлигин, ырахатлыгын кӛргюзтген агым да болады. Бюгюнлю тохтамай, сабыр тюшген къар – дуня жангырыууду, поэтни сезим тангсыныууду.

***Жауды жаз башы жабалакъ,
Акъ булут жабалгыз артханча,
Ай тегейи жулдуз ун тартханча
Жауды жаз башы жабалакъ.
Аппам айтычу сейир жомакъ
Сабийлик дунямдан къайтханча,
Жауды жаз башы жабалакъ
Акъ булут жабалгыз артханча.***

«Жабалакъ» – дуня ариулугу, анга гъаршдан келип жабылгъан акъ гыранчады. Къар а – аны тазалыгыз! «Ындырчыдан Курму тюзге, жашыртын алай энип келиучюню сюлесин». Къар, жаулукъ кысып, талагъа чыкыгъан тиширу!

***Аллыма бир шош келесе – къагъаргъа
Къоркъа, ариу акъ тюшлерин талланы...***

Башха суратда тал – уялып, баш ийген кызыды. Азчыкъ да сериуну кыкыгъанлай, этегинден-женгинден элгениучю кызычыкылай, ийиледи, буюгъады.

**Сюйгеними ышаргъан
Жарыгъыча, тюз алай
Сюеледи жагъада
Тал –
Уяла-уяла.**

Эстетика зауукълукъгъа кёмюле, сейир этесе: поэт, сёзге кибик, ташха, терекге да жан салыргъа, жан салгъан затын олсагъатдан сени рух байлыгъынг этип къояргъа къалай жетишеди? Эсде болмагъан суратла, сыфатла, тенгleshдириуле поэтге къайдан чыгъадыла? Аллай илхамны жарыгъы къачан, къайда, къалай тууады, къалай ёседи? Огъесе, кертиси да, фахму илхамы аланы кырдык ёсгенча, алаймы ёсдюреди?

**Аяз а – чёрчек жашчыкъ –
Жашырын чабып келип,
Талчыкъны жаягъындан
Унна эте да, къача,
Унна эте да къача...**

Жыр болуп да айтылгъан, «Той этдик, ойнай кетип» деген назму да чынтты лирика сезимни туугъаныды. Жаз тил бла, аз айтып, кёп ангылатхан метафораны кючю бла Мурадин сюймекликни тынгысыз барыуун, къыйын, сынаулу халын кёргюзтеди. Бир бирге чюйре келген, эсде болмай, тюрленип къалгъан халла, болумла, сезимле, хар бири кеси тюрсюню, дауу бла да бетден бетге сюелгенде, окъуучуну сакълауу – жюрекде эстетика сезимликни, нёгерликни, жандауурлукъну туудурадыла. Бир бирге тартдырыуну, бир бирни излеуню сезим жибин алай къаты тартханда, ким да анга жолдаш болурча, ахыры игилик бла бошалырын сюерча, эстетика болум къуралады. Олду поэтни жетишими, сени да ичингдегин айтхан къудрети. Сюймеклик бош кёзбау-текота биргелик болмагъаны туура кёрюнеди. Ол бар эсе, не тюрлю сур сынауну да хорлайды. Сюймекликни ол ангылашыныусуз кертителиги туююлмюдю зауукълукъ берген – сюйгенлеге да, аланы юслеринден назмуну окъугъанлагъа да?

**Ах, сени сюйсюн къанлым! –
Деп, жюрексинип къалдынг.**

Башха назмуда насыпны къысхалыгъы суратланады. Умут бла кертлик, жюрекни ачыгъаны бла къууаннганы жанаша болуп, нёгерликге чакъырадыла:

**Жайда ингир алада
Сууукъ кёрюне къолунг,
Кенг дуниямы алайлай
Кёрден тар этип къойдунг.**

Сюймеклик келгенде, жаш (баям, къарт да – сюймеклик жыл санны сурап келмейди!), – башына кюн таягы ургъанлай, бара тургъан жолунда дыркъ деп тохтап, дуниягъа жангыдан кёз ачханча болады. Бары тюрленип къалгъанча, алгъындан эсе ариу, зауукълу кёрюнеди. Ол, кызыны «къууанч берген ышарыуундан толуп», игилик сүйюнчюсюн айтыргъа учунганча, алай.

Не тюрлю кезиуде да кызы дайым бийикде болады... Поэт анга Тейри жарыгына къарагъанча, къарайды. Кызы да, поэтни жүрегин чакъдырып, жарытып, анга илхам къанатларын салады.

*Сен бара эдинг жүрчя, алай,
Аязда къалтырай жыйрыгынг.*

Бютюнда:

*Бетине саркъгъан чач жаууну
Ах, кимни къолларын сыйларла.*

Сюймеклик Мурадинни къарамында не уа – сынауундамы, – дайым жомакъды, сезимни чексиз учундургъан белгиди. Табийгъатны жан кирген не уа жан салгъан ажайыплыгыды:

*Ма эмен. Жауундан букъгъанынг,
Эсимдеди аны тубюне.
Ол мылы бетинге бутакъла
Ичинден кюн таякъ тийгени.*

Чапырагы орамгъа тёгюле тургъан эмен, тейри мухуру киби, жүрекде терен ыз къояды. Биринчи сюймекликни татлылыгы, кёк жашнагъанлай, къалады эсде. Сюйген кызынгы терезеси да. «Сен ары къарап, чач тарагъан заманынг – кёзюмю тёрюнде». Аны себепли лирика жигит не тюрлю кезиуде да жүрегин чыракъ этип барыргъа кюч табады, таукел баргъан а – жулдуз алып энеди таудан.

Суратлау амаллагъа келгенде, тезис – антитезис – бир бирге чюйрекъаршы келген тюрсюнле, къарамла, болумла сайланадыла. Къарангы – жарыкъ, сүйген – сүймеген, жашау бла ёлюм, акъ бла къара. «Мени жесир этген – кесинг, Кесинг – мени патчах этген да». Сюеме дегенде, адамны жаны кёкге учунады – жулдуз сюрюуле аныкъыла киби; сүймейме дегенде – къум тюзде суусуз куюча боласа. Жол кесиледи, кёпюрню ырхы элтеди. Умутунга тюшеди жар.

«Ат чанагъа тагъылып барады жол», «Тал къабукъдан жүгенчиги», «Шауданчыкъны бир къаты Урады жүрекчиги», «Къадар ... зыккыл къуртха киби», «Жулдузла жууунган кечеде, Бир женгилди айны жарыгы», «Тал, чыганлы кызычыкълай, аязда тепсей турады», «Къайынла... билгич чыганлы кызычыкъла Айланганча, насып юлеше», «Жауады бюгюн, жигит иер къашда аякъ бюкгенча» – дегенча, суратлау кесекле, тизгинле поэтика оюмну эсде къалдырадыла, эстетика зауукъ-

луць бередице. Къысха айтып, кёп ангылатынуу жалчытадыла.

«Алты кюй» деген назмуда алты ажымлы къадар суратланады. Алты-шар тизгинден алты тюрюлю ёлюмге сын салгъан кибик, къысха баянла. Аллай эпитафияланы ажымлы ёлгенлени сын ташларына арсарсыз жазаргъа боллукъду.

Озгъан ёмюрню 90-чы жылларында ХХ1 ёмюрню башында Ёлмез улу халкъны къадары бла байламлы бир къауум эпика чыгъарма жазгъанды. Бек алгъа аны «Малкъар поэмасы» деген лиро-эпика поэмасын айтыргъа тийишлиди. Поэманы ал басмаланыуунда аты «Къара сабан» эди. Артда поэт халкъны эм къыйынлы жолун – сюрююн жылларын – суратлагъан чыгъармасын кёп жаны бла кенгертип, анга къырал хукмуну кюйсюз документлерин, бир бир белгили айбутог адамланы харамлыкъларын кёргюзтген къагъытланы да къошуп, кюйсюз ишни тагыларын ачыкълагъанды. Аз халкъны деменгили тёзюм кююн, миллет къудретин кёргюзтген сыфатла къурагъанды.

Мурадин халкъ чыгъармачылыктан келген батырлыкъ жырланы, сюжетлени хайырланып, кесини халкъ эпосун да къурайды. Ол жаны бла аны «Батраз» дастаны белгилиди. Ол деменгили нарт таурухта Мурадин халкъны къылыгъын, батырлыкъ ишлерин, кеси

Бабаланы Ибрахим бла Мурадин

кесин сакълай билген къудретин суратлагъанды. Батраз – халкъны адамлыкъ, батырлыкъ даражасын, оюм этиу, жоралау табийгъатын жыйышдыргъанды. Алай бла халкъ жигити болургъа жетишеди.

Дагъыда Ёлмез улуну «Батрас» дастанын Прибалтика миллетледе жюрюген «Лачплесис» не да бирси тюрк учунлада – Якутлада – айтылгъан «Сергюн Боотур» кибик, адабият эпосла бла тенгleshдирирге боллукъду. Ол да малкъарны да аны эски жырларыны мурдорунда жазылгъан жигитлик эпосу болсун деген инсан ниетликни туугъаныды. Экинчи жанындан, быллай эпосну къурай, поэтни кесини суратлау усталыгъы ёсенди, ол эпика жанрны къыйын илмусун алгъанды.

«Жугъутур ызла», «Жашырын тала», «Акъ жугъутур» – Мурадинни назму китаплары, – бир бири ызындан малкъар лириканы сезим теренлигин къурагъан, анга бахсанчы поэтни энчи къарамын къошхан китапла болгъандыла. «Таурух» – жашау тиричиликни тёлюден тёлюге ёте келген акъылманлыгъы эсе, «Эрирей» – таулу сабанчыны

монглюкьгъа талпыгъан, дайым иш ахлулукъну юлгюсю бола келген халын, мангылай ачыкълыгъын кӛргюзте эсе, «Жюзген ташла» – жашау агъымыны тохтаусулугъун кӛргюзтюп, бахсан табийгъатыны сураты болгъанды.

Жазыучуну сахнагъа деп жазылгъан, сахнада ойналгъан да этген «Гошаях бийче», «Тахир бла Зухра» деген драмалары да аны чыгъармачылыгъында эпика агъымны баргъаныды. «Батрасча», «Гошаях бийче», «Тахир – Зухра» да битеу да тюрк дуняда жюриюген сюжетлеге жазылгъандыла. Алай ала поэтни кесини чыгъармачылык ишлеридиле, жангы суратлау жетишимлеридиле. Былай айтханда, Ёлмез улу эски сюжетлени бюгоннго суратлау ёлчемле, тюрсюнле бла байыкдыргъанды. Бегирек да «Гошаях бийчесинде» халкъны тауушлукъ жырын жангыртып, анда айтылгъан ёлюмсюз жырланы, суймекликни, ариулукъну, тиширыуну къачыны бийиклигин кӛргюзтюп, ким да суйюп къарарча, сахна санатха келтиргенди, ол да чынтты таулу жашауну белгилери болурча, алай жазгъанды. Ала, дагъыда Мурадинни бир къауум башха чыгъармасы француз тилге кӛчюрюлюп, энчи китап болуп, озгъан жылны ахырында Парижде чыккъанды. Ол Ёлмез улуну энчи жетишими эсе да, биз аны саулай сӛз, ниет байлыгъыбызны жетишимине санаргъа тийишлибиз.

***ТӨППЕЛАНЫ Алим,
КъМР-ны халкъ жазыучусу.***

ЧЫКЪ

1

Чыкъ тюшдю гюллеге,
чыкъ тюшдю кырдыкга,
чыкъ тюшдю терекге...

Чыкъ ташха да тюшдю.

2

Таш гюлден да ингил болду.
Таш кырдыкдан да жумушакъ болду.
Таш терекден да женгил болду...

Чыкъ ташха да тюшдю.

* * *

Кырдыкда,
инжи бюртиюклуча,
жылтырайды чыкъ.

Ала суу тамычыладыла деп мен
къалай ийнанайым?

* * *

Кёкде
юзмелт-юзмелт булутла...

Кёклю нартла сабан сюрелле,
баям.

* * *

Таш
чыпчыкъ болургъа сую эди, -
он жылдан ёлюрге.

Таш
терек болургъа сую эди, -
жюз жылдан ауаргъа.

Таш
черек болургъа сую эди, -
минг жылдан къурургъа.

Алай
таш чыпчыкъ да,
терек да
болаллыкъ туююлдю.

Болаллыкъ туююлдю
черек да.

Таш кеси – заманды,
кепде сыгъылгъан заман.

ЖУЛДУЗ

Эмилик желни
аллын тыйдым:
«Тый!» - дединг да.

Ёртен отну
жалкъасындан тутдум:
«Тут!» – дединг да.

Кьутургъан сууну
ызына кьайтардым:
«Кьайтар!» – дединг да.

«Энди
кёкден жулдуз да юз!» –
дединг да,
ёчюлюп кьалды
назмум.

* * *

Терек бахча кёмюк этгенди.

Жаз,
булутланы ариу жуууп,
чууакъ кёкге жайгъанды биягъы.

ШАУБАШЫНДА

Кюнню, кьушну да башындан
къарайма мен
бу жай эрттенликде.

ШАУДАН

Кимди былай кьууаннган?..

Шаудан суучукъ,
сора сен
унутмагъанса мени!

ШАНЪЫКЪЛЫКЪ

Сабийлигим тансыкъласам,
Къазакъстанда жербаш юйчоногюбюз
тюшеди эсиме.

* * *

Кёк аязчыкъ кьалкъып тургъан
жашил эрик бутакъчыкъ,

акъ да булут устукку,
бу жауун кѣлчюк бла бирге
мияла болуп кьаллыкь эдиле,
анда ёхтем макъачыкь
зауукь гурулдамаса.

АУУР ЖЮК

Ёксюзню жилимугъу...

Андан ауур жюк болурму дуньяда?
Ол тузлу тамычычыкь
кѣкден да уллу,
жерден да ауур.

* * *

Неди керти?
Билмейбиз аны тамалын.
Керти уа сабий жилимукъду,
кьууанч жилимукь,
бушуу жилимукь эсе да.

* * *

Къарачыгъыз! Къарачыгъыз!
Ташла, таш макъалача,
жюзюп барадыла сууну ёрге!

* * *

Энди арбазда
жангыз кѣлчюк кьалгъанды,
жауун кѣлчюк.
Аны да кюн,
сары киштик балача,
иче турады,
таууса.

* * *

Тау суучукь,
ташдан ташха секире,
чабып барады,
кюмюш кьонгуроча, зынгырдай,
бийиктабан чурукъчукъла
кийген кьызчыкь
чабып тюшгенча
атлауучладан.

КЪАЯЧЫ

Таугъа чыгъады,
къаягъа ёрлейди,
жыгъылыр къоркъууда.

Алай нек?!

Адам аягъы басмагъан къаялада
махтауму излейди, аперимлик?

Угъай!

Жерге тюшген жулдузчукъланы
ызларына къайтарады ол.

* * *

Сюйгеним,
танг жарыгъы
сени кёзлерингден жайылады,
кериле уянсанг.

Манга ышара къарагъанынгды –
эрттен а.

Жюрегими бир тыгъырыкъчыгъын да къоймай,
жарытып тургъан жалан да сенсе.

Сен ай жарыкъдан да женгил,
сен кюн таякъдан да женгил,
субайсан ариуумса мени.

«Сюймеклигинг мени байлап къойгъанды, - дейсе,
тараласа тузакъ чыпчыкълай,-
керек туююдюле алтын тахынг, тажынг да...»

Алай, суйгеним,
суймеклигим байлап къоймаса эди сени,
къаукъалакъ аязчыкъ окъуна,
чакъгъан баппаханчыкъныча,
эртте элтип кетерик эди
сууукъ уясына...

Сен танг нюрюнден да женгил
къаракъаш ариуумса мени.

* * *

Бу назму тройюлдю, угъай,
сени шаудан кёзлерингдиле,
чакъгъан гюлчюкге кьоннган
гёбелекчикге кьууана
тургъан кёзлеринг.

Бу назму тройюлдю, угъай,
сени кюн бетли чачларынгдыла,
ачыкъ инбашларынгы
жылы жаугъан жауун кибик,
жууа тургъан чачларынг.

Бу назму тройюлдю, угъай,
сени акъкъанат кьолларынгдыла,
тейри жарыкълы ингирде
кюз арты турна жыйынча,
инбашыма кьоннган кьолларынг.

Бу назму тройюлдю, угъай,
сени накъут эринлерингдиле:
«Кемсиз сюеме сени» - деп,
жюрегиме ай жарыгъын жая,
шыбырдагъан эринлеринг.

Бу назму тройюлдю угъай...

* * *

Къымыжа тенгиз,
чаба келип,
къымыжа къызны аякъларындан тутады.
Алай, кёмюк бармакълары учхалап,
ийип къояды къызны тенгиз.

Къыз тенгизге къарап турады.

Аяз чырмашханды да алтын чачларына,
губу аугъа тюшген гёбелекча,
бир адыргы къагъады къанатларын.

Алтын чачлы кюн а,
алтын чачлы къызны
алтын кьоллары бла къучакълайды,
уппа этеди аны тузлу инбашларын.

Къыз а сюеледи
тенгизни, кюнню да эс этмей,
аяз токъ ёшюнлерин
кесине уячыкъла этгенин да.

Къыз тенгизге къарап турады.

Желпекли кемени сакълайды ол,
умутун алып келлик
къызгъыл желпекли кемени...

Къыз тенгизге къарап турады.

* * *

Мен жулдузла тартыуу,
чакъгъан гюлчюкле макъамы да
жашагъан сыбызгъымы ууатдым,
былайда сюймеклик жоюлду да.

Кюз арты ырахат къудурет
айлы, булутлу да кёкню
кёлде сураты кибик, энди
сангырауду, тилкъауду, сууукъ.
тенгиз толкъунла уа
къургъакъ къумланы
къуу иегилери болдула.

Мен кетеме,
мен кетмей къалмам,
былайда сюймеклик жоюлуп.
Бешик жырны атханча, алай атдыла,
салдыла да илишаннга.

Былайда сюймеклик жоюлду.
Аны жарасындан къан угъай,
ёлгеннген кырдыкга нюр тёгюлдю...

Мен жулдузла тартыуу,
чакъгъан гюлчюкле макъамы да
жашагъан сыбызгъымы ууатдым,
былайда сюймеклик жоюлду да.

* * *

Жау, жауун, жау,
мен терекме:
ауанамы жуу да кет.

Къакъ, аяз, къакъ,
мен терекме:
манга къанат битдир.

Тий, кюнюм, тий,
мен терекме:
чыпчыкъ уямы чакъдыр.

* * *

Чыракъ ёчюлдю да,
къабыргъа да,
кюзгю да,
китапларым да
ёчюлдюле.
Ёчюлдюм мен кесим да.

Мен, къарап,
къолуму да кёралмайма
энди.

Мен кёрген –
жалан да сагъышларым.

* * *

Бирде
тас этдим да кесими,
кёп изледим
адамла арасында,
тапхан а
чыпчыкълада
этдим.

* * *

Жулдузла
эртде тауусуллукъ эдиле,
кюйюп,
чыпчыкъланы жанлары
жулдузла болуп бармасала
кёкде.

* * *

Арыгъан жоллада -
умутсуз сакъатла.
жаралы орамлада –
зыккыл сабийле.
Мудах арбазлада –
къарыусуз къартла.
Къаран сабанлада –
къуу тиширыула.
Ёчюлген отлада уа –
къуру къазанла.

* * *

Сейир туююлмюдю:
жалан да бир кюнчюк
жашайды гёбелек –
эртденликден
ингирликге дери.

Уруш тохтагъан
жыл.

Алай, къарачы,
бир кемсизди къууанчы,
гюлден кюн таякъгъа,
кюн таякъдан гюлге
уча-къона,
жашап турлукъча
ёмюрге дери.

* * *

Кюз сайын терекле
чапыракъ агъызмасала,
ала да учуп кетерик эдиле,
турналача,
къырыу-къырыу эте.

* * *

Терек дуу жанды да ёчюлдю.
Алай ол келир кюз да
гур жанар,
тауда уучу этген от кибик.

Кёк, кёз къамата, жашнады.
Алай ол энтда от чагъар,
къаяны къаягъа ургъанча,
кюкюреп.

Жулдуз, кёкден юзюлдю да,
ёчюлдю.
Алай ол да жангыдан жанар.

Ийнанмай эсенг,
жюрегинге къара.

* * *

Къайын бутакъчыкъ
губу ау жаулукъчугъун
къысханды башына.

Кюз арты.

* * *

Балли терекчик –
жангы келинчик.
Аны баш ауун
аязмы алды?

* * *

Эрттенликде
мингкъарыш ауанамдан
кюн тюшге бир къарышы да
къалмайды, жыйырылып.

Алай ингирде уа,
ауанала, ёсе келип,
бир бирлерине къошуладыла.
Къошуладыла да,
жерге сыйынмай,
кёкню да толтурадыла.

Ай чыгыш,
кыысыр къарангыны
жукъарта турмаса эди,
къарыуун ала,
танг аталмаз эди, баям,
кюн а – чыгълмаз.

АХЫР УРУШ

Сабий ёсдюрмейбиз,
алай
тереклени тамырларын сыйырабыз,
чыпчыкъланы уа – къанатларын.

Гюлле, антеннала да къуруйдула,
уу жайылып.

Артха турмайбыз аманлыкъдан,
тобагъа къайтхан а жокъ.

Континентли ракетала,
атом, нейтрон, ёзге бомбала,
къажалукукъ, фитнеслыкъ, залимлик!-

Быллай жаханым ичгиден
ажал бютюн къарыулу болады,
огъурсуз.

Биягъы кеф ажалгъа ашаргъа
адам эт керек боллукъду,
ичерге –
жилямукъ бла къан.

Энди бир уруш кългъанды -
ахыр уруш,
жерни ёксюз этер ючюн.

* * *

Жаз башы
алма терекни жалан бутакъчыкъларына
жашил чапыракъчыкъла тюйреди,
тюйреди акъ гюлчюкде да.

Жай
жашил бурма бутакъчыкъллагъа
алма бюртюкле,
чыпчыкъ бюртюкле да этдирди.

Кюз а
юч тюрлюге бояды да алмаланы,
терек
чапыракъларын,
чыпчыкълары бла бирге,
къыблагъа ашырды.

Къыш.
Къырпакъ бутакъла,
антенналада,
аламгъа тынгылайдыла энди.

Ала жулдуз тилни ангыламасала
чагъалырмы эдиле жангыдан?

* * *

Къачан кёрген эдим
Кёл башында,
уча барып,
уюп къалгъан уштеттини?

Метекени уа,
замана къумларында
кечикген кериуанча,
чапыракъда учхалап баргъан
метекени?

Жулдузла
башларыбызгъа жаумасала,
биз аланы да унутурукъ эдик,
баям.

* * *

Жерни шыбырдауу –
кырдык.
Жулдуз –
кёкню шыбырдауу.

Айны шыбырдауу –
булут.
Тейри къылыч –
кюнню шыбырдауу.

Жазны шыбырдауу –
сабан.
Къышны шыбырдауу –
къар хапу.

Гюлню шыбырдауу –
гёбелек.

Сен а, чыпчыкъларыкъ?

* * *

Аяз унутады мени,
терек да.
Эрттен унутады мени,
жауун да.

Чыпчыкъ унутады мени,
жулдуз да.
Жол унутады мени,
къая да...

Таш унутады мени,
булут да.
Жауун унутады мени,
тенгим да.

О, кырс заман,
жандауурсуз заман,
мени бир унута турсанг а
сен да.

* * *

Жиляй эди кыызчыкъ,
кызыл топчугъун шинжи тешип,
жиляй эди.

Алай аны жилямугъу
гюлге тамгъан
жауун тамачыгъа ушай эди.

Жиляй эди тишируу,
суйген адамындан айырылып,
жиляй эди.

Алай аны жилямугъу
кёп турмай кьурурукъ
чыкыгъа ушай эди.

Жиляй эди къарт къатынчыкъ,
орамгъа атылып къалып,
жиляй эди.

Аны эки кёзю
эки кьуругъан кезлеуге
ушай эди.

Жиляй эди къарт къатынчыкъ,
орамгъа атылып къалып,
жиляй эди,
къоз чапыракълача,
къуругъан къол аязлары
къургъакъ кёзлеринден,
къургъакъ жилямукъларын сылай.

Жиляй эди къарт къатынчыкъ,
орамгъа атылып къалып...

ЖУЛДУЗ СЕБИМУЧЮ

Поэтме!
Толгъан ай –
алтын мигидаум.

Мен бюгече
жюреклеригизге
жулдуз урлукъ себерикме,
эрттен бла сиз
жулдуз сабанларыгъызны
алтын жарыкъларын
орурча.

* * *

- Насыплымамы мен?! – деп
кычырдым да:
- Хау! – деди танг. –
Жангы кюн чыгъа турады.
- Угъай! – деди ингир а. –
Чыкыгъан кюн
батхан да этер.

- Насыплымамы мен?! – деп
кычырдым да:
- Хау! – деди жаз. –
Шаптал бутакъчыкъ бла бирге
жаннет чыпчыкъчыкъ да чагъар.
- Угъай! – деди кыш а. –
Учар да кетер чыпчыкъчыкъ,
терег а кылыр
боранда туююле.

- Насыплымамы мен?! – деп
кычырдым да:
- Хау! – деди бешик. –
Бу дунягъа туудунг,
жашау татлыды.
- Угъай! – деди оба уа, -
ауалы барны,
ахыры да бар.

- Насыплымамы мен?! – деп
энтта бир кычырдым да,
элгенип уяндым.

* * *

Отха къарап,
 мен терекни кёрдюм,
 жаз сайын чыпчыкылагъа
 ышыкъ болгъан,
 алай кюзде уа,
 чыпчыкъла бла бирге,
 ачыуланып,
 ёз чапыракъларын да кыстагъан
 терекни.

Суугъа къарап
 мен жауунну кёрдюм,
 суусап кысып тургъан
 жерге жаугъан,
 алай юйню талап кетген да
 жауунну.

Ташха къараб а
 тутулгъан кычырыкъны кёрдюм,
 бирде ол, кёкча кюкюрей,
 ташны чачып,
 тейри кылышча,
 кериллик кычырыкъны.

* * *

Гюл болады
 жерге тюшген
 къар хапу.

Чёп болады
 жерге тамгъан
 жауун тамычы.

Жерге тюшген
 жулдуз а,
 кюн болуп,
 чыгъады

* * *

Тюшген жулдуз
 кюн болуп чыгъады,
 эмен а
 къуш эди бирде.

* * *

Кёрюрге сюемисе
з а м а н н ы?

Сора поездха мин да,
артха къачып баргъан
чыпынлагъа къара.

Ала чыпынла угъай –
та-
къый-
къа-
лал-
ла!

СУРАТЧЫ

Заман – суратчы,
иги бла башлайды да,
аман бла бошайды хар ишин,
тохтай билмейди да
заманында.

Ол суратларыбызны салады
жашауну бетинде,
ана къууанчын,
тейри къылычны нюрю бла
къатышдырып.

Заман – суратчы,
иги бла башлайды да,
аман бла бошайды хар ишин,
тохтай билмейди да
заманында.

Ол сурталарыбызны салады
жашауну бетинде,
кёк жашнаун
гюл макъам бла къатышдырып.

Заман – суратчы,
иги бла башлайды да,
аман бла бошайды хар ишин,
тохтай билмейди да
заманында.

Ол суратларыбызны салады
 жашауну бетинде,
 жангызлыккыны чыран сууукълугъун
 кече къарангысы бла
 къатышдырып.

Жарсыугъа,
 заман – суратчы
 ол кюле тургъан
 ариу кызычкыны да бузарыкъды,
 тохтай билмейди да
 заманында.

* * *

Тышында къара сууукъ.

Юшюген жулдузланы
 бузлагъан таякълары
 къагдадыла тереземе.

– Келигиз, киригиз юйге! –
 дейме мен, тереземи ачып. –
 Къонакъбайыгъыз болайым,
 тѳреге ѳтногюз,
 жылыныгъыз отха.

От жагдада гюрен олтуруп,
 тангнга дери ушакъ этдик биз,
 чагъыр иче,
 назму айта,
 жыр тарта.

Кете туруп
 бир гитче (жаш) жулдузчукъ
 кѳргюзтгенди манга
 ол кѳкге элтген
 жашырын жолчукъну:
 -Сакълап турлукъма,
 келмей къалма! - деп.

* * *

Мен зар адам тѳйюлме
 деп тура эдим.

Къарачы,
 ол субай кызыны

тенгиз толкъун
 къалай ариу ийнайды.

* * *

Элбрус
жулдуз ташдан кьаланнганды,
Чирик кёл а
согъулгъанды
ай жарыкъдан!

* * *

Къол аязыма
чорбат чьпчыкъ къонду.

-Чьпчыкъ болсанг а сен да,-
деп тиледи ол,-
кёзлеринг да кёк,
умутларынг да учхун.
Чьпчыкъ бол да къал!

Унамадым мен а,
унамадым.

Жюрегим учхун болгъанын
биле эдим, алай:
“кёзлеринг да кёк”,
дегенин а
кёзбаугъа санадым.

- Сейир тьююлмюдю,-
деди ол ингирде окъуна
юйдегим, кёзюме къарап,-
бир бирде сени кёзлеринг
кём-кёкле боладыла...

Тели тьююлмеми,
бир айтчы, энди?!

* * *

Ауалсыз,
ахырсыз да къысыр къарангы!

Жип юсюнде, гепсоркъача, сакъ атлай
барама, тегерегими къармай,
Аякъ тьююмден жер тайып кетсе,
къолларым

къанатларым болуп къаллыкъча.
 Барама.
 Бир жулдузчукъ окъуна
 кёрсем эди,
 бу къарангыда эрип кетмезча.

ДЕРЛИ

Бирде
 темир терезели,
 темир да эшикли,
 уллу, жангы юйден
 тас болуп тебретиле:
 шинтикле, сагъатла, тапчанла,
 алтынла, кюмюшле, кюйюзле...
 адамла окъуна.

Бир айдан а
 ол жангы юй бош къалды, -
 хапчук-харакет да, адам да жокъ.

Дагъыда бир айдан а
 ол жангы юй болгъан жерде,
 кюз арты сууукъ киршиде жибий,
 сюеле эди аякълы кюзгю,
 озгъан кюнню сын ташы кибики.

Кюзгю ичинде зынгырдагъан
 къабыргъа сагъат болмаса,
 бир киши да билиллыкъ туююл эди, баям,
 бу ишни тасхасын-сырын.

Бирде уа ол кюзгю,
 таууш этип, ууакъ ууалды да,
 аны бир гитче сыныкъчыгъындан,
 бир жилиямукъчукъ тамды,
 гюняхсыз сабийни жилиямукъчугъу.

31 ДЕКАБРЬ

Сен, назы терекчик,
 бюгюн хан къызыча, сейир омакъса,
 ариу.

Тегерегингдегиле
 кёз алалмайдыла сенден,
 сёз айталмайдыла:

алай сейирликсе,
алай алапат.

Тамбла уа, назы терекчик,
Ала - ол санга алай тамаша этгенле,
дуу жаннган жыйрыкъчыгынгы
сыдырып аллыкдыла да,
сен зыккыл пакъырачы кызычыкъча,
орамгъа атылып къаллыкъса.

Тамбла,
насыпсыз терекчик.
санга нёгерлик этер деп,
бу жарлы назмучулукъну
андан жаза турама.

ШОШЛУКЪ

Аязчыкъ,
юлкую тубюнде,
жылы киштик балачыкъча,
чулгъанып,
татлы хурулдайды.
Сора уянады да,
керилип,
къуругъан чапыракъчыкъ бла
ойнап башлайды ол:
тутады да иеди,
тутады да иеди.

Сора,
биягъы чулгъанып,
татлы хурулдай,
шошлукъгъа къошулады.

Шошду,
алай шошду-
къарангыда
черек тауушун
кёрюп башлайма.

* * *

Биз хар неден да
умут этгенлей турабыз
къуру да...

Кырдыкдан чыкъ умут этебиз,
ташдан а - ёмюрлюк умут.
Кюнден - огъурлулукъ,
Жауундан - жанкъоз ийис,
жулдуздан а - музыка.

... жукъ да бермей кесибизден.

Беригиз, беригиз
Кырдыкга - суюмеклик,
ташха - жүрек,
кюннге - сериун,
жаууннга - ышарыу,
жулдузгъа уа - умут.

Биз хар неден да
умут этгенлей турабыз
къуру да,
жукъ да бермей кесибизден.

УСТАЛЫКЪ БЛА ФАХМУНУ ЮЛГЮСЮ

Малкъар поэзияны айныу жолунда ХХ ёмюрнү 60-70-чи жылларыны магъанасы алай уллуду, къарачай-малкъар ниет байлыкъ жазма адабиятха кёчгенли бери да ол кезиуге бир башха кезиу жеталлыкъ болмаз дерчады.

Бу жылла Къайсынны фахмусу элпек чакъгъан жылла эдиле. Миллетни жашауунда болгъан алгъа итинулюк жарытхан, Ата журтну ташларын жангыдан жылытхан заман. Къыйынлыкъ унутулмагъанлыкъгъа, иги умутла къайгъыланы хорлагъан кезиу. Алай бла башланады малкъар поэзияны Ренессансы. Бабаланы Ибрахим, Мокъаланы Магоммет, Зумакъулланы Танзиля, Гуртуланы Салих, Созайланы Ахмат, Мотталаны Светлана, Байзуллаланы Алий адабият сёзню кючю бла халкъны жашауун магъаналы этгендиле десек, жангылмазбыз. Аланы ызларындан келип, назмучулукъну къыйын жолунда биринчи атламлары алгъанла – Ёлмезланы Мурадин, Бегийланы Абдуллах, Беппайланы Муталип, Ахматланы Сафарият, Додуланы Аскер, Мусукаланы Сакинат малкъар поэзияны дунясын андан да бай этерге хазырлыкъларын баямлагъан эдиле. Аланы хар бири – бир энчи дуня бла келген эди бизни культурабызгъа.

Къаллай эди Ёлмезланы Мурадинни ол бай аулакъгъа биргесине алып келген дунясы? Ол ёсдюралырмы, байыкъландыралырмы миллет адабиятыбызны, аны айыныууна не къошалыр? Назмучуну юбилейинде быллай соруула туумай амал жокъду.

Мурадин назмула жазып онтёртжыллыгъында башлагъанды. Къайсы бирибизни да жаш замандагъы кылыгъыбызгъа кёре, «назмучукъла» жазып угъай, керти назмула. Мурадинни ол заманда жазылгъан назмулары алай уста къуралып эдиле, назмучу юйрениу, тюшюнюу жолну эртте ётюп бошагъанча, аланы арсарсыз къайсы китапха да таукел кийирирча.

Мурадинни биринчи китабында - «Жугъутур ызлада» (1977), чынтты поэзияда болуучусуча, чыгъармачылыгъыны магъаналы жоллары белгиленнген эдиле:

инсанлыкъ,
сюймеклик,
халкъ сёзю,
сабийле дунясы.

Андан бери озгъан отуз жылны ичинде назмучу кёп китап жазгъанды, болсада биринчисинде кесине салгъан борчларын кёз аллындан кетермегени уа шартды. Бу китап «Ётмекни багъасы» деген философия оюмлу назмудан башланады, эмда, мени акъылыма кёре, Мурадинни битеу поэзиясыны чархын бурдургъан кючню юсюнден айтады. Бу уллу болмагъан назмуда поэт ётмекни магъанасыны юсю бла халкъы-

быз кѣчгюнчюлюкде чекген кыйынлыкъны теренлигини эм ачылыгыны юсюнден хапарлайды.

*Айтчы бир, ёксюзню анасы,
не эди ётмекни багъасы, -
душман огъу жигит эринги
ахишы умутларын юзгенде?
Журтунга - Беш да Тау элинге
термиле жашаргъа тюшгенде?
Сау кюнню суу тиймей тилине,
баланг ач къарангы жатханда?
Бел бауунгу, алтын тюйменги
бир туурам ётмекге сатханда?..
Ол къара чачаклы ботанглай,
тангларынг къаралып атханда?*

Не кьошхун бу тизгинлеге? Былада хар не да барды – азап дуня, туугъан журтха термилиу, тиширыуну сабийине, юйюрюне соймеклиги, ёмюрледе сакълана келип, къара кюннге буюрулгъан алтын тюйме да. Неден да сейир этдирген - ол заманда жаш назмучуну халкъ турмушну тамырына дери тюшонуююдо, азап жашауну тюрсюнлерин уста суратлай билгенеди.

*«О, тили тутулгъан сабийни
«Гыржын!» - деп кыйчыргъан кьоллары!»*

деген тизгинлени Къулий Къайсын бир жол жаш жазучулагъа юлгюге

келтирип, битеу назмугъа да бийик багъа бичгенини юсюнден сагъынады Бегий улу Абдуллах Мурадинни «Акъ жугъутур» деген китабыны ал сѣзюнде. (1) Кертиси бла да назмучу тили тутулгъан сабийни кьоллары бла тиллендире биле эсе, ол, сѣзсюз, уллу фахмуну иесиди.

Ызы бла Мурадинни «Кюн – кьол аязы тангъымы» (1983) деген китабы басмаланады. Биринчи назму китапда башланган тема

– керти инсанлыкъны шартларын ачыкълау - мында баш жерни алады. Инсанлыкъ неди? «Инсан» деп суфий поэзияда динни юч тутушундан

Тюрк Республиканы Президентини кенгешичиси Хурриет Эрсой бла Мурадин. (Турция, 2005 ж.)

бирине айтылады – ийман, ислам, илхам. Бу ючтутушда инсан деген сёзню магъанасы - гюнахсыз, сууаплагъа жашауун жоралагъан, бийик тёрелеге тийиншли адамды. Мурадинни поэзия дуниясында инсан деген сезимге Ата журтха суймеклик кьошулуп, инсанлыкъ борчну ачыкълайдыла. «Поэт», «Нени да барды багъасы», «Тау жол», «Алты кюй», «Кюн жетмейди, кече да», «Белгисиз солдатны эскермесини аллында» эм башха назмуларында назмучу заманны барыуун, жашаууну тюрлене баргъан кезиулеринде инсанны кыйынлыкъларын, жарсыларын, оюмларын ачыкълайды. Назму жыйымдыкъга кирген «Алты кюй» деген назмуну магъанасы алгъыннгы китапда «Ётмекни багъасычады». Биягъы назмучу жашаууну тутуругъу болгъан затланы юсюнден айтады. Бу назмугъа аллай бир кёп зат сыйыннганды, башха назмучу аланы толу поэмада окъуна ачыкълаялмазча.

Назмуну аллында лирика жигит шургулу хапарын башлайды:

*Мен тарда атымы чандырып,
кьюулуп келгенлей ингирде,
жоргъам, жол ташланы чакъдыра,
баргъаныча, суугъа секирди.
Энди мен атымы ойната,
кьоз бёркле алалмам тойлада.*

Аны ызындан беш жаш къалай бла жоюлгъанларыны юсюнден хапарлайдыла. Хар бирине автор алты тизгин береди. Болсада ол алты тизгинчикде аланы кысха, бушуулу къадарлары бизге баям болады, нек дегенде, аланы къадарларында заманны сур болумлары, кюйюсюз шартлары сыйныпдыла. Кими къаядан кетди, башхасы суйген кызы ючюн жоюлду, ахыр кюйню айтхан Ата журтун кьоруулай жан алды. Жазыулары бирча кысха эселе да, аланы хар бирини энчи къадарлары башланып, хар бирин узакъ жол сакълай эди. Замансыз жоюлгъанланы барысы бирге заманны суратын кьурайдыла, кеслерича ажымлы ауушханланы ауазларын бизге жетдиредиле.

Мурадинни биринчи китапларыны юсюнден саулай алып айтханда, былада жашаууну терен ангыламакълыкъдан, философия, санат теренликден сора да сёзге усталыкъ, назму тизгинни кючлюлогу ачыкъ кёрюнедиле. Бир теманы туура этер ючюн назмучу эсингде болмагъан тенгleshдирилени, ушашдырыулары, жаз тилни уста хайырланады. Сёз ючюн, «Сангырау оюн» деген назмусунда Мурадин дидактика ыз бла барса эди, теманы ачыкълар ючюн сангырау болгъан кызычыкълар жарсып, ачыкъдан айтып, жапсарыула табар эди. Алай назмучу «шошлукъну бузалмай» тереклеге «жаугъан чыпчыкъланы», «гёбелекте этген кьюуанчы тилинден бир сёзчюк да юзалмай» тургъанын санай келип, артта ол сабий улуу болса этерик ачыуун кеси жүреги бла ётдюрюп айтады:

*... О, аны биринчи кере,
кюзюде субайсан кызыны,*

*кюзгюде жилигъан кызыны
кёзлеринде букъдуруп,
жюрексинирик кёоллары!*

Бу кезиуде жазылгъан назмула Мурадинни жаш ёнюн, дуни-
ягъа ачыкълыгъыны, насыпны кюсегенини юсюнден айтадыла. Аны
суймеклик назмулары аламатдыла, хгычуундула, жумушакъ ауаз бла
керти сезимлени ачыкълайдыла. Ёлмезланы Мурадинни суймеклик
назмуларына халкъ поэзияда, жазма адабиятыбызда тюбеген сезимле
башха сыфат алып киргенчадыла, аланы башхалыкълары – суйген
кызыны кесине тенг этип, аны бла бир бийикликде сюелип, тиширыуну
инсанлыгъына хурмет этип айтылгъанларыды. Бир-бир назмучулада –
мен сюеме, аны бла сен насыплыса, дегенча жашырын оюмла тюбей
эселе, не да эркишини сезимлери бир ангы къатмагъан сабийге айтыл-
лгъанча эшитиле эселе, Мурадин суймеклик назмуларында суйгени
бла тенг болуп, ушакъны алай бардырады. Аны ариулугъу бир уллу
кючдю, акъылы-эси да жанына жууукъ болгъанчадыла. Назмучуну
терен магъаналагъа жарашыулу сёзлени тапханы сейир этдиричады

*... О, энтда бир жазым кюйдю сары кюзде,
жайгъа буралмайын жюрегинги кышыын.*

Не да –

*Сени менден алды да кетди орам,
ауазынгча, къалтырай, акъ жаулугъунг.*

Тиширыугъа керти эм назик сезимлерин билдирир ючюн ол кёп
тюрлю суратлау мадарла табып, хайырланады. Сёз ючюн, быллай
тенгleshдириуле - «жулдуз жарыкълы женгил атынг», «эринлеринги
кюню манга деп ышарады», «аны ачыкъ умбашларындан, тау суучукъ-
ча, жарыкъ зынгырдай». Бу жаны бла алып къарагъанда, назмучуну
бу кезиуде суратлау дуниясыны энчилигин неден да иги баямлагъан
«Къалай ариу эди ол кыызчыкъ» деген назмусуду. Алай бла Ёлмезланы
Мурадинни чыгъармачылыгъыны биринчи кезиуюнде (20-чы ёмюрню
80-чи жылларына дери), Блокча, ариу тиширыуну излеую, аны тёрге
ётдюрюю быллай оюм бла бошалады, дерге боллукъду.

*Толкъунла сюрген жсел къайыкълай,
къыдыра жашауну жолларын,
кёп кызыны отунда кюйдюм мен,
да алай а туююлме шекли
хар кызда да сени суйдюм мен...*

Башында сагъынылгъанча, Мурадин бу кезиуде кесин инсанлыкъ
эм суймеклик лирика бла сынап къоймай, артта чыгъармачылыгъында
уллу жерни аллыкъ сабийлеге жораланган назмула да жазып тебрей-

ди. Сабийлеге аталгъан назмулары Мурадинни «Нюр» журнал чыгъып башлагъандан бери (1982 ж), журналны орта чигинжиси болгъаныны юсюнден айтыргъа тийишлиди. Ол кезиуде аны сабийлеге деп юч китапчыгъы да басмаланады – «Кишиучукъ» (1984), «Билляча» (1989), «Гыллыу-гыллыу гыллыуча» (1997). Ызы бла ол назмуланы бир кесеги орус тилге кечюрюлюп, «Черепаха и дождик» деген китап болуп басмаланганды (1993).

Сабийлеге жораланган назмуларында Мурадин аланы дунияларын тинте, окъуучуну эсинде кялырча бир сейирлик тенглештириуле бла унутулмазча сыфатла къурайды.

Сабийни назик, бирде уа къарыгуз, дуниясыны юсю бла бусагъат жашауну къайгъылы бетлерин ачыкълайды. Сабийлеге суймеклик деген ангылам назмучугъа, бек башындан, алагъа къайгъырыуду, аланы ангылауду. Келир заман не келтирир сабийчиклеге, аланы кюнлери мутхуз болмаз ючюн не этерге тийиншлиди дегенча соруула назмучуну эсин бийлепдиле.

Сабийни дуниягъа къарамын туура этер ючюн Мурадин таматалагъа жазгъан назмуларындача болмай, айтыуну окъуна башха тюрлю къурайды, сабий тилни кенг хайырланады. Назмучуну сабий чыгъармаларыны асламы фольклорда тюбеген сабий жырчыкъланы, назмучукъланы кебинде ишленгендиле. Сёз ючюн, халкъ чыгъармачылыкъда сабий жырчыкыгъа ётуп кялгъан тейричилик заманны жыры «Озай» бла Мурадинни «Эчкичик» деген назмусун тенглештирип кёрейик:

*Озай, Озай,
Келгенбиз
Санга.
Не бердинг
Манга?
- Бир къашыкъ
Шорпа,
Эки иеги эт,
Чап да,
Чап да
Шаханлагъа жет.*

*«Эчкичик»:
Эчкичик къайданса?
– Базардан.
- Не затла алгъанса
Базарда?
Бир къашыкъ сютге:
Жашыма сюрме,
Келинге ийне,
Къызыма – тюйме,*

*Кичиме – кърмач,
Кесиме – кърмач.*

*- Текеге уа жукъ
Алгъанмыса?
- Хау.
Търт жангы чурукъ
Бла бир салау.*

Мурадин халкъ чыгърмачылыкьда тюбеген сыфатлагъа, болум-лагъа жангы бояула кьошады, анда болмагъан назму бла айтылгъан сейирлик сабий дунияны баямлайды.

*Толгъан ай – алтын уку,
Къонду къая кезине.
Кирмейди татлы жукъу
Къызчыгъымы кёзюне.*

*Жукълайдыла бёдене,
Герге, кърарылгъашчыкъ да.
Жукъу кирсе кёзюне –
Жукълар эди жашчыкъ да.*

Не да –

*Жиляйды жиляуукъ,
Жалайды жилямукъ.
Жангыдан жиляйды,
Жангыдан жалайды, –*

Мурадинни быллай назмулары бир окъугъанлай эсингде къаладыла, сабийлеге ангылашыныулу тил бла жазылгъандыла, сабийликни дуниясын жарытхан бояуладан толудула. Ахырынчы юлгюде назмучу аллитерция амалны къалай уста хайырланнганы ачыкъ кёрюнюп турады.

Бу назмула ёсюп келген тёлюлени сабий дунияларына кирип, биргерине жашагъанлай турлукъдула десек, жангылмакъ. К. Чуковскийни, А. Бартоу, С. Михалковну чыгърмачылыгъы орус тилни жюрютгенлеге къалай багъалы эсе да, бу жаны бла алып айтханда, Мурадинни сабий назмулары да кърарай-малкър окъуучугъа алайдыла.

Ёлмезланы Мурадинни чыгърмачылыкъ къадарында ахыр жыйыр-мажыллыкъ энчи кезиудю. Ары дери назмучу усталыгъын ёсдюре, фахмусун баямлагъан эсе, энди фахмусуна усталыгъы да тенг жетип, малкър поэзияны айныу жолунда аны назмулары, поэмалары, драматургия чыгърмалары да тийишли жерни алгъандыла. Анга шагъат назмучуну «Жашырын тала» (1991), «Акъ жугъутур» (1999), «Гошая бийче» (пъесала китабы, 2004), «Юзmez сагъат» (2008) деген китапла-

*Санкт-Петербургну Къырал университетини (Восточный факультет)
устазы Мурадинни кызы Лейля студентлери бла.*

рыдыла. Бу китапла жаланда Ёлмезланы Мурадинни чыгъармачылыкъ къадарыны белгилери болуп къалмай, малкъар поэзияны айныу жолуну магъаналы ауушуду дерге тийишлиди.

Поэтни «Жашырын тала» деген китабы назмучулукъну жашырынларына ол толу тюшоннгенини юсюнден айтады. Мында биз уллу поэзияны төрелерин кёребиз – назмучу кесини юсюнден айтхан затла хар окъуучугъа да жууукъ болуп, аны ич сырын ачханчады. Окъугъан затынг сени оюмларынгы, фикирлеринги, сезимлеринги баямлай эсе, жангы сезимле, оюмла туудура эсе, назмучу санга ушакъ нёгер болала эсе, - ол туююлмюдю фахмуну бла усталыкъны шарты? Аланы бир бирге келишгенлери да?

Тарыхны кыйын кезиулеринде жамауат тюрлю-тюрлю болумлагъа сёзню юсю бла, сёзню кючу бла эс табаргъа итингенди. Халкъны кёлден чыгъармачылыгъында, уллу поэтлерибизни назмуларында болгъан кюч жамауатха жапсарыу, кюч-къарыу, чыдамлыкъ да бере келгендиле. Мурадинни «Жашырын таласында» барды аллай итиниу.

*Жарсыма, кюн тиер
мудах арбазынга.
Тартып темир юзер,
билесе, базынган.*

*Хорлатма, жарсыуунг
озар, жасуун кирик.
Сени ичер сууунг
ачы эсе да бек.*

***Къыйналма сен боиша, -
жаз келмейин къалмаз...***

Быллай оюмла кимге да керекдиле. Адам улу не къарыулу болса да, таянчакъсыз жашаялмайды, жарсыуна башха адам къайгырса, жюк женгилирек болады, келир кюннге умутла да жаратыладыла. Китап чыкъгынчы окъуна, бери кирген назмулагъа Мурадинни къалам къарындашлары бийик багъа бергендиле. Аны ал сёзюн Бабаланы Ибрагим жазганы да ансдан болмаз эди. Назмучуну чыгъармаларын тинте келип, Ибрагим былай жазганды: «...поэтни поэтлик къолайын, аны бу китапха кирген ийнар назмулары, жашауну юсюнден сагъыш этдирген къысха сура фикирлери, «Къара сабанны» ажим поэмасы бла туугъан жерге, тиширыугъа да «дууа назмусу» кимден да толу (къайды – ауур: «...тёгюлдо дорбун къарангысы – беш да тау элни къойду басып», къайда – ариу: «сюймеклигим, акъ мёлегим да жарсыйдыла, мен жанынга тийсем») деп, жашауну юсюнден хар окъугъан адамгъа жол нёгер болуп, хапар айтханлай турлукъдула.

Да Ёлмезланы Мурадин жашха – жаз тилде, уллугъа – сабыр тилде, гитчеге – сабий тилде сёлеше билген поэтибизди...». (2)

Назмуну тизгинин не бла сынаргъа боллукъду? Айхай да, макъам бла. Алайды да, Мурадинни назмулары жырлагъа алай тап келишедиле, аланы ичлеринде болгъан макъамла жыр туудуругъа хазыр болгъанлай тургъанчадыла.

Бегийланы Абдуллах, Гуртуланы Салих, Ёлмезланы Мурадин

**Иги, аман да буюрма,
бош кыйнама кечени.
Унутурма, унутурма
тамбладан башлап сени...**

Къаллай бир ариулукъ барды бу тизгинледе: «унутурма, унутурма бал кибик сёзлеринги», «унутурма, унутурма суу сурат эсенг да сен!» Ариулукъдан сора да жашау кертилик, сезим кертилик. Бу сёзлени жырчыдан эшитгинчи окъуна макъамы эшитиледи, назму тизгинледе болгъан магъананы аны жюрюшю кючлейди, жютюлейди, жюреклеге тартады.

Ёлмезланы Мурадин малкъар назмучулары 70-80-чи жыллада поэтика жаны бла излеулерине тири къатышып, кесини энчи хатын баямлагъанды. Мурадин да, Бабаланы Ибрагимча, Байзуллаланы Алийча адабиятыбызгъа силлабо-тониканы юсю бла назмучулукъну тыш кёрюмдюзюн андан ары айнытыргъа итингенди. Халкъ поэзия, жазма адабиятны биринчи кезиулеринде тёреле, башха тюрк халкъларындача, тилни кесини ичинде болгъан жюрюшю бла баргъандыла (тюрк тилледе морфологияны баш ызы - агглютинатив амал бла къуралыуду: сёзню тамырына къошулгъан аффиксле тамырда ачыкълагъа бойсунуп жюрюю). Сёзде басым ахыр ачыкъ тауушха тийгени себепли, аланы жиклерин тенг этип, сора рифма жууукълукъну сакълап, назмуну алай къурагъандыла эрттегили назмучула. Жангыртыуну кийиргенле уа ол системадан кетип, назмулары европа системагъа кийириуню сайлагъандыла.

Бабаланы Ибрагим - «Элия бешикде» (битеу да китап, ямб эм анапест тизгинлеге сыйына, жазылыпдыла). Байзулланы уа, жомакъларын айтмасакъ, битеу назмулары силлабо-тоникадан таймай жазылгъандыла.

Мурадинни энчи назмучулукъ хаты да бу системагъа кёре къуралыпды. Башхалдан энчилиги – ол верлибрде кесин кёп сынаиды. Биринчи китапларындан башлап, назмучу ол поэтика амалны хайырланып тебрегенди. Верлибр деп азат назмулагъа айтадыла, назмучу рифмагъа уллу эс бурмай, ритмны, кючлеп жазса. Бек башындан а тизгинни кючлеген – назмуну ичинде болгъан магъана бла сыфатладыла. Назмуну магъанасы къарыусуз болса, ол чачылып къалады. Аны ючюн болур, Мурадинни верлибрлери кеслерине терен магъаналаны, жютю сезимлени, таукелликни, кертиликни – инсанны ич дуниясын сыйындыргъандыла. Ма юлгю:

* * *

**Жау, жауун, жау,
мен терекме:
ауанамы жуу да кет.**

**Къакъ, аяз, къакъ,
мен терекме:
манга къанат битдир.**

**Тий, кюнюм, тий,
мен терекме:
чыпчыкъ уямы чакъдыр.**

Малкъар поэзияда арт кезиуде поэма аз жазылады Алай Ёлмезланы Мурадинни чыгъармачылыгъында уа поэмала уллу жерни алгъандыла. Аланы ичинде «Малкъар поэмасы», миллетибизни озуп кетген къада-рына, бусагъат болумуна да къайгъырыуу кѣп тюрлю шагъатлыкълагъа тыянып ачыкъланнганды. Поэманы ишлениую бизни поэзияда тюбеген чыгъармалагъа ушамагъанын чертирге керекди. Ол суратчылыкъда тюбеген инсталляция мадар бла къуралгъанды: назму тизгинлени тюрлю-тюрлю архив документле, публицистика жазмала, эскериуле, къырал буйрукъла бѣледиле. Болса да поэманы ѳзеге - назмучуну сѳзюю – аны бушуу, жалдатлагъа налаты, умутлары, къайгъылары. Назмучуну пьесала китабы да басмаланнганды, ала суймеклик дас-танладыла – «Тахир бла Зухра» эм «Гошях бийче». Бу пьесала белгили сюжетлеге кѳре жазылгъанлыкъгъа, малкъар адабиятха жангыча келгендиле, эски темаланы башха тюрлю ачыкълай, Мурадин кесини замандашларыны оюмларын, сезимлерин баямлагъанчады. Зухраны, Гошяхны трагедиялары бусагъатда, кѳз аллыбызда бола тургъанча алай эшитиледиле.

Суймеклик пьесала ишлениулер да айырмалыды, ала ачыкъ назмула (акъ назму) бла жазылгъандыла – рифма хазна тюбемейди, назму тизгинлени гыллыулары да Мурадин суйюп хайырланнган силлаботоника туйюлдо. Къысхасын айтханда, пьесала халкъ назмуланы, тарых жырланы кебинде ишленгендиле, аланы макъамлары дайым эшителгенлей турадыла. Назму тизгин, болуучусуча, кепге сыйынмагъанлыкъгъа, поэмаланы ѳзеклерин къаты тутхан алада болгъан бийик трагедия хапарлауду, куйсюз заманы, сур къадарланы юсюнден. Хар бир жигит кесини заманындан чыгъып, бизге ѳз умутларын, къайгъыларын, насыбын, жюрек жарасын да айтады.

Мурадинни пьесаларына кѳре театрда салыннган спектакльле - «Гошях бийче» бла «Тахир бла Зухра» - къараучуланы жанындан уллу ыразылыкъл алгъандыла, кѣп тюрлю сахна жаны бла эришиулеге къатыша, биринчи жерлеге да чыгъа келедиле.

Ёлмезланы Мурадин дуня поэзияда белгили чыгъармаланы къарачай-малкъар тилге кѳчюрюп, фахмусуну дагъыда бир ишанын баямлагъанды. Омар Хайям (энчи китап болуп), Исикава Такубоку, Антонио Мачадо эм башха назмучуланы бизни ниет дунябызгъа жууукълукълары Мурадинни кѳчюрюулерины юсю бла белгили болгъанды. Бабаланы Ибрагим Мурадинни Хайямны рубаятларын ана тилибизде тиллендиргенини юсюнден былай айтханды: «Ол тауда бизни ана

тилибизде кеси аллына жаратылып къалгъаннга ушайды, ансы башха тилден келгеннге ушамайды». (3)

Жарсыугъа, Ёлмезланы Мурадинни назмулары уа орус тилге, башха тиллеге да аз кёчюрюлгендиле, аны себебли назмучуну алапат поэзиясы къарындаш халкълагъа тийишлисича белгили туююлду. Жаланда «Эрирей» аты бла Нальчикде 1986 жылда басмаланган китапчыгы бла сабийлеге аталгъан бир къауум жукъа китапчыгъындан сора орус тилге хазна заты кёчюрюлмегенди, - ол да бусагъат заманны бир къужур шартыды.

Алай бир иги шарт да барды. Мурадинни «Къан бла кюл» деген пьесасы француз тилге кёчюрюлюп, 2008 жылда энчи китап болуп Парижде басмаланганды. Французлу сахначыла пьесагъа кёре спектакль салыргъа муратлыдыла. Бу малкъар, къабарты жазычуланы чыгъармаларыны ичинде француз тилге кёчюрюлген биринчи китап болгъанын да айтыргъа керекди.

Жашау баргъан къадар адам улу тегерегинде болумланы, ич дуниясын, башхала бла байламлыгъын сёзню юсю бла ангыларгъа, ангылатыргъа да итинеди. Ол тинтиулени жолунда суратлау адабият, бютюн да поэзия, жангы тилленген сабийден башлап, уллайгъан акъылманнга дери да ариулукъну, суратлау сыфатланы юсю бла дуниягъа тюшонюрге болушады. Къарачай-малкъар поэзия ёмюрлени теренинден айный, байыкълана, бирде уа кёп затын да тас эте, алай келеди. Закий назмучуланы атларын, аланы чыгъармаларын да багъасына бир зат да жетmezча байлыкъ болгъанын ангылап, халкъ эсинде алай сакълагъанды. Ол байлыкъны бусагъатда айнытханладан бири Ёлмезланы Мурадинди, керти фахмуну, уллу усталыкъны да иеси.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Бегийланы Абдуллах. «Тейри тауну уланы». /Мурадин Ёлмез. «Акъ жугътур». Нальчик, 1999, 6 бет.
2. Бабаланы Ибрахим. «Жашырын талада». /Мурадин Ёлмез. «Жашырын тала». Нальчик.1999, 13 бет
3. Анда, 11 бет

БИТТИРЛАНЫ Тамара,
филология илмуланы доктору,
КЪМР-ны илмусуну сыйлы къуллукъчусу

МЫРЗАЛАНЫ Аминат

ТАУЖАН

(повесть)

Ол жыл жаз башы кечирек жетген эди.

Таужан а, ашыгып, юйчюгюню кьатында бахчачыгын кьазып, урлукь салыргьа ашыгьады.

Биз а – аны кьарындашындан туугьанла:

- Бир аз сакьла, ишден бош заманыбызда, – ыйых кюн, биз этербиз хар затны да, - дейбиз.

Алай Таужан ол сёзюбюзге эс бурмайды, солуу кюннню сакьлар умуту жокьду.

Бир кюнню ичинде ол бахчасын кьазгьан да этип, картох да салады.

Экинчи кюн а бирибизни да акьылыбызда болмагьан ишни кьолгьа алды Таужан: кьобюрюн чыгьарып, эрттеден окьуна ёлюр кюнюне деп хазырланып тургьан затларын чачады, итиу салады, андан сора, ёлюкню жууарыкьлагьа деп, эки хуржун хазырлады, – аланы ичлерине кьумачла эм духла да салды.

Кьобюрюнде тюрлю-тюрлю кьумачлары, башха затлары да кёп болуучу эдиле, алай Таужан бир ай алгьаракь аланы адамларына юлешип бошагьанды. Бир талай затын манга да келтирген эди.

– Не ишингди бу этгенинг, - деп сейирсиннгенимде, ол мудах кьарап:

– Асият, мен кёп болмай бир кьайгьы сёзге баргьанма да, ёлген тиширыуну эки кьызы бла жашы аналарыны харакетин юлешалмай, сёз болуп, халкьны аузуна тюшюп тургьанларына шагьат болгьанма. Ала аналарын унутхан эдиле. Аллах сакьласын аллай хыликьялыкьдан.

Сора сууаплыгьы жангыз да кеси кьолунг бла бергенингден болады дегенлери себепли, болгьан затымы ыразы болуп юлешеме. Бу затла сени да бир элтир жеринге жарарла, - деген эди ол.

Мен жукь айтмадым анга.

Ингирде келгенибизде, Таужан бизге, ышарып:

– Кёремисиз? Сиз а ыйых кюннге дери сакьлатыргьа айта эдигиз, андан эсе, ыйых кюн солугьан этербиз, бахчаны тамам этдим, – деди.

Сора терк окъуна хазырланып чыкъды да:

– Мен хасаньячыланы бир кёрюп келейим, – деп, жолгъа атланды.

Ол не заманда да тынчая билмеген адам эди, жууукъну, тенгни да бек тутхан, хар бирини жарсыуун, къууанчын да билген, керек болса – урушхан, иги ишлерине – къууанган да этген тиширыу.

Алай, бу жол аны сыфатында, ашыгъышлыгъында, этген ишлеринде бир тюрлениулюк бар эди. Кёлю кётюрюлюп, бир иги зат сакълагъан кибик.

Экинчи кюн, эрттенликде, телефонну зынгырдагъаны бизни сагъат алтыда уятды.

– Терк жет! Таужан бек къаты ауругъанды да, юйюне жетдиргендиле. Сенсиз больницагъа жатаргъа унамайды, – дедиле. (Мен ол заманда врач болуп жүрек аурууланы бакъгъан кардиология бёлюмде ишлей эдим.)

Таужан тёшегинде бийик жастыкъда жатып, амалсызына къалып, этин сууукъ тер басып, бети агъарып, эринлери уа кёгерип, солууну хыр – хыры тегерекге эшитиле, хауасы жетмей, ауузун ачып, хауаны теренирек солургъа кюреше, жетишдиралмай эди. Биз киргенде, аны кёзлери бир аз жарыдыла, кёлю толду, болушлукъ излей, ол мени кёзюме къарады. Асыры къарыусуздан, сёлешир къарыуу жокъ эди. Кёкюрегини ортасы, къызгъан темирни жетдирип кюйдюргенча, ачыта эди. Кёлегини тюрбюнде жүрегини ургъаны эслене эди, ол терк-терк эм терс ишлей эди. Бет сыфатындан окъуна инфаркт болгъанын ангыладым. «Ой, харип ата эгечим, санга болуру уа болуп турады да!» – деп, эсиме келди, жилямукъларым тамагъыма бителдиле.

Кесими бир аз къолгъа алып:

– Къоркъма, бусагъат иги боласа, – деп, юйде табылынган дарманланы берип, сора «Скорая помощь» машинаны чакъырдым.

Болушлукъ берир ючюн, дарманланы эм къарыулуларын хайырланыргъа тюрдю, ачыгъаны сынтыл болгъандан сора, ашыгъып, кардиологиягъа жетдирдик.

Мында Таужанны жашауун сакълар ючюн кюреш башланды.

Тохтамай, болумуну тюрленнгенине кёре, къолуну къан тамыры бла дарманла берилгенлей турадыла. Таужан жукълайды.

Бир талай замандан ол кёзлерин ачып, тегерегине къарады.

Кёзлери жилямукъдан толдула.

– Не болгъанды? Биягъы ачыпмы башлады, – деп, къоркъуп сордум.

– Угъай, ачымайды. Сен тегерегинге къарачы, атангы сын ташына къалай ушайды отоуну сюртюлген тюрсюню! – деди ол.

Керти да, ол тюрз эслеген эди. Отоуну сюртюлген бети - жашилдимни юсюнде акъсылдым тамгъачыкълары бла атамы мермер сын ташына ушай эди.

– Насыбым болса, мен андан алгъа кетер эдим. Ол менден эсе

иги да жаш эди. Кеси да кылай ариу кетгенди: бир адамны да кыйнамай, кырысузлугуна жүреги да сынмай, ёлеме деп кыркыргы да жетмей, кез кыгып ачынчы! – деди Таужан. Жүреги жангыдан кысып башлады.

Ол сагытда врач кирип, жүрегине тынгылап:

– Кылайса? Хорлатма! Сен кырыулу, жигит тёлуденсе, сау боллугуна бир да ишекли туюлме! – деди.

Таужан ышарды, сора:

– Керти окуна айтаса, таш да тёмез эди биз тёмгенге, – деп жууаплады.

Врач дарман кышдурду. Таужанны жукы хорлай башлады.

– Иги болур, – деп, ышана башладым мен да.

Кёпле да эслегендиле, билмей турганлай бир кыркыуулу зат болса, адамны озган жашауу эсге туюноп, кёзуне кёрюноп башлайды.

Таужан да туюнде кёргенча алты-жетижыллык заманын кёрдю...

Ол орамда тенглери бла ойнайды. Бир заманда нёгерчиги:

– Атам! Атам келеди – деп, чабып барып, атасыны бутларына чырмашды.

Таужан атасын эсине туюордю, жүрегин тансыкылык тарап, анасына чапды.

– Анам! Атабыз кычан келликди? Мен тансык болганма. Нек турады аллай бир? Башхаланы аталары да ишлейле да? Ала юйлери не келедиле. Кел, кыйда эсе да, барып, аны излейик! – деп сынсыды кызычык.

Анасы:

– Иши узакыдады, кёпдю. Терк келаллык туюолдю, биз да ары жеталлык туюолбюз. – деп, кёзлери толганны сабийинден букыдура, бир жанына кырады.

Сабийине андан сора не туюлю жууап берлик эди насыпсыз тишыры?

Алты сабий бла кылып, ол кеси да билмей эди эрини хапарын.

* * *

Сабийлени аталарын - кырыулу, деменгили, кыолундан келген, юйюрюне ачык сынатмаган, халкыга белгили адамны, кичи жашыны кырманлыгындан чакырып, алып кетгендиле да, ол артха кыайтмаганды. Кыйдагысын, не болганыны кертисин бюгюн да киши билмейди.

Ол жангы тууган жашчыгы а – мени атам, атасын кёрген да этмегенди, алтмыш жылында бу дуниядан кетгенди. Атабыз кетгенден сора, газетде статья басмаланганды. Анга кёре бизни аппабыз 1927 жылда, май айда, соруусуз, сютсюз ёлтуюлгенлени ичинде эди. (Аппамдан да, Аллахдан да кечгинлик тилейме, комсомол юй-

ретгеннге ийнанып, аппамы терслиги болмаса, къалай тиерик эдиле деп, эсима келгени ючюн школда окъугъан заманымда.)

Жаш юйюр энди аякъ юсюне тура келе эди, тамата жашла юйрлю болуп, алагъа биришер сабий туугъан эди. Къаллай бир къыйын салгъан эди ана юйюрюне?! Кесини къарындашлары да, сабийлени ата къарындашлары да анга болуша эдиле.

* * *

Таужан тынчлыкъсыз ынычхады, бир жанындан бирси жанына бурулургъа тартынды. Мен аны къолуна женгил тийип, сыладым. Аны кёзюне уа жангы сурат кёрюндю:

Таужан – онючжыллыкъ къыз, талакъ солуу этип, юйюне чабып келеди.

Эшитген хапарыны къыйынлыкъына иги терен тюшюналмай, жилямай, алай ачыулу хауа бла солуй, макъамы къалтырай, анасы бла эгечи Фержаннга хапар айтды. Халкъда айтылгъаннга кёре, Абдулкеримни школда керох бла атып ёлтюргендиле, андан ары не этерге билмей, мурдарладан бирини халжарына элтгендиле, эрттенликде уа Черек суугъа атхандыла.

Аны эшитгенде, анасыны къарыны буруп, кёлю аман этди, ызындан а ичинден къан тегюлдю. Насыпсыз ананы бети агъарып, тили тутулуп къалды.

Бираз эс жыйгъандан сора, ала ючюсю да юйден чабып чыгып, кеслерин суу боюнуна атдыла.

Элде адам кёрюнемей эди. Бир зат да ангыламай, кеслерини жанларыны къоркъуун этип, адамла юйлеринден чыкъмай тура эдиле.

– Терк! Ашыгъыргъа керекбиз! Ким биледи, сау эсе уа! Элибизде андан къарыулу жаш жокъду. Ол алай бош ёлюп къаллыкъ туююдю, - деп, тиширыула сууну жагъасы бла энишге тебиредиле.

Тегерекге къарай, сууну къармай, кёзлери жилямукъдан толуп, ау кёре, абына да тура, ачыгъанларына да эс бурмай, юч тиширыу ауана Холам тары бла энишге барадыла. Суу бек терен болмагъанлыкъгъа, алай кючлюдю – ойнай-ойнай, уллу ташланы, сабийле ойнагъан топну элтгенча, тенгеретип барады. Бу сууну жюзюп ётерге кеп адамны къолундан келлик туююдю.

– Атагъыз сау болса, ол табар эди сабийин, тор аты бла ол кеп кере жюзюп ётгенди Черек сууун, – деп, ананы эсине келди.

Алай, аталары сабийине башха дуняда тюбеген эди, бу хариплеге болушургъа уа амалы жокъ эди.

Фержан кесин суугъа атаргъа тартдырды. Анасы кючден-мутдан тыйды къызын:

– Мурдарланы бек къууандырлыкъса, алай этсенг, - деп.

Иги кесек заман ётдю, ала жукъ да тапмадыла.

Амалсызгъа къалгъанлыкъгъа, умутларын тас этмейдиле. Адамла тохтатмасала, тенгизге дери барыргъа кюреширик болур эдиле.

Таужан, төгерекге къарап, сейир этеди:

– Аланы юйюрге быллай палах жетип тургъанда, дуня къалай жашаялады? Бу бийик таула ёхтемликлерин тас этмей къалай сюеледиле? Чыпчыкъланы тамакълары бителмей, жырла къалай жырлайдыла? Кюнню таякълары да мутхуз болуп, ёчюлюп къалмай къалай тёзеди?

Тиширыула сёз айтмайдыла, хар бирини ичи энчи ачыйды, алай бир бирлерин сёзсюз ангылайдыла.

Бирде кёзлери суу ичинде неда суу боюнунда бутакъны адам сыфатха ушатса, къайдан эсе да кюч келип, чабып, алайгъа жетедиле.

Алданганларын ангылагъанда, кёз жашлары къуюладыла.

Алай бла иги кесек заман озду. Бир заманда узакъда юч атлы кёрюндюле. Атлыла, тюзюнлей аланы къатларына жетип:

– Кимсиз, не адамласыз? – деп сордула.

– Биз сизни излейбиз. Аллыбызда атланыгъыз, – деп, элге сюрюп келдиле.

Юйлерине жетдиргенден сора, эшик аллында къалауурну къоюп:

– Ачымазгъа сюе эсегиз, тышына чыкъмагъыз, – деп кетдиле. Таужан жеринде олтуралмай эди.

Анасы экинчи жашына да къоркъа эди – ол эки кюн мындан алгъа тирменнге ун тартыргъа кетгенди

– Къайда болур? Юйдегисине жетген кыйынлыкъны юсюнден жукъ эшитген болурму? Энди анга да бир палах этмеге эдиле, – деп жарсыйды ол.

Кеси кесине жер тапмай, Кесам бир олтурады, бир артха-алгъа жюрюйдю, бир жилайды, бир Аллахдан тилекле тилейди.

Фержан – онсегизжыллыкъ, бал бетли чач эшмеси да табанына жете, жетген къыз эди. Алай кыйынлыкъ аны бетин саз этип, басып, тузакъгъа тюшген чыпчыкъгъа ушатып, жашауу тауусулгъан мардагъа жетдирип, амалсызгъа къалдыргъанды.

* * *

Аталары жокъ болгъандан сора, Абдулкерим жаш болгъанлыкъгъа, анасына не жаны бла да болушуп, къалгъанларына аталыкъ этип тургъанды.

Ол аллай ариу, жарыкъ, къарыулу эди. Сыбызгъы сокъса уа жүрегинг жилагъан, жырлагъан да эте эди... Ызындан аз кёз суююп да, зарланып да къарамай эдиле. Фержанны кёзлери толдула.

Таш болуп къалгъан кибик, ол, кёз кысмай, кымылдамай, мюйюшге кысылып турады. Эсине къарындашы Аушигерден бир-эки ыйыкъ мындан алгъа къайтып:

– Жуукъларыбыз жарсыйдыла: бери кёчюгюз элигизден, атагъызны жокъ этгенле сизни да тынч къоярыкъ туюндюле. Ала сизни байлыгъыгъызны, адамлыгъыгъызны да кечаллыкъ туюндю-

дюле, - дейдиле. Алгъаракъда Нарсанада жуукъларыбыз да алай айтхандыла. Мен кесим да бир тапсыз тюшле кёрюп турама. Кёчсек тап болурму эди? - деп соргъан эди эгечинден.

– Сора ата-бабаларыбызны жерин да кёюп, бир танымагъан, билмеген жерге кёчюп, юйсюз - кюнсюз баштакълачамы жашаргъа керекбиз?

Биз бир кишиге хатабызны жеттirmeйбиз, бизге да тиймезле, - деген эди Фержан. Ала андан сора ол хапаргъа къайтып эс бурмагъан эдиле.

Ол сагъышладан жүреги чанчды.

Анасы къатына келип, башын сылады. Фержан анасыны агъаргъан амалсыз бетине къарады. Жүреги бютюн бек ачыды.

– «Ол а къалай тездеди да? Мен кесими къолгъа алыргъа керекме» – деп, ёрге туруп, анасыны къатына жанлады. Экиси да бир бирлерин къучакълап жилядыла. Таужан да алагъа къошулду.

Азий, Солтан, Хаким (он, сегиз эм алтыжыллыкъ сабийле) келе, кете айланадыла. Аланы да бетлери азгъандыла, кёзлери уллуракъ болгъанча кёрюнедиле.

Жангы хапар аладан болмаса, башхаладан билирге амал жокъду. Бир заманда Хаким, бетчиги да къызарып, чабып келип былай айтды:

– Мен орамда Мыттайгъа тюбегенме да, ол а мени бир жанына элтип: «Абдулкеримни табып басдыргъанма, барып, ананга айт. Башха адам бла сёлешме», - деп ийгенди. Мен бир киши бла да сёлешмей келгенме юйге.

Тиширыула жилядыла.

Артда белгили болгъанына кёре, Мыттай бир жашчыкъны да биргесине алып, тас болгъан ийнегин излеген сылтау бла, суу боюну бла энишге атланган эди. Иги кесек баргъандан сора, сууну бери жагъасында ол узакъдан излегенин кёрдю.

– Иги жууукъ келгинчи, Абдулкерим сау къалып, жүзюп чыкъгъанча кёрюндю, солугъан этгенча окъуна. Алай, жууугъуракъ келип, мангылайында тамгъаланы эслегенде, ахыр умуту тас болуп, Мыттай аны юсюне жыгъылды.

Таза Черек суу адамланы харамлыкъларына къошулургъа суймейми не уа жарлы ананы жүрегин бир аз жапсарыр ючюнмю, къан тамгъаланы да ариу жуууп, кесин да таза жууундуруп, хазыр этип, жашны жагъагъа чыгъаргъанды. Мыттай, эс жыйып, тегерекке къарады.

– Элге элтип басдырыр амал жокъду. Ол харамланы эслерине дагъыда не келлигин киши да билаллыкъ туююлдю. Къызланы тутуп тургъанла мени да кёймазла, не этейим? – деп, сагъышха къалды.

Бир заманда, тюз ала тургъан жерден ёргерекде уллу чыпчыкъ къычырып учду. Сейирсинип, ары къарагъанда, алайда дорбун болуучусу Мыттайны эсине тюшдю. Ол, дорбунну ичине кирип къарады да, сейирсинди:

– Аллахны кьаллай бир сейирлик иши барды!

Суу, келтире келип, быллай амал болгъан жерде чыгъаргъанды харипни. Бу дорбун а анга кьабыргъа деп ишленнген кибикди.

Сора къарындашдан туугъанны ёлюгюн кётюрюп, дорбуннга элтди. Сейирге, уллу санлы Абдулкеримни ёлюгю бир аягъы да кыяюлу Мыттайгъа, чыпчыкъ тюгюча, женгил кёрюндю – жюреги асыры жарсыгъандан, къаны асыры къайнагъандан болур эди.

Болушур адам жокъ эди. Ол кеси аны дорбуннга элтди да, артха къайтып, жашчыкъны суу боюнунда сакълады..

Бир заманда жашчыкъ да жугар алып къайтды. Аны юйге ашырып, Мыттай дорбуннга кирди.

Ол билген дууаларын окъуду, сакълаялмагъаны ючюн да, бир да болмаса, адетде болгъаныча басдыралмагъаны ючюн да кечгинлик тиледи къарындашыннан туугъандан да, къарындашыннан да. Жер сайлап, ёлюкню салды, тышыннан топуракъ келтирип, юсюн аны бла жапды, тёп-тёгерегине ташла къалады да, баш жанын да ташла бла жапды. Дорбуннга кирген тешикни да ташла бла къалап, жия-мукъларын жута, эл таба айланды.

Элде ол Хакимни кёрюп, аны анасына хапар билдирди. Кеси барып къайгъы сёз берирге, харип ананы жюрегин жапсарыргъа да амалы жокъ эди – алагъа адам иймей эдиле.

Кесам, эс жыйып:

– Охо, Аллахха шукур, табылгъаны ючюн. Суу къаты бара эди да, тапдырмаз деп къоркъа эдим. Бир да болмаса да жерге басдырылгъанды, къатына барып, олтурургъа амал боллукъду. Сен` а кишиге да айтма бу хапарны, - деди кичи жашчыгъына...

* * *

Кёзюне кёрюнген сурат асыры ачыкъ болгъандан, Таужан кеси акъылында, ол заманлагъа барып къайтды. Сора теренден солуп:

– Анам! – деп чакъырды.

- Биягъы жюрегингми ачыйды?- деп жарсыдым мен.

Таужан, кёзлерин ачып:

- Угъай, жаным! – деди.

– Эсиме бир затла тюшгендиле, - деп, биягъы кёзлерин кыысды.

Дарманла аны санларында ачыгъанын илейте эдиле, алай, анча жылны жыйылып, жюрек жара болуп тургъан эсгериулени кыста-ялмай, тюшюндеча сант этдире эдиле.

Къыйын эсгериулени унутдуруп ючюн, мен кюлкюлю зат эсине салыргъа умут этдим.

– Эсингдемиди, эртте атам сени бла бир жашны юсюгюзден хапар айтычусу?

– Билмейме. Ким жашды ол?

– Къалай билмейсе? Аты да Ахмат болур эди дейме!?

– Аа а! Олму?

Таужан кёзлерин ачды. Алада жилтинчикле ойнадыла.

Эсине тюшгенин ангыладым.

Ол иш Къыргъызстанда болгъанды, Магадандан къайтхандан сора Ол заманда Таужаннга жыйырма бла жети жыл бола эди. Бир жаш, кёз къаратып, муну ызындан болады. Юйдегиси бла танышады, терк - терк тюбейди, эс бурдуругъа кюрешеди, болушлукъ керек болса, юйюне барып болушады.

Аны не излегенин хар ким да эслейди, Таужандан къалгъанла.

Юйдегилери да къууанадыла: ким биледи, насыбы тутуп, юйдеги болуп къалса уа?! Таужан` а бир тюрю эс бурмайды. Бир кюн анасы мынга:

– Сен не тюрю адамса? Ахматны бизге нек жол ачханын ангыламаймыса? Иги жашды, сени сюеди, бир аз эс бурсанг нег къорайды? Не сабийлигинг, не жашлыгъынг болмагъандыла, анча къыйынлыкъны кётюргенсе, энди кесинги жашауунгу къуараргъа керексе. Мен да темир терек болуп турмам, хар ким юйюр къурап, аны бла жашайды, сен да бир аз сагъыш эт, - деди.

Таужан сагъышха къалды.

«Охо, кёрейим! Анам керти айта болур», – деди.

Бир ингирде Ахмат келди. Ишлери болгъан сылтау бла, юйдегиле бирем-бирем, отоуда жаш адамланы кеслерин къоюп, чыкъдыла. Бир талай заман озду. Жаш, къалай бла башларгъа билмей, арсар болду. Къыз да артыкъ кёл этдирирге кюрешеди. Бир заманда Таужан секирип ёрге турду да, чыгып кетип, бир кесекден` а исси грелканы алып къайтды. Сора, ол ундурукъ къыйырына олтурду да, ынычхап, терен солуп, бетин тюрлендирип, ах-ох этерге къалды. Жаш къоркъду:

– Не болду? Не этесе?

Таужан` а, грелканы да бауур тюбюне басып:

– Ой! Ой! Ой! Тёзалмайма! Не этейим!? Ой! Къалай ачыйды, къалай къыйнайды?! Билемисе, мен алай ауруйма, алай ауруйма...! Къаллай бир тёзаллыгъымы билмейме! Ашагъан ашым ичимде къалмайды! – деп, төрт бюкленип, андан да бек ынычхап башлады.

Ахмат, не этерге билмей, ёрге туруп, аны къатына жанлады. Таужанны ёню къалтырап, ынычхагъаны уа андан да къаты болду. Жаш арсар эди, не этерге билмей, арлакъ-берлакъ атлады, сора отодан терк чыкъды. Анга сейирсинип къарагъанлагъа:

– Не эсе да, Таужан аурукъсунуп турады, - деп, жууап сакъламай, чыгып кетди.

Ала отоугъа киргенде, Таужан грелканы да бир жанына атып, кёз жилимукълары бара, кюле эди.

– Ол къоркъуп кетгенди! Ашагъаным ичимде къалмайды, - дегенме да, эси ауа эди да!

– Сен не тюрю затса? Сабий кибик! – деди Таужанны анасы. Жаш адамны аллай бир жунчутуп, айыплы иш этгенсе.

Андан сора, Ахмат алагъа къонакъгъа келиучюсюн къойду, бир

жерде тубесе уа, кёзлерин жерге кьаратып озуучу эди. Элде уа:

– Харип, Таужан кьаты ауруй кёреме, былай кьарагъанда уа аллай амалсызлыгъын ангыларыкъ да туююлсе, - деп шыбырдаша эдиле.

– Мен билгенден окъуна, сени кёпле тилегендиле, алтмыш жылдында тилей келген келечилеге кесим шагъатма. Да, сора аллай бир адамдан бирин да жаратмазча, сайлаялмазча, тапсызламы тубей эдиле? – деп сордум.

Таужан, бираз сагъыш этип:

- Угъай! Ала аман адамладыла деп, неда мен кесими кётюрюп кьалмагъанма.

Анам бла мен Сибирден кьайтханда, жыйырма бла сегизинчи жылым бара эди. Асыры кёп кьыйынлыкъ кёргенден, жюрегим, акъылым да кьарт адамда кибик эдиле. Манга эс бургъан нёгерлерим сабийле кёрюне эдиле. Сора, мен башыма бош болургъа, биревден болушлукъ сакъламай, кеси аллыма хар ишни тындырыгъа юйренип эдим. Жангы юйюр кьурагъан алай тынч туююлдо. Ол кьуру той, оюн болмайды. Сен жангы жууукъла бла, аланы юйюрде жюрюген, сен бусагъатха дери танымагъан, юйренмеген адетле бла шагъырейленирге, алагъа тюзелип, жашаргъа керексе. Эштада, мен анга хазыр болмаз эдим. Барысындан да бег а – мен кьуру кесими жашауум ючюн угъай, Магадандан келтирген эгечими кызы Мария ючюн да жуууаплы эдим.

Биз алай ушакъ эте тургъанлай, палатагъа врач кирди, Таужанны жюрегине тынгылады.

– Сиз кьарыулу тёлуденсиз, – деди ол. – Жюрегинг тюз ишлей башлагъанды.

Хайт деп, бир болуп кьолгъа алсакъ, аурууну хорларыкъбыз.

Врач кетди, Таужан да кьалкыды.

Мен аны бетине эслеп кьарадым. Туугъан кюнюмден бери да ол кьатымда болгъанына юйреннген эдим. Бет сыфатында жарсытхан, кёлюм ушатмагъан бир зат бар эди, не болгъанын а айталлыкъ туююлме.

Таужан кёп жукъламады.

Ынычхап, бир жанындан бирси жанына бурулургъа умут этди. Мен аны кьол сыртына сакъ тийип, сыладым, тыншчыкъ атын айтып сёлешдим.

Жангы эсгеруе, аны кьарыуун ала, терен сагъышха кетгенин ангыладым. Таужанны ушакъгъа тыйып, аны ол кьыйынлыкъдан кьутхарып умут да этдим. Таужан а кёзлерин кьаты кысыды да, кеси кесине бир затла шыбырдады. Аны арыкъ бети бирде кызарады, бирде агъарады. Ушагъын кеси акъылында кызыдыра башлады.

* * *

...Аскер сауутлары базынуулу атлатхан, эркин да сёлешдирген экеулен келип, эки кызыны да, аналарын да сюрюп, колхозну правленини аллына элтди. Алайда халкъ кёп эди. Жыйылгъанла не хум-шум эте эселе да, бирле ауазларын чыгъарыргъа базынмай сюе-

ледиле, бирле уа башлары кыйынлыкъгъа тюшгенлеге кёл кенгдире, акъылларында болгъанны жашырмай, халкъгъа эшитдирип айтадыла, зорлукъ кючю хорларыгына чыртда ишекли туююдюле. Юч тиширыну да кулаклагъа – кыралны душманларына санап, алайдан окъуна Нальчикге ашыргъанларында, къууанып, къарс урдула. («Андан уллу къууанч сынамагъыз ёмюрюгюзде», – деп шыбырдадыла тюз ниетли адамла уа).

Таужан юйде къалгъан сабийчикле бла ахыр тюбешиулери колхоз правленни къатында болгъан эди. Сабийлени жилиу-сыйытлары, онгларын алгъан тиширыула сёз айтыргъа къолларындан келмей сюелдиле, иги кесекни шургу къарамларын къара жерден айырмай.

Хар зат да къоркъуулу, ётюрюк тюш кибикди алагъа. Мындан арысында жашау былагъа къаллай сынауаны кёргюзтюрюк болур?!

– Хар зат да уллу Аллахны къолундады, – деди Таужан къарылгъан ауаз бла. – Кыйынлыкъ ёмюрден ахыргъа бизни башыбыздан басып да турмаз. Къоркъмагъыз, биз Сибир азабындан къутулуп, сау-эсен къайтырбыз юйге. Кыйынлыкъда, заукълукъда да бирге болугъуз. Хамитчикге бюгюн да бек сакъ болугъуз, ол алыкъа сабийди, ёткюрдю.

Фержан онжыллыкъ Азийни къучакълап, былай айтды:

– Сен юйде тамата болуп къаласа, барысы ючюн да жууаплы болгъанынги унутма. Бизни ызыбыздан жилип, сюймегенлирибизни къууандырмагъыз...

Кёп мычымай аланы сабийледен айырдыла, эки къалауур киши, тюзюнлей Нальчик таба сюрюп кетдиле.

Бир заманда, элден иги кесек жол узайгъандан сора, ала артларында чабып келген сабийни кёрдюле. Ол Хакимчик эди. Хаким, чабып келип, анасыны узун жыйрыгына чырмашып, кычырыкъ этип жилиады.

Алгъа барысы да абызырадыла, алай къалауурла терк окъуна кеслерин къолгъа алдыла да, аладан бири сабийни, анасындан айырып, бир жанына атып жиберди, сора тиширыулагъа:

– Барыгъыз, не сюелесиз?! – деп кычырды.

Жашчыгъ а, бир-эки метр тенгли учуп барып, бауур тёбен жолгъа жыгъылып, ачы жилиады.

– Таматаларын къурутсакъ, бу уа кеси да сау къалмаз, – деди бегеуолледен бирлери. Ол сёзле тиширыулары аркъаларына бичакъдан эсе къаты ачытып кирдиле.

Фержан а, ачуланып, артха бурулуп, бир бирге киришген тишлерин кыйналып айырды да:

– Аллах кючлюдю, къаруулуду! – деди.

Тамбла кимни не сакълагъанын киши да билмейди! Сиз бу ууахтыны алыкъа эсигизге кёп тюшюрлюксюз, – аманлыкъ этгеннге къайтмай къалмайды! Бек ачыгъанда, бизни эсигизге тюшюрюгюз! – деди.

Къалауур киши къаууалын кѣтюрюп, къызны уругъа умут этди, алай Фержанны кѣзлеринден от чакъгъанча кѣрюндю да, аны ичин сууукъ къркъуу алып, къолларын энишге ийди.

Кесам а бир жукъ да эшитмей эди - ол турушунлай бир уллу жүрек болуп, артларында жангызлай ташлы жолда жыгъылып жилай къалгъан жашчыкъ бла къалгъан эди. Аны тили кеси аллына шыбырдай, тилекле эте эди:

- Я Аллах! Санга аманат этеме сабийлерими. Бу палахла бизге нек жетгенлерин билмейме, мени къолумдан зат келмейди, алагъа болушур амалым жокъду. Жангыз санга ышанама, сени къолунгда къояма ёксюз балаларымы. Сенсе жан салгъан, сенсе жашау берген, жашау жолубузну ахырында санга къайтырыкъбыз. Хар зат къолундан келген Сенсе - бек тилейме, сабийлериме болуш: аман адамладан кѣоруула, сууукълада жылыу бер, ачлыкъдан ёлмезча амал эт. Къоймагъандыла къатларында таматаланы. Мени жанымы ал, къалгъан сабийлерими сакъла...

Аякъларыны ачыгъанларын, арыгъанларын да сезмей, кюнню, кечени да эслемей бара эдиле тиширыула тау жолу бла. Жол а чексиз къыйын эди, узакъ эди...Къыйыры кѣрюнмей эди, къайры жетдирлик болур ол хариплени?

* * *

Эсгериулеру Таужанны кѣзлеринден ачы жилимукъланы тѣкдюрдюле.

Бу хапарланы кѣп кере эшитгенликге, мен да чыдаялмадым, кѣлюм толуп тынгыладым:

Кесими кючден-бутдан къолгъа алыргъа кюрешдим да:

- Охо, жилима! - дедим. - Билесе да, Фержанны айтханы толгъанын - ол сизге артыкълыкъ этгенле кеслери да кими Сибирде, кими аман аурудан ауруп, дуниядан тас болгъандыла. Эртте-кеч болса да, аманлыкъчыны ууу кесине къайтады. Бек тилейме, озгъан къыйынлыкъланы эсге тюшюрюп турмайыкъ. Жашауунгда иги затла да болгъандыла да!? - деп, аны жапсарыргъа кюрешдим.

Мен аны къучакъладым, бетин, агъаргъан чачын, кѣкюрегин сыладым.

Аны терс уруп ишлеген, он жүрекке да ауур жүк боллукъ къыйынлыкъланы кѣтюрген жүреги, къол аязымы къалтыратады.

Жукълатхан дарманла кѣпге жетмейдиле. Таужанны жукъусу къысхады, тереннге кирмейди. Эрттегили кюнлери женгил къайтып, жангыдан ачытадыла.

Быланьы Нальчикде эки этажлы юйню подвалына жыйдыла.

Анда кёп адам бар эди, аланы да хар бирини кесини энчи ачыулу жашауу. Къайсы тилде сёлешсенг да, не акъыллы болсанг да, не тюрлю жерде жашасанг да, аманлыкъдан, кюйсюзлюкден сакълялагъан чекле жокъдула. Аманлыкъны сыфатлары кёпдюле.

Жунчуп, къыйналып тургъан эл бла бир адамны арасында Таужан эм кичи эди. Аны къыз болгъанын жангыз да узун къара эшмелери белгилей эдиле, къалгъан сыфаты жашха ушай эди, онюч жыл болгъанды деп да бир адам айтырыкъ туююл эди. Сюд алагъа жетгинчи бир талай заман озду, ол кезиуде кюз арты эди да, Таужанны башха жаш адамла бла бирге жетген кёгетлени жыяргъа жибередиле. Аны ёмюрюнде эсинде къалгъан затладан бири – ишге чыгъарып баргъанда, ызындан къарап, къалауурда сюелген жаш:

- Ой, бетсизле, бу сабийни уа кимге аманлыгъы жетген болур, бери келтирип, тутмакълыкъ сынатып айландырырча!? – деп ачыуланган эди жаш.

- Ол заманда таулада жашагъанла бадражанланы, помидорланы ашамай эдиле, мен да къайдан биле эдим аланы не болгъанларын, харам-халал болгъанларын да, аланы жыйдыргъанда бек ачлай къайтыучу эдим артха, башхаланы сюйюп ашагъанларына сейир этип къарап - деп, эсгереди Таужан.

...Сюд этилмей, бир ай тенгли заман озду. Эки-юч кере да Таужанны жыл саны жетмегени ючюн кёчюрдюле артха. Алай, иги затны этген къыйынды ансы, аманлыкъны этерге итингенле амал табып къоядыла – Таужанны 13 жылын 18-ге кёргюзтдюле да, «борчларын толтурдула», - ючюсюне да онушар жыл «къаты режимден» тёрелеп, Магаданнга ашырдыла.

Къыйын, тауусула билмеген жолну бир аз Ленинградда тохтагъанлары женгиликер кёргюзтдю. Мында аланы саулукъларына тинтип къарадыла. Гитче заманында Таужанны бир кёзюне акъ тюшген эди чечекден ауругъанында. Врачла операция этип, аны кетерселе, кёзю иги кёрлюгюн белгиледиле, алай, операция терк этилmezлигин, сакълатыргъа тюшеригин ангылап, Таужанланы андан ары жолгъа ашырдыла.

Биягъы къыйыры ёмюрде да жетmezликча кёрюнген жол башланды. Жилий да жырлай, жырлай да жилий бара эдиле эки къыз бла аналары. Жырлагъан а не эте эдиле десегиз, Фержан кеси тарыгъыу жырла къурап, жүрегини ачыгъанын, жашауунда тюбеген кюйсюзлюклени юсюнден айта эди, аллай заманда, жүрегини таралгъаны женгиликер болгъанча кёрюне эди. Ма ол жырдан бир къауум тизгин:

Жыр да, жилиу да бирди, ах кюнюм,

Ичинде оту болгъанча.

Жилип жарсыса, салкъын кёрюнеди,

Ах, жүреги кюйюп баргъанча.

Таужанны кез туурасында бир эсгериу сурат башханы алышындырады. Ма, ала Магаданда лагердедиле. Жыл саны аз болганы себепли, аны агъач кесерге жибермейдиле, ол аш этген жерде – столовийде ишлейди, азыкъгъа керек болгъан затланы келтирирге нѳгери бла бирге ат арбада базагъа барады. Бир жол, артха къайтып келе, ала тайганы агъачында жолларын тас этедиле. Чарх ызла кѳрюнмейдиле. Бийик терекле, чапыракъланы къымылдатхан жел ауазы, чыпчыкъны кеси кеси бла «ушукъ» этгени. Бусагъат бир жанындан айыу не да ач берю чыгъып къалырла деп, къоркъдула Таужанлары. Къычырдыла, жолну излеп, ары - бери чапдыла, алай тапмадыла.

– Сибирде башым къалып, бѳрюлеге аш болуп ѳлюргеми жаратылгъан болур эдим мен?! Угъай, алай болургъа амалы жокъду! – деп, беш сагъат тенгли бир жол излеп, адам чакъырып кюрешдик – не адам, не арба ыз жокъ эди. Сора къарыуубуз къуруп, арбаны да терекле азыракъ болгъан бир жерчикде тохтатып, сѳлешген окъуна эталмай, Аллах не буюрса да кѳрейик деп, сакъладыкъ, – деп эсгере эди Таужан.

Насыпха, ала лагерьден узакъ болмай ажашхан эдиле, келмей кѳп къалгъанларын кѳргенде, къачханмы этген болурла деп, аланы излерге бир къауум къалауурну ийген эдиле. Бир кесек замандан къызланы агъачда табып, лагерьге ашырдыла.

– Бѳрю бетден кѳрюнюучю къалауурларыбыз жууукъ адамларыбызча кѳрюннген эдиле, бизни тапханларында, - деп ышарды Таужан.

Ол замандан узакъ болмай, бир кишини тутмакъдан ычхыныр кезиюу жетди. Эрттенликде анга, тутмакъланы тизип санагъандан сора:

– Бюгюн сен ишге бармайса! Сени лагерьде туругъа буюрулгъан кезиюунг тауусулгъанды, энди башынга эркинсе, юйюнге барыргъа хазырлан, – дедиле.

Аны бети тюрленди, не этерге билмей, амалсыз болуп къалды. Сора жырлап, тепсеп, артда уа кюлюп, ызындан а жияп башлады.

– Шашханды, - деп шыбырдагъан таууш алайдагъыланы араларында эшитилди.

Ахырында ол харип адам бир жары да кеталмады, ѳмюрюню ахырына дери лагерьде къалды.

Ол аш этген жерге терк-терк келиучю эди. Адамла, анга жарсып, къолларындан келгенлери бла: ким кийим бла, ким аш бла болушургъа кюреше эдиле. Бир бирде ол къайда болса атылгъан эски чурукъла, башха хылы-мылы затланы жыйып келип, столгъа къотарып:

– Зина (Таужаннга алай айтыучу эдиле)! Кѳремисе, къаллай иги эт келтиргенме, манга андан бир татыулу азыкъ этсенг эди, - деп, келип тургъанды таулу къызгъа.

Адам кѳуру уллу ачыудан угъай, уллу кѳууанчдан да акъылын-дан шашаргъа боллугъун ол жол Таужан кеси кѳзю бла кѳрдю.

Жыл саны жетгенлей, Таужанны да Фержан бла бирге ишлерге агъачха сюрюп башладыла. Анда кѳп жылны ичинде къарыу алгъан уллу тереклени кесип, бутакъларын кетерип, хазырлап, суу боюуна тартып, суу кеси элтирча анга аудуруп ие эдиле. Иш бек ауур, къыйын болгъанлыкъгъа, жаш къызла къарыуларын аямай кюреше эдиле. Сау кюнню къалауурла юслерине ушкокларын буруп тургъанлары ишни кесинден эсе къыйын кѳрюне эди.

Ишге биринчи чыкыгъан кюн Таужан кеси жумушу бла бир жанына, терек артына ётеди. Ол заманда:

– Тохта, къайры бараса? – деген сѳзлени ангылап эс бургъунчу, ушкок атылгъан таууш эшитилди, окъ онг кѳулагъыны къыйырына жетип ётдю.

Алай бла Таужан жашауну энтта да бир дерсин алды.

* * *

Бир жол, Таужан агъачны суугъа тюртюрге болуша тургъанлай, агъы учхалап кетди да, къарап-къарагъынчы къарлы сууукъ сууну ичине батды. Уллу терек агъачла аны башына кѳуюлдула. Сууну сууукълугъу жарлы тиширыуну санларын къабышдырды, солууун тыйды. Насыбына, аны жашау жыры тауусулмагъаны ючюн болур эди, къатында ишлеген киши, аны эслеп, чач эшмесинден тутуп, тартып, агъачланы бир жанына тюртюп, Таужанны ёлюмню ауузундан чыгъарды.

Спирт ичирип, аны лагерге ашырдыла.

– Не сейир, чючкюрген окъуна этмеген эдим, экинчи кюн ишге чыкыгъан эдим, - деп сагъынады Таужан. Кѳп тюрлю суратла, кино къарагъан кибик, кѳзюне кѳрюнедиле. Лена бла танышхан кюню уа бюгюн тюшдю эсине. Ол поезд бла Ленинграддан Сибирге бара болгъан ишди. Лена Ленинградда туугъанды. Жарыкъ бетли, кѳк кѳзлю, субай къыз мында да, ариу сыфаты, ариу кылыгы бла да белгилиди. Нелляй бир сейирлик хапарла айта эди ол туугъан шахарыны ариулугъуну, кюндюзча жарыкъ кечелени, атасыны – университетни профессоруну, анасыны – театрны фахмулу жырчысыны юслеринден?! Жомакъгъа тынгылагъанча тынгылай эди Таужан нѳгерини хапарына.

Эки кызыны жашаулары, жашлыкълары, жүрек тазалыкълары, къыйынлыкъ сынагъанлары, артыкълыкъ сынагъанлары алагъа бир бирлерин ангыларгъа болуша эдиле.

Жаш жүрекле жарыкъ умутларын тас этмей эдиле: тутмакыдан чыкыгъандан сора Ленинградда туберге, Лена Таужаннга суйген шахарыны эм ариу жерлерин кѳргюзтюрге, битеу дуниягъа айтылгъан музейлеге, театрлагъа барыргъа, Нева сууну жагъасында айланыргъа оноулаша эдиле.

– Къоркъма, биз анда сени кёзюнге операция да этдирибиз.

Сора сен аллай ариу кыыз боллукъса! Бир ариу жашха эрге да берирбиз, мен да сени тоюнга тепсерме, - деп, кюле эди Лена.

* * *

Жылла оза эдиле. Кюнле, эгизле кибик, бири бирине ушайдыла. Ыйыкъны, айны къайсы кюню болгъаныны да башхалыгъы жокъду.

Заман бир узун, тынгысыз, ауур иш бла, ачы эсгериуле бла толу, тауусула билмеген кюнча созуладыла. Хар эрттенликде, аш ашардан, ишге атланьрдан алгъа, ишден къайтханда, жукълардан алгъа, тутулгъанланы санаучу эдиле – тукъумун айтханда, хар бири тизгинден алгъа чыгып, кеси атын эм атасыны атын айтып, артха туругъа керек эди. Таужан асыры арыгъандан кеси атын окъуна кёрюп болмай башлады.

Бир жол ол, тукъумун айтханларында:

– Мен, - деп, жерине къайтды.

Аны экинчи чакъырдыла:

– Кереклисича жауап бер! – деп кычырды тизмени окъугъан.

– Мен, - деди ол жангыдан.

– Тели болма, башынга палах излеме, атынгы айт, - деп шыбырдады Фержан.

Алай, Таужан «къадырына миннген» эди. Ачыуу чыгып, ёлтюрселе да айтмам деп, ол биягъы:

– Мен, - деп, жерине къайтды.

Хар ким къоркъуп, не этерге билмей, сагъайып къарайдыла.

Таужанны ишге иймедиле, къалауур бла карцерге ашырдыла.

Карцер биле-билмез гитче терезечик бла жарытылгъан, суюгенингча жюрюялмазча, ауур хауалы, ийисли отоучукъ эди. Анда нарланы юсюнде эки тиширыу жатып эди. Аланы кёргенде, Таужанны кёлю аман этерге аздан къалды - тюрге аманлыкъчы ишлери ючюн тюшген, таматаланы окъуна къоркъутуп тургъан, белгили тиширыула эдиле. Ала Таужанны таныдыла, ариу айтып, орталарында жатдырдыла. Ол экиси Таужанны анасы Кесамны табып болгъандыла. Кесам жыл саны ючюн агъач кесерге бармай эди да, ишден арып, къабышып, аякъ кийимлери суу болуп келген адамлагъа болуша эди: кимни сёгюлген затын тиге, кимни суу кийимлерин къургъакъсыта, кимни ариу сёзю бла кёлюн ала. Ол кёрген кыйынлыкъланы юсюнден да хар ким биле эди, алай аны бир хыны сёзюн, ачыуланган къарамын киши эслемегенди. Ол тиширыула да Кесамгъа ыразылыкъларын билдирдиле.

Азыкъны карцерге тёртеуленнге келтиргенлерин кёргенликге, Таужан эс этип, жукъ сормады. Экичи кюн, анасыны тилегине эс буруп, Таужанны карцерден чыгъардыла, ишге жибердиле. Ол Лена шуёхун а бир жерде да кёрмейди.

– Ауругъанмы этген болур, тансыкъ окъуна болгъанма, - деп келе эди аны эсине. Алай бир ненча кюнден хапар билди – Лена ол Таужан тюшген карцерге тюшгенди, анда аны буууп, азыгъын`а кеслери ашап тургъандыла. Ол эки тиширыу.

– Ол ары нек тюшген болур, харипни нек ёлтюргендиле, не хатасы жетген болур ол харамлагъа? – Дей эди Таужан кеси акъылына. Таужанны жюреги асыры къыйналгъандан, кёп заманны кесине жер табалмай турду. Ахшы умутларына бир жарыкъ кюн таякъчыгъы ёчюлдю.

Таужанны кёре келген жууукъларыбыз палатагъа кирдиле. Аны кёзлери жарыдыла.

Кесин къолгъа алып, къарыулу болгъанын кёргюзтюрге кюрешди, юйдегилени саулуукъларын, тынчлыкъларын сорду:

– Кёремисиз, солургъа келип, халкъны да къыйнап айланнганымы. Ишигиз кёпдю, бош къыйналып айланасыз.

– Хоу бир да! Хар жууукъну, тенгни да керек заманыда къатында болмай къалмагъанса. Бизге сенича болургъа къайда кюч да, акъыл да?! – дедиле жууукъла.

Кертиси бла да, Таужан сейирлик адам эди: ол саулуукъдан, жууукъла барысы да бир бирни юсюнден жангы хапарланы – юйде хални, кереклисин, аурууун, саулугъун да, бушууун, къууанчын да биле эдиле. Тукъум келинле андан къоркъгъан окъуна эте эдиле, нек десенг, ол узакъгъа соза айланырыкъ туююл эди, керекди десе – бетине къарап, урушхан да этер эди,махтагъанда: иги хапар эшитсе уа, аныча къууана кёпле да билмей эдиле.

Белгилиди, бушууда жапсарыргъа кюрешген къыйын туююлдю, биреуню къууанчына къууана билген къыйынды.

Бир эсине тюшгенде, ол тукъумда кёп сабийли келинлеге къонакъгъа баргъанды да:

– Халкъыбызгъа, атаулубузгъа быллай иги юйюр ёсдюргенинг ючюн санга саугъа келтиргенме, – деп, къууандыргъанды.

Сау кюнню Таужан тынчайгъанча кёрюнюп турду. Врачлагъа да кёп ариу сёз айтды:

– Жюрегим тутханда, асыры ачыгъандан, ахыр сагъатым жетди, жанымы теркирек алгъа эди Аллах деген эдим. Кеси сынамагъан, аны не болгъанын ангыларыкъ туююлдю. Хар кимни да Аллах сакъласын аурууладан. Ауругъанлагъа бакъгъанла, дарманланы чыгъаргъанла да кёп жашагъандан сора жаннетге барыргъа керекдиле...

Ингирге жууугъуракъ, Таужанны кёзлерин жукъу къыса башлады.

Озгъан суратла жангыдан кёз туурасына келдиле.

Ата журтдан айырылгъанлы алты жыл озду. Юйден а хапар жокъ эди.

Анча жылны ичинде сабийлени юслеринден ала жукъ да билмей турдула, Кече, кюн да эслеринден а кетермейдиле. Бирде, жоюл-

гъан болурла деп къоркъуу киреди да, кюнлери жарсыу бла ётеди, кёбюсюнде уа Аллахдан тилейдиле, жүреклерини теренинде иги умутларын юзмейдиле.

Билмей тургъанлай насыплы кюн жетип къалды - Фержанны къолунда юйден келген къагъыт къалтырайды.

...Таужанны кёре келгенлени дауурлары аны сагъышларын бёл-дюле.

Отоугъа сыйыналмагъан сабий кёл жарыкълыкъ, ахыры болмагъан нюр келди.

- Тынчыракъ болугъуз, къыйын аругъанла бардыла, - деп кюрешгенликге, аланы эслеринде жангыз да кеслери кёрюп, сейир этип келген затлары бар эдиле. Таужан сабийлени кёргенде асыры къуу-аннгандан, жарсыуларын унутду, кёзлери жарыдыла, жилимукълары да терк окъуна къургъакъсыдыла, жаякъларын нюр жарытды. Эки жашчыкъ да Таужанны къучакъладыла, бири бирини сёзюн бёле, ашыгъып, хапар айтадыла. Ала аталары бла бирге зоопаркга барып келе эдиле.

- Билемисе, зоопаркга уа акъ айыуну келтиргендиле. Ол аллай уллуду!

- Аллай къарыулуду! Кеси уа жүрюй да билмейди!

- Ма, былай барады! – деп, гитчерек жашчыкъ бир жанындан башха жанына аууша, ундурукъну аллында эки-юч кера ары-бери ётдю.

Къуру Таужан угъай, башха саусузла да, кёзлери жарып, сабий-леге къарайдыла.

- Аны Северный полюсдан келтиргендиле.

- Мында исси болуп турады да, айыу къуруда сууда жүзерге сюеди.

- Да хау, анга деп сау бассейн ишлеселе...

- Алай анга ол да азды, юйреннгенди да тенгизде суйгенича жүзерге...

Сора жашчыкъладан бири, айыуну хапарын къоюп, эсин башхагъа бурду.

- Дядя, папа уа тюелени къатына жууукъ барыргъа жарамайды, ала тюкюрген этедиле дейди. Аланы гитче заманларында кеслерин тюз жүрютюрге юйретмейми къойгъандыла?- деп сейирсинди. – Садикде шуёхум кёргенди бир кишини бетине тюкюрюп ийгенин тюени.

Жашчыкъны бетинде жийиргеннген хал эсленди.

- Бизни тую кесин жүрюте биледи, биз узакъдан марап, кёп заманны къарагъанбыз, бир да тюкюрмегенди.

- Маймулла уа барысындан да жарыкъ жаныуарладыла. Ала жухларын алай къюкюлю этедиле...

- Билемисе, ала къалай секире биледиле!? Къанатлары болмагъанлыкъгъа, бир жерден бирси жерге учуп баргъан кибик жетедиле.

Таужанны бети жарып, кёзлеринде уа аллай бир суймеклик бар эди!

Ойюрюбюз фатар алгъынчы, биз бир ненча жылны ичинде Таужанны биргесине жашагъан эдик. Сабийле Таужанны тамата ыннагъа санай эдиле, атына Дяудя атагъан эдиле. Ала бир бирлерине юйреннген эдиле, бек сую эдиле. Не татыулу, татлы затчыгъы болса да, Таужан, кесинден аяп, бизни сабийлеге келтириучю эди. Мен жумуш бла кеч къалсам, неда иш бла бир жары чыкъсам, сабийлеге ол къараучю эди.

Эсимдеди, фатар алгъаныбызны айтып, къуандырабыз деп Таужаннга келгенде, аны кёлю толуп, фатар бергенлеге урушуп, болгъанны аманын айтып:

– Энди сиз кёчюп кетсегиз, мен къалай жашарыкъма сабийледен узакъда?, - деп, жарсый эди. Бусагъатда сабийле бла бирге ол как ашаргъа унады. Сабийле, кюлюп:

– Эсингдемиди, сен бизге как ашатычунг? Аппагъызча, къарыулу боллукъсуз, иги ашасагъыз, аныча, айыуну окъуна хорларыкъсыз, деучю эдинг да!

– Аша! Сен да айыуну хорларыкъса, иги ашасанг.

– Биз ол айыуну бюгюн кёрюп келгенбиз...

Сабийле кетгенден сора Таужан:

- Халкъда тюз айтылады - сабий болмагъан жерде насып да, къуанч да болмайды, - деп.

* * *

Таужанны саулугъу бир аз игиге айланганча кёрюне барады.

Кеси ёмюрюнде тынгысызлыгъы хорлаучю Таужан, врачланы айтханларын этип, тешекден турмай, тынч жатаргъа тюшгенине бек къыйнала эди. Эрттде туруп, битеу керек ишлерин ол кеси толтургъа юйреннген адам.

– Эрттде мени тобукъларым ауругъан эдиле, суйгенимча жюрюялмай тохтагъан эдим. «Тобукъ ауруудан аман ауруу болмаз», - деп келген эди кёлюме. Артдаракъ, эсингдемиди, давлением кётюрюлюп, башым ауругъан эди, чачылыпмы къалады, деп болгъан эдим. Баш ауруудан аман ауруу болмагъанына бир тюрлю ишеклигим жокъ эди. Алай, инфаркт болуп, солууум тамагъыма тыгъылып, жетишмей, жюрегим а къызгъан темир жетдирип кюйдюргенча болгъанында, къалгъан аурууларым бош сабий оюн болгъанларын ангыладым, бир сагъыш этмей, жанымы берирге хазыр эдим олсагъатда.

Тюз айтадыла: саулукълу адамны минг мураты болур, ауругъанны уа – жангыз бири – саулукъ.

Таужанны эсине биягъы озгъан заманла келдиле.

Таужан ашыгъып, бир уллу ишин этерге жетишалмай къалыргъа

кьоркьгъанча, жашауун атлам-атлам эсгере, хар кюню жангыдан жашап ётгенча керюнеди. Мен:

– Къой бу хапарланы, эрттде ётюп кетген затланы – деп, кёлюн башхагъа буруп кюрешгенликге, ол озгъан заманланы жангыдан кьозгъап тебирей эди.

1944 жыл юйден кьагъыт эрттеден бери келмей тура эди. Таужан бла анасы тынгысыз тюшле кёре, жүреклерине жарсыу кирип, не этерге билмей, жангыз да кьолларындан келгенни – тилек эте жашай эдиле.

– Не эсе да бир зат`а болгъанды, ала бошдан тынгыламайдыла. Фашистле да Къабарты-Малкъардан эртте кысталгъандыла, сабийле кеслери да эсли болгъандыла, кеси кеслерине кьараргъа, онг табаргъа да юйренгендиле. Да сора не болгъан болур? Нек жазмай турадыла? Бу тюшлени да Аллах ахшыгъа жораласын, - деп, хапар сакълай эдиле ала.

Хакимни оналтынчы жылы бара эди. Бийик, назик болгъанлыкъгъа - бек кьарыулу, ачыкъ ала кёзлю, кьоркьгъан дегенни ахыры бла да билмеген ётгюр жашды ол. Атасы бла кьарындашларын жойгъанла:

– Бусагъатда быллай болгъан, толу жетсе уа кьаллай боллукъду? Ол хар затны биледи, бизге дерт жетдирмей кьоймаз, - деп, ичлерине кьоркьуу кирип, бир бирлери бла хапарлашадыла. Не амал да этип, Хакимни жокъ этерге кюрешдиле, ётюрюк юйренмей кьалгъан ишлери туююл эди, хуржунунда бичакъ табылгъанды, аны бла аманлыкъ иш этерге боллукъду кеси да: «Мени атамы жойгъан коммунистлени бирин да сау кьоярыкъ туююлме» деп жаныды. Хакимни тюргеге сукъдуралла.

Ала ишни кьурай айланганда, кулаклары сабийлерин кёчюрген этерикдиле деген хапар жайылды. Кьууанып:

– Не иги болду, бизни кьолубуз тиймей кьутуллугъубуз, - деди.

Алай аланы кьууанчлары узакъгъа бармады; тынгылы тинтгенден сора Хакимни хатасы болмагъанын ачыкълап, башына эркин этдиле. Ол юйге келгенлей, Азийге:

– Ары-бери кетмей тур! Айтханларына кёре, бизничаланы кёчюрген этерикдиле, жолгъа хазырланайыкъ, – деп, ол кьой сойду, этни кьургъакъсыргъа такъды, эки-юч кюнню ичинде иги уллу артмакъ бла кьууут хазырладыла, болгъан кийимчиклерин тазалап, бирге тийишдирдиле.

«Отсуз тютюн чыкъмайды», – дейдиле, алай, жаланда кулаклары сабийлерин угъай. Дунияда бола келген ишледен эм ачыулу, эм адамсызлыкъландан бири болду – сау халкыгъа «душман» атап, таулулары Къазахстан бла Орта Азиягъа кёчюрдюле.

1944 жылны март айыны 8-чи кюню, тиширыулары байрам кюнлери, ёмюрде да халкыны эсинден кетмезча болуп, къая артындан

шош къарай жетди. Алыкъа жукъ сезмеген адамла, кими тынгысыз тюшле кёре, кими урушдагыларына къайгы эте, уянып, Аллахдан тилекле эте, жылы төшеклеринден чартлап чыкъдыла.

Кюн да, чыгъаргъа кьоркыгъанча, кёрюналмай тургъанлай, таулу эллени уллу, ауур «студебекер» машиналары гюрюлдегенлери уятды.

– Не болгъанды? Уруш мындан узакъда ушай эди да, – деп, адамла жукъудан аяздыла. Сауутларын да кьолларына алып, юйлеге «кесибизни» солдатла кирдиле.

– Терк чыгыгыгъыз, сизни кёчюрген этебиз, заман жокъду, терк, – деп, ашыкъдырдыла. Бирлери ашыкъдырып, абызырагъан адамлагъа не кийим, не аш алыргъа заман бермейдиле. Башхалары, жан аурутуп, документлеригизни, азыкъ, жылы кийимлеригизни алыгыгъыз, – деп, бир аз мычый эдиле.

Битеу дуня жиляудан, кычырыкъдан, чабышулукъдан, амалсызлыкъдан толгъанча кёрюндю. Адамлары кёбюсю женгил, кёз туураларына тюшген затлары ала, ауругъанлагъа, урушдан жаралы болуп къайтханлагъа, сабийлеге, кьартлагъа болушургъа кюрешедиле. Бир киши да унутмай биргесине алгъан затла да бардыла – урушдан келген кьагъытла бла суратла. Ким бла, къалай, не халда тюшгенине къарамай, адамлары, маллары жыйгъанча, машиналагъа жыйып, элтип Нальчикде жюк вагонлагъа жыйышдырдыла да, жолгъа атландырдыла.

Элтип, тенгизге къуярыкъдыла деген хапар жайылып эди да, анга кёре уа Азиягъа кёчюрюлген иги окъуна кёрюндю....

* * *

Къуру урушдагыла угъай, Орта Азияда, Къзахстанда кёчгюнчюлюкте иги ишлегенле, кёбюсю тишируула, саугъала кьоллу боладыла.

Сёз ючюн, бизни анабызгъа, ол заманда жаш тишируучукъгъа, бийик саугъагъа тийишли болгъанын белгилегендиле, орденни алыргъа Москвагъа барыргъа хазырлагъандыла, кийимле да тикдиргендиле, ахырында уа, жангыз да таулу болгъаны ючюн, ол иш бузулгъанды. Бир бош сылтау чыгъарып, аны орунуна башха адамгъа бергендиле орденни.

Анам жангыз туюл эди аллай сыйлы саугъасын алалмай кьалгъан.

Сегизинчи мартны кюнюнде Хаким бла Азий юйде эдиле. Алгъадан хазыр этип тургъан кийимчиклерин, азыкъларын да алып, узакъ жолгъа атландыла. Бош айтмайдыла, гюрбежичини кьолунда кёп согъулгъан къама бюгюлгенде да сынмаз, кёп ауурлукъну кётюрген кьол къарыулу болур, биленнген бичакъ женгил кесер. Сабийликден сынагъан кыйынлыкълары жаш жюреклеге сынмаз кюч, къарыу берген эдиле да, ала гитче заманларындача кьол – колгъа, жюрек

– жюрекке, экиси да бир бирге билеклик эте, жетген зорлукъдан кьоркъмай, жашау берген сынаугъа жилимукъсуз, ачыкъ кёзлери бла тубедиле.

* * *

Кёчюп келген халкълагъа кьыргъызы, къзахаы да кьоркъуп, ышанмай тубедиле, нек дегенде, «адам ашаучула, кьыралны суймегенле келедиле бизге», – деп кьоркъутхандыла аланы.

Бийик тауларына ушагъан, ёхтем жюрекли, ишни суйген, бир кишиге баш уругъа юйренмеген халкъны суймегенлери сындырыгъа, чачаргъа кюреше эдиле.

Къаяла арасында, жашауларын аланы бийикликлерине келишди-ре жашаргъа юйреннген халкъ, тюзледе, ёзенледе жашаргъа, жайны иссилигине, кьышны суукълугъуна, ачыкъгъа, жаланнгалыкыгъа юйреналмайды. Кёп юйюрле тюп болдула. Кёп ёксюзно жюреги ачюдан жарыла жашайды. Ёле турсала да, факъыра жыйгъан жокъду.

Азиячыла болушургъа кюрешедиле, алай уруш тёртюнчю жыл барады, ачыкъ аладан да кенг туююлдо, бушуу кьагъытла жетип, кёплени умутларын юзедиле.

Адамла, эс жыйып, кеслерин кьолгъа алып, не кыйын болса да, ишлерге, жашаргъа кюрешедиле. Сабий, къарт, тиширыу демей, хар ким кьолдан келгенни, мамырлы заманда эталмазлыкъларын да этедиле, бир бирге болушадыла.

Аллахны ахшылыгъындан Хаким бла Азий бир бирлерин тас этмей, сау-саламат Кьыргъызстаннга тюшедиле.

Вагондан чыккъанда, аланы къатларына бир орусла тиширыу келди. Эри урушда кьалгъанды да, ол жангызлай жашайды. Жаш адамланы, кёргенлей окъуна жаратып, юйюне жашаргъа чакъырады, энчи отоу береди. Аланы жууугъуракъ таныгъандан сора, кёрген кыйынлыкъларын билгенден сора, ол бютюн иги болургъа кюрешди. Жангызлыгъы ючюн болур эди, аланы къатларында аны кесини да жашауу толуракъ, жарыгъыракъ болду.

Хаким бла Азий да бир аз тынчайдыла. Жангы жерде жангы жашау башланды. Кёп бармай, чырайлы, ариу санлы, ариу сёзлю жашны колхозну председатели эследи да, правленде ишлерин тийишли кёрдю.

Кеси ачыкъны, кыйынлыкъны сынагъан башхаланы кыйналгъанларын иги ангылайды – ала жууукъларына, танышларына, кьарыусузлагъа болуша башладыла.

Орта Азиядан келген письмодан Таужан бла Кесам халкъгъа жетген артыкълыкны билдиле. Алгъа аланы жюреклерин кьайгъы басды, алай экинчи кьагъытдан Азий бла Хакимни саулукъларына кьоркъуу болмагъанын ангыладыла.

Азий чюгюндюр ёсдюрген бригадада ишлейди, кюн чыккъан-

дан батхынчыннга дери аркъаларын ёрге кётюрмей, салгъан да къол бла, кырдыгын юзген да къол бла, жыйгъан, тазалагъан да къол бла этедиле. Кюнню къыздыргъаны ишлегенлени кёллерин аман этерге жетдиреди, алай сынсыгъан жокъду. Чюгюндюрден бал туз этилгени себепли, хакъларына бал туз береди кюз артында.

Хаким председателни дрожа арбасын жюрютеди. Ишден тышында, биринчи жыл окъуна, жер алып, ала нартюх бла картох ёсдюрюп, кёп мирзеу алдыла, къууанып, сейирсингенлерин букдуралмай, аналары бла эгечлерине къагъыт жибердиле:

«Бизни ючюн жарсымагъыз! – картох, нартюх бахчабыз ким да сейир этерча иги битгенди, ач боллукъ туююлбюз! Бизге гитче заманыбызда ачдан ёлмезге болушуучу жууукъларыбызгъа энди биз болушабыз. «Дуня кезиудю» деген сёзню керти болгъанын биз энди ангылагъанбыз.

Забиданы, Солтан бла анасын да кесибизге алгъанбыз. Юйюрлеринде аладан сора адамлары къалмагъанды, ала кеси башларын туталлыкъ туююлдюле – Забида, Солтан асыры жашдыла, Солтан-ны анасы уа асыры къарыусузду.

Алгъын бизни суймей, кёп кере ачитханлагъа окъуна болушургъа кюрешебиз. Мен суймей эдим, алай Хаким къоймайды: «Бизге Аллах сау къалыргъа болушханды, биз да къыйналгъанлагъа къолдан келгенни этерге керекбиз. Терсликлери болгъанланы Аллах кеси кёреди. Кеслерин къарыулу сунуп, бизни къыйнаргъа кюрешгенлеге бюгюн келип бизден гыржын тилеген алай тынчмы сунаса?» – дейди Хаким.

Хакимни школдан къыстагъанладан бири тюнене бизге келип: «Ачдан ёлебиз, унчукъ бераллыкъ эсенг», – деп келгенди. Кийимлери да асыры сидирегенден, этине жел жете, кёзлери мутхуз болуп, ол дуниядан къайтхан адамны кёзлерине ушар къалгъанды. Ёхтемленип, «менича ким барды?» деген кишиден жукъ да къалмагъанды. Азыкъ да ашатып, ун да, картох да бергенбиз», – деп жаза эди Азий.

Таужан ол письмону эсинде, бюгюн алып окъугъанча, тутады.

Экиси да андан сора тынчайгъан эдиле адамлары ючюн узакъ Калымада.

* * *

Таужанны саулугъу игиге айланганча кёрюнеди.

Жюрегини ачитханы, терс ишлегени да жокълатмай турадыла. Сёлешгенде, аш ашагъандан сора да солууу къыйнамай, женилирек болгъанды. Ол тёшекде кеси ары-бери бурула башлагъанды. «Жашауну бу сынаун да хорлайды», - деп, келди мени акъылыма.

Ол а жашаун андан ары эсине тюшюреди.

1947 жыл жетди. Хар озгъан заман тутмакъланы юйлерине кетер заманларын жууукълашдыра эди.

Таужан ишге битеу къарыуун салып, заманны теркирек ётдюрюге кюрешеди. Бош сагъаты болгъанда анасы бла бирге Фержанны кызын - тёртжыллыкъ Марияны кёрюрге барадыла. Мария анасына бек ушайды: бал бетли чашчыгъы, гитче бурунчугъу, моргулдум кёзлери, акъ бети... Ол иги сёлешеди, бир-бир харфланы тап айталмагъаны бютюн хычыуун кёрюнеди. Эслерин кесине бурдуруп, Фержанны кетгенин бираз унутдурады.

* * *

Къалай кыйын болса да, анча жылны сакълагъан кюнлери жетди.

– Башыгъызгъа бошсуз, халкъыгъыз жашагъан жерге барыргъа эркинсиз, – деп билдирди.

Озгъан жашаулары кёзлерине кёрюнюп, Фержанны къабыры Калыма бузлада къаллыгъына да жарсып, къууанганларын жили-мукъла бла жуудурдула, Мария ёсген сабий юйге бардыла. Мында аланы Фержанны бакъгъан врачла чакъырдыла. Мария туугъандан бери, ала анга кёп эс бургъандыла, къарагъандыла, ауруса – бакъгъандыла.

Ёню да тюрленип, аз къалтырай, эр киши биринчи сёлешди:

– Эрттеден бери да биз сизни бла бир кыйын ишни юсюнден сёлеширге сюе эдик, къалай эсе да тап тюшмей тургъанбыз, – деди ол.

Кесигиз билгенден, биз Марияны туугъан кюнүнден бери танийбыз, бек сюебиз. Ансыз къалай жашарыгъыбызны ангыламайбыз.

Бизни кесибизге Аллах сабий бермегенди, биз сизден тилейбиз – Марияны алып, ёсдюрюрге кёюгъуз. Туугъан кызыбызча сюерикбиз, аны ючюн жашарыкъбыз. Не десегиз да, сиз айтханны толтурлукъбуз. Энди биз да башыбызгъа эркин болгъанбыз. Сюе эсегиз, биз да сиз барлыкъ жерге барып жашайыкъ, суйген заманыгъызда ол къатыгъызда болур.

Таужан секирип ёрге турду, олсагъат окъуна сабийни бирле алып кетерикча къркъду.

– Угъай, угъай! Ол бир заманда да боллукъ иш туююлду! – деди Таужан.

Тиширыу сёзге кёшулуп, тиледи:

– Угъай деп кёймагъыз! Бек тилейме! Биз ангылайбыз ол бек кыйын иш болгъанын. Сагъыш этигиз! Сен алыкъа бек жаш адамса, эрге барлыкъса, сабийлеринг да боллукъдула, насыплы жашарыкъса. Биз а энди ансыз насыплы болаллыкъ туююлбюз, бизни насыбыбыз сизни кёлулгъыздады. Угъай деп кёймагъыз! Бек тилейбиз!

Кесам терен сагъышха къалды. Артха къайтхандан сора ол, Таужанны къатына олтуртуп:

– Сени жарыкъ сабийлигинги сыйыргъандыла, жашлыгъынг

тюрмеде кеси кесинге ие болмай ётгенди. Мен да жаш туююлме, кьаллай бир кьалгъан болурла жашау жылларым, билмейме. Сабий ёсдюрген женгил, кьысха заман керекли иш туююлдю. Ёмюрюнг аны бла кетип кьаллыкьды. Андан эсе жашауунгу кьура. Сабийле да, Аллах айтса, тууарла. Биз бу адамланы иги таныйбыз. Ала, кече-кюн демей, Мариягъа ана-ата излетмегендиле. Аны ёсдюрюрге бизни эркинлигибиз, амалыбыз да болмагъанды, билесе, аланы хайырларындан, ол, анасыз болгъанлыкьгъа, сау кьалгъанды. Мен сени ангыларыкьма. Ашыкьмай, иги сагьыш эт, - деди.

Таужан сагьыш этерге окьуна унамады:

– Фержан, сабийин кетертсе, кеси сау кьаллыгьын биле эди, алай кеси жашап, аны ёлюрюн суймей, жашауун бергенди. Сора мен кьалай кьоюп кетейим аны бирлеге? Кьалай жашайым андан сора? Кьачан болса да, мен да бу дуниядан кетерикме. Фержанны аллына не айтып барлыкьма? Угъай! Мария бизни бла барады! Биз сау болсакь, ол да жарлылыкьны танымаз!

Тамбла эрттенликде кьагьытланы кьуараргъа барама.

Аначыгьым, жарсыма! Хар зат тап болур. Энди уа неден кьоркьаса?! - Адамларыбызгъа барабыз!

Кесамны кёзлери жарыдыла. Ол терен кьочсюнюп, кьызын кьучакьлады. Андан сора ала бу соруугъа кьайтмадыла. Таужан кьызын кесине жаздырды, кьагьытланы алды. Энди ала керти да башларына эркин болдула. Мария да биргелеринеди.

Жыялгъан хапчукларын да хазыр этип, кьыйынлыкьда ишлеп алгъан ахчаларына (иги ишлегенлери ючюн ахчачыкь бере эдиле) юйдегилерине да алалгъанларын алып, ючюсю да жолгъа чыкьдыла. Ала, кёп жылны адыргы болуп, кёрюрге термилген жерлерине кьайтмай, Орта Азиягъа атландыла. Бир жаны бла кёллери кётюрюлюп, жюреклерин кьууанчдан толуп эдиле, башха жаны бла уа – Фержанны кьабыры Калыманы эримеген буз жеринде кьаллыгьы жюреклерин аурута эди.

Ючюсю да поездха миндиле, Фержанны орнуна – кьызы Мария.

Жол бек узунду, алай артха, «эркинликге» кьайтханда, ол алай кьыйын кёрюнмейди. Станциялада бир кесек заманнга поезд тохтап, адамлагъа ашарыкь, кёгет алыргъа амал да болады. Бир эрттенликде поезд станцияда тохтады.

– Отуз минут турлукьбуз, кеч кьалмагьыз, заманында жыйылыгьыз жерлеригизге, – деп тиледи вагонда баргъанланы ашыргъан тиширью.

Таужан бла Кесам, олтургъандан арыгъанбыз, бир аз жюрююк, – деп, сабийни да алып, тышына чыкьдыла. Мария бла анасын вагон кьатында кьоюп, Таужан:

– Бир азыкь зат алайым, сен ыннаны кьатындан кетмей тур, узакьгъа бармагьыз, жерлеригизге терк кьайтыгьыз, мен бусагьат келеме, – деп, тюкен таба кетди. Ол артха кьайтханда, анасын баргъан вагонларындан иги кесек узакьда эслеп:

– Не этесиз былайда, Мария уа кьайдады? – деп сорду.

Анасы, тынгысыз болуп, сабийни излей айланнганын айтды:

– Ма, Таужан келеди деп, кьачып кетгенди да, ызындан жеталмагъанма, кьайры думп болгъан эсе да, билмейме. Адамла кѣпдюле, мен эсегинчи, тас болуп кьалгъанды. Терк кьара, бир аздан поезд атланырыкъды, – деп жарсыды ол.

Алгъан затларын да анасыны кьолуна атып:

– Сен вагонла ичинде изле, мен а тышында кьарайым, – деп, Таужан тѣгерекге чапды, вагонла тюбюнде, сатыучулары кьатларында, тюкенни, аякъ жолланы, станцияны юйюню ичинде да изледи, алай гитче сабийни излеген, кьыйын ишди. Ол жер сууну жутханча, жокъ болуп кьалгъан эди. Поездни да жолгъа атланыр заманы терк окъуна жетип келе эди.

Ахыр амалсызгъа кьалып:

– Энди тас этип кьоябыз да, андан эсе тилеген врачлагъа берге эдим, бир да болмаса да, иги, суюген адамла бла кьойгъаныбызны билир эдик. Бирле урлагъан эселе уа? Неда вагон тюбюне киргенлей, поезд барып башласа....

Не этейим? Аллах сен болуш, Аллах сен болуш, – деп тилейди ол.

Бир заманда, аны кѣзю узакъда бир таныш тамгъаны эследи. Чабып жетгенде, Мария станцияны артында, эки бюгюлюп, жерде неге эсе да сейир этип кьарай тургъанын кѣрдю. Къалай жетгенин кеси да ангылагъынчы, Таужан кьызчыкъны кьолуна алды, талакъ солуу эте, поезд таба чапды. Ол жетерге, поезд да тебиреп башлагъанын кѣрдю. Арт вагоннга кючден-мутдан тагъылды. Бир жаш, сабийни алып, ѳрге минерге болушду.

Вагонларында жыйылып, олтуруп эс жыйгъанларындан сора, тѣгерекге-башха кьарап, хапчуклары болмагъанын эследиле. Эштада, ким эсе да, быланы абызырагъанларын кѣрюп, аллай уллу кьыйын бла жыйылгъан затларын учуруп кетгенди.

Кесамны бети тюрленмеди, бир тюк жарсыгъанча да кѣрюмме-ди.

Таужаннга уа бек кьыйын кѣрюндю, кѣлю толду, алай анасы, чачын сылап, тынч айтды:

– Жарсыма. Кийимле недиле?! Саулукъ болса, хар зат да табылады. Кьолу-аягъы сау адам не тюрлю зат суюсе да, муратын толтураллыкъды. Марияны тас этсек жилярыкъ эдик, хапчука ючюн а бир кѣз жашынгы да чыгъарма!

Сора, ышарып:

– Иги окъуна болгъанды – женгил айланырыкъбыз, – деди.

– Кертиди, анам, Аллахха шукур болсун! Къалай жашарыкъ эдик муну тас этип барсакъ адамларыбызгъа?!

Насыпха, билетлери, документ кьагъытлары, кьалгъан ахчачыклары да Таужанны биргесине эдиле – жолгъа чыгъа туруп ол, энчи акъыл да этмей, нек эсе да, документлери бла ахчаны чемодан-

дан чыгъарып, жаулукъгъа чѳргеп, белине кысхан эди. Ол эсине тюшгенде, Таужан энттада Аллахха шукур этди.

Узакъ болса да, жолларыны кълалгъан юзюгю тынч ѳтдю.

* * *

Таужан иги да тынчайыпды.

Ол ашыгъып, тынчлыкъсыз хапар айтханын да кѳюйду.

Кеси манга сабий заманымда айтычулай, «тил адамны Киевха да жетдирир», – деп, ала сурай-сора, кетип, бир шахардан башхагъа, андан а ючюнчюге ѳте Къыргъызстаннга жетедиле. Фрунзеде аланы алларына Хаким бла Азий председателъни арбасы бла келедиле.

– Ол алай бош арба тѳююл эди, – деп эсгереги Таужан, – шѳндюгю «мерседесе» бла тенг жюригенди даражасы.

Биз бир бирибизден кѳзюбюзню алалмай, элге кълалай жетгени-бизни окъуна билмедик.

Анам кълалай кѳууана эди сау кълалгъан, ѳксюз ѳсген балаларына?! - аны Аллахдан сора бир киши толу ангылаяллыкъ тѳююл эди олсагъатда.

Жууукъ, тенг да жыйылдыла кѳууанчха...

Жашау жангы жерде жангыдан башланды.

Жазны кызыу кюнлери кълан къланата, сууукъ кышла бузлата, ауур иш санларын къламата, ингир болса – эрттенликде тураллыкъ тѳююлбюз асыры арыгъандан дей, эрттенликде уа кюн чыкъгъынчы ишге чыгъа, ишлей эди халкъ, атланып жаланда алгъа бара эдиле таулу жашла бла кызла. Сынагъанларыны кълатында, Таужаннга уа бу иш алай ауур, кълыйын кѳрюнмей эди...

Алай кюнлени биринде Таужан къларындашыны – мени атамы кълатын алгъан кюнюн эсине тюшюрдю.

– Ой, сен бир кѳрсенг эди ыннангы ананг бла атангы тойларында!

Ол кълалай тепсей эди – субай санлы, ѳхтем жанлы, жарыкъ кѳзлю, ариу сѳзлю аначыгъым! Хаким анабызны тепсерге чакъыргъанда, кълалгъанла кенг туруп, тѳгереклерин кълуршалап, къларс уруп, ол тепсеуге кѳууанып къларай эдиле. Къланкълаз сууда жюзгенча, ѳхтем санларын ариу элте эди анам. Сейир тѳююлмюдю – анча жылны сабийине термилген ана жашыны тоюнда тепсегени? Жаш заманын таныгъан кълартла да сейирсинип къларай эдиле Кесамгъа.

– Ай, таланган! Не тюрлю тиширыуду бу! Жашлыгъындача субай санлы, анча кълыйынлыкъ сындыралмагъан, муну кълатында санларынгы кълаты тутарыгъынг келеди. Эсигиздемиди, жаш заманында тойлада тепсегенинде не къладар ушкок атдырыла эди (адетге кѳре, кълызны жаратхан жашла, кълыз тепсей тургълан заманда ушкок таууш бла ангылата эдиле сѳймекликлерин).

Билемисе, адамны жашау жолунда, не къладар кѳп, тюрлю сынау, кълыйынлыкъ тюбесе да аны ич дунясы, намысы, адамлыгъы

бютюн бек ачыкъланадыла. Сени ыннангы бир адам не ачыуланып, не эриши сёз айтып, не да намыссыз ишге къошулуп кёрмегенди. Бирде аны жүрегине ачы тийген сёз айтадыла, тюрмеде тургъанын бедиди этип. Ол манга жетгенде, мен ачыуланып:

– Бир жукъ айтмай къалай тёзгенсе? – дейме. – Мени анда болмагъаным къалай аман эди – аны кёзюне кёп зат кёрюнюрча этер эдим! – дегенде, ол жангыз да:

– Мени да тилим барды, мен андан да кючлю, андан ачы да сёзле табаллыкъма, алай кесими намысыма къоркъама. Мен кесими алай сындырыргъа суймейме. Бизни да, аны да халкъ таныйды.

Анам хар жаны бла да тазалыкъны суйген адам эди: ниет тазалыкъны; аууз эм къулакъ тазалыкъны – биреуню сёзюн этерге къоймаучу эди, адамны сындырыр сёз айтмаучу эди; тыш тазалыкъны – онтёрт жылны ичинде тюрмеде ич кийимине итиу салмай киймегенди (жыл саны ючюн, аны агъачда ауур ишлеге иймей, юй ишлеге къарата эдиле да, итиу салыргъа да амалы бар эди). Мени бир сейирим: ол хар адамгъа энчи сёз табып, ачыуун жапсара, болуша, къарыусузну кёллендире, огъурсузну ачыуун чёкдюре, керек жерде акъыл юйрете биле эди.

Сени атанг Токъмакъ шахарда окъугъанында, юйге жангыз да быйых кюннге келиучю эди.

Атанг келир кюн ыннанг анангы бир жанына чакъырып:

– Жашым келирге кесинги хазырла, тизгининги жый, ариу кийим кий, жаулугъунгу да тап къыс. Ол сени кёргенде, «къаллай ариу юй бийчем барды!» – деп къууанырча эт. Хар жол жангы, ариу затчыкъ кёзюне илинрча этерге кюреш, бир да болмаса – жаулугъунгу башха тюрлю къыс, не да юй тизгинде бир зат тюрлендир. Ол келгенде, юй ишлеринги барысын тындырыргъа кюрешме да, аны къатында бол, керек заты бар эсе – эс бур, ишини юсюнден сор, хапар айт. Жетишмей къалгъан ишинги уа артда этерсе.

Сен кесинги тюз жүрютсенг, ол бир заманда да башха тиширыгъа къарамаз, – деп юйрете эди.

Азмыдыла, жашларын келинлерине къызгъанып, аланы орталарына сууукълукъ салыргъа кюрешген анала? Анча жылны сабийине термилген ана уа сабийин насыплы болуп кёрюрге излей эди. Таужанны кёзлери жилямукъдан толдула:

– Акъыллы аначыгъым....

Бусагъат жүрек аурууун тутдурады деп къоркъуп, мен сёзню башха жанына бурдум:

– Ол жарыкъ, тойну-оюнну суйген адам эди да, къууанчлары да болур эдиле.

– Эм уллу къууанчы – сизни, туудукъларын кёргени эди. Мен Аллахха кёп кере шукур этгенме анама ол насыпны сынатханы ючюн. Сени уа ол къалай сую эди, бир кишиге да къошмай эди. Сейир да туююл эди – сен аны биргесине жашагъан биринчи туудугъу эдинг, бютюнда, сени аллынгда жашчыкъ жетмей туууп, бир ненча кюнден

ёлюп кьалгъан эди. Ол сени кишиге ышанмай эди, ананга окъуна.

– Эсингдемиди, мен аны къалай кьоркьутханым? – деп сордум мен.

– Бек эсимдеди. Санга ол заманда жыл бла жарымынг бола эди, энди жюрюп, сёлешип башлагъан, жангы ачхан тилинги да анангдан кьалгъанла аз ангылагъан заманынг. Бир жол, анангы шахарда иши болуп, сени ыннанг бла кьоюп кетеди. Арбазда бир аз айлангандан сора, кьоншу кьатын сёлешеди. Ала эки-юч сёз айтхынчы, сен думп боласа. Тёгерекге-башха къарайды, терек бахчада излейди, ауур темир эшикни кьадауу жабылып болгъанлыкьгъа, орамгъа чабып чыгъады, анда излейди. Битеу кьоншуланы аягъы юслерине салады. Энди, кьоншула да кьошулуп, сени хар жерде излейдиле, – сен а жокь. Бахчаланы аякь жанында терен илипиннге чабадыла.

Насыпха, ол заманнга Хаким бла мен юйге келген эдик. Анабызны агъаргъан бетин кёргенде, экибиз да бек кьоркьдукь.

– Не болгъанды, аругъанмы этгенсе? – деп сордукь. Ол кюнден сёлеше эди:

– Къызымы тапмайма, къарап – къарагъынчы къайры эсе да кетгенди. Бир жерде да табалмайбыз. Энди уа не этейим?...

Хаким кьоркьгъанын билдирмеди:

– Жарсыма, анам, бусагъат табайыкь къызынгы. Ол къайры кетерик сунаса. Бусагъат... Къалайда эдигиз ол букьгъунчу?

Сора ол нек эсе да бахча таба атлады. Биз да аны ызындан тизилдик. Тюз юйню артында уллу жюзюм терек ёсе эди. Алайтын ётюп бара, Хаким, бир тауушха эс буруп, ёрге къарады. Анда, бийикде, бутакъла арасында кёрюне – кёрюнмез, төгерекингде да акъсылдым бишген жюзюмле бла жашил чапыракъла салынып, тура эдинг. Мен кычырыргъа аздан кьалдым, алай, кьоркьутуп жыгъама деп, кесими заманында тыйдым. Биз кёз кьакьгъынчы атанг алайгъа жетди. Сен кьууанып, биз ангыламагъан тилинде не эсе да айтып кюреше эдинг.

– Бачхыч къайда болур? – деп келди эсеме.

Мен аны эсеме тюшюрюнчю, билмей тургъанлай, сен энишге секирдинг. Аны сакълап тургъан кирик, Хаким да сени кьучагъына жыйды, сен а, бармакьчыгъынг бла ёрге кёргюзтүп, уллу кьууанып, бизге не эсе да ангылатыргъа кюреше эдинг.

Ыннангы кёз жашлары бара, сени кьучакълап, уппа эте, сен а, анга артыкь эс бурмай, кесинги хапарынгы айта, кьалгъанла да эс жыйгъынчы, бир талай заман озду. Мен анабыздан сордум:

– Орамда уа нек излей эдинг, эшикни жабылып тургъанын кёре эдинг да, гитче сабий аны ачалмазлыгъын билмейми эдинг?

Кючлерин бизнича чексиндирмегенлери ючюн болур.

Кёзлеринде жилтинчикле ойнайдыла. Солуу рахатды.

Аны сагъышлары жарыкьгъа айланганларына мен бек кьууандым.

– Эсингдемиди, Аслан туугъанда, сен Сакинатны табанчыкьла-

рын жау бла балгъа сукъгъанынг? Нек эте эдинг алай а?

– Бек эсимдеди, эсимде болмай а?! Ол аллай къауунч эди – жангыз къарындашыма юч къызны ызындан жаш туугъаны! Барыбыз да бек къууаннган эдик.

Таужанны къууаннганына къарасанг, керти да аны тилеклери толгъан болурла деригинг келе эди. Ма бизни Таужан жангыздан кесине, затдан къоркъмагъан, кючлю, жашауну суйген ата эгечиме ушай башлады....

Ахыр сёз орунуна

Хасимни, атамы экинчи къарындашын, тирменден юйге жетгинчи тутуп, алып кетгендиле. Узакъ Сибир тюрмеде кёрген хапар айтханла болгъандыла.

Алай аны жашау жолу къайда тохтагъанын биз бирибиз да билмейбиз.

Азий эрге чыкъгъанды, толу юйюрлю болуп жашайды.

Ыннам, Кесам, мени эки жылым толгъунчу, Кавказны кёрюрге термиле бу дуниядан кетгенди. Аны экинчи Ата журту да, ёмюрлеге къаллыкъ ахыр жери да Къыргъызстан болгъанды.

Коммунист партияны XX съездинден сора таулула, башха кёчюрюлген халкъла бла бирге, туугъан жерлерине къайтыргъа онг тапхандыла, биз Кавказгъа 1957 жылда къайтханбыз.

Таужан бла Мария бизни юйюрге жашап тургъандыла. Он сегиз жылы толгъанда, Мария эрге чыкъгъанды. Анга уллу жарыкъ той къурагъан эдиле Хаким бла Таужан.

Кёпле да:

– Биз Орта Азиядан къайтханлы, быллай жарыкъ, ариу той кёрмегенбиз, – дегенлерине кесим шагъатма.

Алтмышынчы жыллада Таужан ата юйюрюню ишин сюдге берип, тинтдирип, жангыздан сюд этдиргенди. Жашауну артха къайтарып, къыйынлыкъланы унуталырча амал жокъ эсе да, сюд терсликлери болмай къыйынлыкъ кёргенлерин, халкъгъа бир тюрлю аманлыкълары жетмегенин ачыкъ этгенди. Андан сора атамы партиягъа алгъандыла, башха къыраллагъа чыгъаргъа онг бергендиле.

Сюд болгъунчу, хар затны эсине тюшюрюп, жүреги къыйналгъандан, Таужанны къаны башына чабып, онг жаны тохтап къалгъан эди.

Алай ол заманда да ол кесин бошламагъанды, къолгъа алып, жашауну ол сынауну да кётюргенди, сау болуп, жашаугъа толу къошулгъанды.

Туугъан заманында аны атына ТАУ ЖАН деп бош атагъан болмаз эдиле.

ПРОМЕТЕЙЧА ЖАШАРГЪА ЮЙРЕТГЕН ПОЭЗИЯ

Табакъсойланы Мухтар литературагъа 1980-чи жыллада келген поэтлени барысындан да жашды, алай усталыгъы эртте тохташханды. Бюгюнледе ол республикабызны окъуучуларына, андан тышында да белгиледи. Кишиге ушамагъан ёз жолун тынгылы ызлагъан. Мухтарны поэзиясына, бир сёз бла айтханда, кырал саясатдан, аны идеологиясындан, кёзбауундан бла текоталыкъдан толу азатланган поэзияды дерге керекди. Анга кёре поэт малкъар халкъны озгъан тарыхын, бюгюнню кюнлерин, жарсыуларын – барысын да жюрегине сыйындырып, келир кюнлерини, барлыкъ жолуну юсюнден терен сагъышланып, айтыр сёзюн, фикирин ачыкълагъан.

Табакъсойланы Мухтарны жютюлюгю, фахмусу да аны алдамайды – жашауда, жамауат аллында сёзюн ачыкъ да, тынгылы да айтханыча, поэзиясы да алайды.

Поэтни лирика жигити миллетини узакъ заманына, миллет төрелерине, адетине бла тюз ниетлигине табынып, келир кюнлерини юсюнден сагъышына берилген адамды. Халкъ туугъан жеринден кысталып, бир талай жылы ичинде учузлукъ сынап тургъаны бла келир кюнлерини белгисизлиги биригип, тынчлыгъы сыйырылгъанын поэт жашырмайды: «Суу жагъада олтурама сагъышлы» деген тизгин бла башланады Мухтарны «Чарс» деген китабы. Поэтни лирика жигитини халын, жюрек урууун белгилеген назму тизгин.

*Сагъышларым, юзюлюп, суугъа тюше,
Хар бири да таба ачы юлюшюн.*

.....
*Пулгура да эшитилmez жагъада...
Туз къуяма сау болмагъан жарам, -*

бу тизгинле назмуну башлагъан тизгинине къошулуп, лирика жигитни ич дуниясын, бютюн да тынчлыгъын алып тургъан къайгъысын белгиледи. «Туз къуяма сау болмагъан жарам», «жана тургъан жарам» деген сёзлени ёчгеге айтмайды – жюрекден суурулуп алынган сёзледи ала.

Лирика жигитине тынчлыкъ бермеген сагъышланы, жарсыулары ачыкълай, Мухтар бизни миллет поэзиябызда төрелени айнытып, неда жангыртып чекленмейди, окъуучугъа белгили болмагъан суратлау-ачыкълау мадарлагъа да жюрюш алдырады. Поэтни юч-тёрт назмусуна кёре

эмблематикасын къурасакъ окъуна, биз аны ол энчилигин шарт кёрлюкбюз. Сёз ючюн, «биягъы тенгизге кёмюлген къайыкъла», «жер юсюнде бир хата этмеген таш, нек жарылдынг», «мени жаргъан салта», «къалай ачыу эди ол», «жюрегинде къара жор», «тирликсиз саргъалгъан кюзлери», дегенча.

Халкъгъа жетген зорлукъну юсюнден сагъыш Мухтаргъа лирикалы сюжет ызлы назмуланы («Жар эринде», «Мухажирле орамы», «Ата журтубузну») жазаргъа кёллендиргенича, бир бирледе къайнасы ашланса, элия ургъанча, къысха айтып да жюрегин чёкдюреди. Алай ол къысха айтылгъан тизгинле магъана жаны бла къысха туююлдюле: сюжет жиплери болгъан назмуладан кем къалмай жылыу береди:

***Кимден къоруулай эдинг, балам, бизни,
Неден къоруулай эдинг, балам?
(«Жашы уруида жоюлгъан таулу ананы кююнден»).***

Бир бир алимлени айтханларына кёре, сёз сайлауда усталыкъ бла аны макъамын эшите билмекликни магъанасы уллуду, алай адамны поэт, жазычу этген ол шартла туююлдюле. Инсаннга поэт деп айтдыргъан халкъны бла адамны къадарларыды, аны баш борча алып, сагъышлана билмекликди.

Табакъсойланы Мухтарны уллу поэтлени тизмелерине кёшуп, атын ыспас бла айтдыргъан ол энчиликди, кесин халкъны уланыча жюрютгени бла байламлы энчилик. Бютюнда терслик-тюзлюк, тенглик-кишилик дегенча ниет ырысхыланы тарых, философия фикирни даражасында ангылаун эсге алсакъ, поэтни инсанлыгъы тынгылы болгъанына ийнанырыкъбыз.

Сагъына келгенибизча, Мухтар назму тилни не тюрлюсюне да ёчдю, къайсысын да ачыкълар фикирине бойсундура биледи.

Поэтни ол усталыгъын белгилей, тарыхны жюрюшюн, аны чоллакълыгъын жаз тилге сыйындырып, жазгъанына окъуучула бютюн бюсюрейдиле:

***Биягъы балтала къалдыла эшикте,
Биягъы бегеул сакълагъан эшикле,
Ким атлы, ким жыяу, биягъы ишеклик,
Биягъы айрылыкъ, биягъы эришлик.
(«Биягъы»).***

Поэтни жюрек уруу кёп тюрлю шартла, окъуяла бла байламлыды. Алай халкъны апчытхан артыкълыкъла, кемчиликле, зорлукъла саркъмай, бет алышындирмай, малкъар халкъны босагъаларына къайтып келип тургъанлары тынчыкъ бермейдиле. Поэт, миллетни бетине къарап, анга айланып, «тарыхынг окъуна урланды, къымдыла гудула» деп, жарсыуун ачыкъ айтады.

Мухтар XX-XXI ёмюрлени жюрюшлерин толу билип, ангылап ёсген поэтледенди. Аны айтханыбыз – жазычуну чыгъармачылыгъы жаланда ол жашагъан ёмюрге къуллукъ этеди демеклик туююлдю – суратлау литератураны ёмюрюне чек жокъду. Бизни фикирибиз – Мухтар башында сагъынылгъан эки ёмюрню жаймасын-чучхурун да толу билгени бла

байламлы кырал, инсан даражалы шарайыпла миллетни къадарына чырмау болгъанларына уллу эс буруп, жазады демекликди.

Озгъан заманлагъа къарап, аланы энчиликлерин эсине тюшюрюп, поэт былай айтады:

*Къыйынлыкъ къуюлуп келгенде,
Юсюнге оюлуп келгенде,
«Къыралым!» - деп, ариу кѳргеним,
Къанымы-жанымы бергеним,
– Уой, тюзлюк жолундама! – деген,
Айт, къалай этдинг бу ишни сен?
(«Марамагъыз»).*

Табакъсойланы Мухтар лирика жигитини, миллетни да дунияларын къурап, ол кѳп бетли болгъанын ачыкълайды. Ол дунияда къууанчны терслик тунчукъдуруп тургъанын жашырмайды. Жашагъан ѳмюрюне, XX-чы ѳмюрге да «Сокъур ѳмюр» деп да андан айтады. Аны шартларынын жыйышдырып, айып этген, сейирсиннген, чамланнган сѳзлерин да артха салмайды:

*Биз таулу элле эдик,
Биз толу элле эдик,
Кимге не этген эдик?
Кюл этдиле бизни,
Тюп этдиле бизни...*

Неда:

*Ашадыгъыз, ашадыгъыз...
Тоймадыгъыз,
Ташны, агъачны да
Къоймадыгъыз,
Халкъны терисин
Сыдыртдыгъыз...*

Мухтар миллетге терслик этген кючно шартлап чекленмейди. Ол зор кючно тамыры недеди, ким бла, не бла байламлыды, аны хорларча кюч бармыды, неда терс ишге терсди деп сюелирча инсанлыкъ, дегенча сорууланы салып, аны алагъа жууаплары поэзиясына энчи низам бет алдырады. Кертида, башында сагъыннганыбызча, озгъан заманланы – 1942-1944 жылланы терслепп, аланы ызларындан келгенлени азат этмейди. Поэтни лирика жигитини, халкъны да дунияларын сыйырып, барамталагъан бу неда ол ѳмюрдю демекликде туююлдо – не заманда да аз санлы халкъла бла байламлы къабыл кѳрюрча кыралны миллет саясаты болмагъанды, бусагъатлада да ышанырча саясат къуралмагъанды – Мухтаргъа ачыкъ сѳз айтдыргъан ол шарайып ишди.

Табакъсой улу бусагъат заманны терслеуден да азатды. Алай ол жаны бла поэт жангыз да туююлдо. Литературагъа арт жыллада келген Ариссейни жаш поэтлери, жазычулары бизни заманны жюрюшюне сѳгюу салырдан артха турмайдыла. Малкъар халкъны сѳз искусствосунда да терсликни

сюрген «демократиягъа» налат бергенле аз тюйюлдюле (Зумахъулланы Т., Созайланы А., Бегийланы А., Додуланы А., Беппайланы М., Байзуллаланы А.). Болсада ол жаны бла Мухтарны кѣп назмулары миллетни тил тубюнде айланган сѣзледен къуралгъанларына ыразы болурчады:

- Биз да халкъбыз, халкъ!**
- Угъай, тюйюлсюз!**
- Бизни да жерибиз!**
- Жокъду жеригиз!**
- Тауларыбыз, сууларыбыз, ташларыбыз!**
- Сизни тюйюл – бизнидиле ала.**

Поэт тюзлюк бла терсликни, халаллыкъ бла сугъанакълыкъны бетден бетге сюелип даулашханларын, даулашда сугъанакълыкъ бир тюрлю марда билмегенин кѣргюзтеди. Ол жаны бла Мухтарны кѣп назмулары сахна оюнча къураладыла дерге тийишлидиле. Алай ол ачы, бушуулу сахна оюнланы баш жигити бармыды, бар эсе, кимди, кишилиги недеди, сугъанакълыкъны аллында бел иймей, миллетим, миллетими жери, тили, тѣрелери, тауу, ташы деп, сюелирге базаиналлыкъмыды – ол соруладыла Мухтарны сайлаун, кѣп назмуларыны жюрюшлерин, макъамларын да белгилеген.

Мухтар малкъар халкъны кенг, ариу, бийик дуняларын къурап, аны ачыкълай билген поэтди. Ол кенг, ариу дуняда ѳтлери, миллетим дей билген кюрешчиле жашаргъа керек эдиле. АллаЙла бардыла, миллетни жерге къаратырыкъ тюйюлдюле деген муратына уа ийнанмайды. «Юйюм деген – кѣп, элим деген – аз, былай барса – къазаныбыз къайнамаз» деп, да андан жарсыйды. Башха назмусунда поэт былай айтып, жарсыйды:

***Уллу кѣллю таулула
Жашайбыз, ѳлмей-къалмай,
Кеси аякъ тубюбюзден
Кесибизни алалмай.***

Поэт тюйюшге, керексиз даулашха чакъырмайды, миллетни келчилерин къозутургъа да итинмейди. Ол шуѳхлукъну, тенгликни излеген, аланы кюсеп жашагъан назмучуду. Алай шуѳхлукъ бла тенглик сакъланыр ючюн адам дегенинг кишилигин бла миллет ѳхтемлигин сакъларгъа борчлуду. Борчларындан къачханла хомухла тюйюлдюле, сатхычлагъа тенгдиле. Жашауда хар нени да – тѣзюмлюкню, сакъллыкъны, кишиликни, шуѳхлукъну окъуна ѳз мардасы болгъанын поэт тынгылы ангылагъанладанды:

***Сакъланайыкъ, тѣзе да билейик,
Жалынмайыкъ, тилей да билейик,
Болушурукъду! – Баш да урайыкъ,
Угъай дегенге – аллахдан айып
(«Айып бла бирге – налат да»).***

Болсада тюзлюк келир, терсликни, керексиз дауну ол хорлар деген ахшы умутуна ийнанмагъан поэтледен туююлду Мухтар. Тюзлюкге бла шуёлхукъгъа, тенгликге жораланнган поэзияны кючю уллуду – анга ышаннганын да жашырмайды поэт:

*Назмуму жүрөк уруунда
Эшитиледи Малкъарны орайдасы,
Азатлыкъгъа чакъыруну хайдасы –
Болурму да жазгъанымы файдасы...*

* * *

Табакъсойланы Мухтарны поэзиясы кёп ауазлыды, жашауну жүрюшюн белгилеген шартлагъа жораланнган. Социальна-саясатлы ачыкъ сёзлю назмуларындан жаз, табийгъат тилли чыгъармалагъа ауушланнган. Анга кёре Мухтар кесини поэзиясында, бютюнда «Чарс» деген китабында, малкъар халкъны жашаунда эки тюрлю дунияны къадарын ачыкълайды. Айтханыбызча, бир дуниясы ол социальна-саясат бла, саясатны терсбоюн къарауашлары, жалчылары бла байламлыды. Ол дунияда эки тюрлю кюч бетден бетге сюелип, туракълашып кюрешедиле – къайсы кюч хорларыгъы белгисизди. Алай малкъар халкъны андан башха сайлауу болмаса эди, керти да тузакъда тургъаннга саналыр эди. Болсада, аны башха – экинчи – насып, къууанч берген дунияны жарыкъ бетин суратлайды Мухтар. Ол дуния зынгырдауукъду, кёкге итиннген таулары бла, шаудан сууларын, череклерин ай жарыгъы кюмюшлендирген, тереклери шууулдагъан, кырдыклы ёзенле, тёшле, «Минги тауну жыры эшитилгенлей тургъан». Анда, ол дунияда, жарыкъ тойла, «азатлыкъны» къанатла тауушу, анда лирика жигитни атасы, башхаланы да огъурлу аталары жылы мал орунлагъа къойларын жыя, жашайдыла.

*Мен туугъунчу сен билдинг аны –
Жокъду санга аз да тырманым.
Къор болайым жангынга, жаранга – балхам,
Акъылман да, чомарт да дуниям, -*

деп, ёхтемленеди поэт.

Бийик, зынгырдауукъ, къышы, жазы да бирча айбат дунияны сыфатына тийишли сёз, белги, ачыкълау-суратлау бояула тапхан тынч туююлду. Алай Мухтарны факмусу чомартды: аны сёзю сабыр бола билгенича, атха миннгенча, жюйрюк да болады. Ол сёз эпикалы кенгликни, лирика жумушакълыкъны да сыйындырады. Сёз ючюн, хапарлагъан назмуларындан бири былай башланады:

*Бу къартны мен эрттеден таныйма,
Кеси жангыз къалгъанды ол...*

Неда:

*Терек ёседи алай –
Кёкню кёклюгюн тансыкълай...*

Табакъсойланы Мухтар сёзлени ушашдырып, бир бирге чалдырып, ойнагъан халда да жазады – сагъыш эте билген окъуучу уа аланы терен магъаналарын ангылап, жютюлюклерине къууанады:

*Тансыкъ болгъаннга айт –
Чыкъгъанды ай:
Мангылайчыгъында ай –
Жортады тай.*

Мухтар поэзиясында бир бирге къошулургъа, бир бири ызларындан тизилирге юйренмеген сёзлени юйюрсюндюрюп, ич сезимин, дуниясын ачыкъларгъа бойсундурады. Не да сёзню багъасын тынгылы билген поэтди ол, деп кесаматларгъа тийишлиди. Болсада, биз башында эсгерте келгенибизча, былайда иш кёп сёз билгенде не да сёзлени хайырлана билгенде тюйюлдю. Жазыучулукъну къанатландыргъан фикирди, халкъны, миллетни къадаарыны юсюнден оюмунгу азат болуп ачыкълауду. Анга кёре уа поэт жюрек урууун узун сёзден эсе, къысха сёзге бек ышанып да къояды. Къысха шарт айта билмеклик – ол да Мухтарны усталыкъ илишанларындан бириди:

*Туугъан эжерим –
Жерни бир кесекчиги.
Санга сюймеклигими чеги –
Жер этеги.*

Фахму бла ич къудуретдиле назму низамны тынгылы ызгъа салдырхан, ол жаны бла поэтни мадарыулу да этген. Аны юсюнден айта, биз Мухтарны рифмаларын эсибизге тюшюрсек окъуна тамамды. Табакъсой улу тизген рифмала малкъар поэзияда аздыла деп белгилемейбиз – Мухтарны рифмалары энчи эс бурурчадыла, назму тизгинлерини къанын жюрютген рифмала дейбиз. Сёз ючюн, ич рифмала:

*Бу къартны мен эрттеден таныйма,
Кеси жангыз къалгъанды ол,
Гулоч таякъчыгъы – таянчагъы
Бу уллу да, такъыр да дуняда.*

Не да:

*Ышандыра, ышарады
Жыйын алдагъан жулдуз.*

Толу эм тамырлы рифмаладан а Мухтар ажашмайды десек, аны чыгъармачылыкъ иши малкъар поэзияда жангы сёз, жазыучулукъ хат болгъанын окъуучу ангыларыкъды (Тууушда-урушда, тёллюбюз-телибиз; жарысын-жарасын, келсенг-таулу эсенг; сындыла-басындыла дегенча).

Рифма къурагъанына ушаш ачыкъ-къысыкъ тауушланы да къошуп,

бирикдирип, кёргюзтген болумну не да суратны макъамын къулакь эшитирча этгени Мухтарны усталыкъ шартыды:

*Аишамда, атымы чандыра, чандыра,
Ашыгъама кьойчу кьоиха.
Наглары бла атым ташланы чакьдыра.*

Быллай жазыу амалгъа илмуда аллитерация (ушаш тауушладан кьош къурау) дейдиле. Ол назмучулукь амал поэтге къууанчын неда бушуулу-жар-сыулу сезимин толу шартларгъа, окъуучуну эсин, къулагъын да сагъайтыргъа онг береди:

*Этда бир сыйлы кьартыбыз ауушду.
Энди анга чыгъыш жокь, ныгъыш да жокь,
Халал жаны – жаннет чыпчыгъы - учду,
Энди анга алгъыш да жокь, кьаргъыш да жокь...*

* * *

Адам жашайма, мени жашауум барды деп айтыр ючюн ол жамауат бла байламлыкь жюрютюп, аны алтында инсан борчун сезерге керекди. Башхатюйюлдю – жигитликми этеди ол, огъесе кьойламы кютеди, бешикми ишлейди. Ишсиз тургъан, ёз башын булжутуп кечинген халкъындан айырылып, жангызлыкьны тузагъындан азатланалмайды. Тамамлагъан жумушу, тындыргъан иши адамны кюзгюсю – анга къарап, ол кесин кёреди, жамауат да аны къылакь-ылыгъын ангъылайды. Этген иши, тамамлагъан жумушу, къол усталыгъы – быладыла адамны ёлюмсюз этип, халкъы бла бирлигин юзмей тутхан.

Табакьсойланы Мухтарны чыгъармачылыкь ишини – поэзиясыны – тутургуу аллай инсанды – миллетим, туугъан жерим дей билген. Ёз миллетлигин унутмай, миллетини жумушчусу болургъа итинген. Ёз юйюм, ёз башым деп, кесин кенгде тутхан – халкъдан да кенгеди. Алай болмаз ючюн ол заманын бошуна оздурмай, иш, жумуш тындырыргъа борчлуду. Къаллай жумуш, не иш? Хар ким хунерине, усталыгъына кёре. Мухтар ол оюмну айнытхан, аны жолу бла баргъан поэтледенди. Алайды, хар инсан да Прометейча жашасын, дейди Табакьсой улу. Миллетини, туугъан жерини ёкюлю болсун, азатлыкьгъа кюрешден къачмасын, кьой кютсюн, мал ёсдюрсюн, бешикле ишлеп, къоншуларына болушсун. Ал сёзю, айтыр сёзю «миллет», «халкъ», «биз» демеклик болсун. Мухтарны поэзиясыны жибин айнытхан фикирни излегенде, ол «Прометейликди», дерге тийишлиди:

*Кезлеу сууукьгъа хорлатмаз, бузламаз,
Алай тунчугъур да къалыр,
Сен да, мен да болмасакь сакь, -
Ауар ташха таянсакъ.*

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун.

БАЙРЫМ ИНГИРИ

Сордум, кёзюнге къараялмай,
Сордум, солууум тыйыла,
Алгынча, сылтау къуараялмай,
Сордум, санларым кыйыла.

Жаным кьоркьууун эрттеден да
Этген жууабынг эштилди...
Да кюй, кюерик эсенг, энди,
Билеме дединг да, - билдинг.

Кёзюм къарангымы этеди,
Дуниямы болду къарангы? –
Сени душманым терилтеди
Узакъ жеринде кыралны.

Манга жетгени – жаханымми,
Жаннетмиди?.. Билмейме, бил...
Жангылмагъан бармыды?
Кимди? Угъай, - файгъамбар да тюйюл.

Байрым ингири... Оразады...
Кечер эдим, - жокъ къарыуум.
Хар не да кетеди, озады,
Къалады жүрек аурууум.

* * *

«Ёлюмсюз тюйюлме мен да,
Ёмюрлюк тюйюлсе сен да,
Хар кимни да, келгенича,
Хакъды, хакъ – кетериги.

Сюймеклиг а – ёмюрлюкдю!»
Деп тургъанма, – ётюрюкдю:
Жер да, Кёк да элгенирча –
Къуу болгъанды жүрегим...

АШХАМ

Бой салмазгъа амал жокъ оноуна, -
Аллах суйсе, Минги тау да оюлур,
Бек къалангы бек терен отоуна,
Жепи табып, къара чайыр къуюлур.

Иги къууум бийлеп эди эсими:
Жанымы да, къанымы да ийнагъы
Сен ариуну къайтырынга ийнанып,
Насыплыгъа санай эдим кесими.

Ашхам жетди къачхы кёкню къаралта,
Кеч турнала учадыла шургулу,
Жан юйлери ызларындан таралта,
Жюрегиме, сюнгю болуп, урулуп.

Аллах жазгъан суймеклик дууабызны
Акъ бойнунгдан юзюп алып кюйдюрдюнг,
Харам этип ол татлы дунябызны,
Сер башымы ташха-ташха тюйдюрдюнг.

Бой салмазгъа амал жокъ оноунга, -
Къадарымы алтын тауу оюлду,
Букъу басхан, ау басхан отоума
Терезеден къара чайыр къуюлду.

* * *

Жаным – сен болмагъан жарыды, -
Жырым жангыз къалгъан жары,
Анда жангы тангым жарыйды,
Анда отум жанар жарыкъ.

Анда алдау, кёзбау да жокъду,
Анда антын бузгъан да жокъ,
Мында уа сёз – ол ууду, отду,
Мында уа хар кезде да окъ.

Алай эркинме мен, азатма! –
Жолум – сен болмагъан жары,
Мени мында тыймаз бир зат да, -
Шеклигими къоюп – ары.

Жангылгъаным тамамды.- Энди
Мени обур да алдамаз,
Сюймеклигим – той эт! – ёлгенди, -
Сени, мени да кыйнамаз...

Сау кьал! Жанынг жерде бир жан да
Сынамагъан насып кёрсюн,
Аллах санга, сайлап, жалаңда
Дуния игилигин берсин!

ОЗГЪАН ЖАУУН

Дунияда саууму-шаууму,
Барымы-жогъуму да унут:
Жеталмазса озгъан жауунну
Ызындан жамычы бла кьюууп.

Мен – ачыкъ, сен а – сакъ, акъырын, -
Киритли кюбюрде жашагъан,
Жюреги айтханны акъылы
Угъайлап, бырнаклап бошагъан:

Гюллеге да, жазгъа да – угъай, -
Сюерик жерингде – сюймезге!
Бир кюннге, биразгъа да – угъай, -
Кюерик жерингде – кюймезге!

...Къызыудан солууу тыйылып
Тохтагъанды, ауурду хауа.
Ингирге шималдан, жыйылып,
Булутла жетерле да – жауар.

Мудахлыкъ бийлеген тийрени,
Бурчакълар да, аямай тюер.
Жанынгдан эсе бек сюйгенинг
Сен кюйюп бошагъан кюн сюер...

Дунияда барымы-жогъуму,
Саууму-шаууму да унут.
Унутханча озгъан жауунну,
Жауарыкъ жауунну да унут.

ЭРТТЕНЛИК

Энди бар. Ахшы жолгъа. Эркинсе.
Эсча, желкъанатды эркинлик.
Сен менден кетесе, - эрикгенсе,
Къучагъын жаяды эрттенлик.

Жанынга ийман тилей къалама,
 Нюр тилей, жылыу тилей, - насып!..
 Сен кетесе, ызынга къарамай, -
 Жангыдан жаным тапмаз тасым.

Сен кетесе... терк-терк, келгенингча,
 Арсарсыз, - таукелди атлашынг, -
 Эрттенлик кеси да элгенирча,
 Чачылырча ат ургъан башым.

«Бар!» - дедим, башха амалым болмай,
 «Бар!» - дедим, Кюнюм а – туманда:
 Сюелеме, сын къатып, тебалмай,
 Журтуму бергенча душманнга.

Сен кетесе, биргенге уа –
 Кёк да. Къучагъын жайгъанды эрттенлик!..
 Дунияда хар не да ёмюрлюкдю,
 Ёмюрлюк кеси у а – биркюнлюк.

* * *

Отоууму жарытады суратынг,
 Жюрегимде нюр жанады сыфатынг.
 Дууаныча, шыбырдайма атынгы, -
 Сау боллукъча сынып тюшген къанатым

АЧЫКЪ СЁЗ

*А. С. Пушкинден
 Александра Ивановна Осиповагъа*

Сени сюеме, ишими
 Къуралмазын билип кюйсем да,
 Ачыкъ этеме, сен кюлсенг да,
 Жулунмазлыкъ бедишими.
 Манга ушамайды, заманды,
 Акъыл жыйсам керек, алай
 Бу суймеклик ауруу алгъанды
 Жюрегими, бийлеп саулай.
 Сенсиз болалмайма арталда,
 Сени кёрсем – ийменнгенден
 Къалып къалама шарт айталмай
 Сени къалай суйгеними.

Ары озсанг, бери ётсенг да,
Эштсем женгил атлашынгы,
Мёлек ауазынгы эштсем да,
Мен тас этеме башымы.
Ышаргъанынг – манга жубанчды,
Сансызлыгъынг – къайгъы, къаугъа,
Сен къол берсенг – манга къууанчды,
Тансыкълыгъым ючюн саугъа.
Тигиу эте турсанг да, аллай
Хычыуунлукъ табама, - талмай,
Оюу саласа, ийилип,
Къарайма мен а, кёз алалмай,
Санга, сабийча, суююнюп.
Айтама, ариуум, жашырмай,
Тюшон жүрек кыйыныма:
Жангыз кесинг, бир жан ашырмай,
Жюрюйсе эл кыйырына.
Бирде жиляйса, сагъайтаса,
Бирде – тенгинг бла бирге
Узакълада солуп къайтаса,
Къобуз согъаса ингирде.
Алина, жан аурут, тилейме,
Мен сую деп кыйсмайма сени,
Гюняхларым ючюн мени
Аллах да суюмейди, билеме!
Алай - хаух айт! Жалгъанынга
Ийнанайым, - ах, ол куююмдю:
Мени алдагъан кыйын туююлдю,-
Ыразыма мен алданыргъа!

АКЪ ТОЙ

Поэма

Байрым айы акълайды дуняны.
Баям, бу кър жауа болур Айда да.
Жауса – жаусун... кышда угъай, жайда да, -
Кюн, от да эриталмасын аны.

Сюеме мен кърны тазалыгъын:
Жаным алгъын таза эди, аныча.
Жауады кър. Эски дуня – жангыча,
(Дуня да, хау, жангы эди алгъын!)

Жауады кър. Бу акъ тойгъа къарап,
Экибизге да акъ назму къурайма.

Тюшюм сунуп, төгерекге къарайма,
Тансыкълыгъым жүрегими тарап...

Кёкден тюшгеним – акъ мёлегим, сен,
Бу акъ тойгъа къууат сала, тепсейсе.
Белги берип: «Сениме, жаным!» - дейсе,
(Тюшюнг, тюнюнг да бирдиле - сүйсенг!)

Тюшюм, тюнюм да бирдиле... Алай –
Жырын жойгъан – жанын жойгъан, ол – оуду;
Кёлю такъыр, кюнсюз факъыр да – олду.
Гюняхымы кечмезсе сен, угъай...

Кёрюннгенинг – алдауду, кёлекке!..
Болса – болсун: жаным къансын андан да,
Манга асыуду бюгюн ауананг да,
Ыразыма мен байрым айы кёкге!

Къучагъыма бу акъ тойну жыйып,
Жюрюр эдим кюзде, жазда, жайда да;
Жерде, кёкде... къула тюзде, - къайда да:
Алай ариу тепсейсе, ажайып!

Кёбюн берген - къызгъанмайды азын,
Чомарт къадар жангы саугъа этгенди,
Ёмюрледен манга дери жетгенди
Сени татлы, жомакъ да ауазынг:

«Сакълап турдум, къайтырса, деп, бирде,
Келирсе да, айтырса, деп, алгъынча:
Ийнан анга, жаным чыгъып кългъынчы,
Санга кьошханым жокъду, деп, жерде!...»

Санга кьошханым жокъ эди, керти,
Хау, бюгюн да санга кьошханым жокъду.
Баям, манга болур эди «дерти»:
Сюймеклигим – ичип бошаламз отду.

Сангача, Кюн ушармы бир жаннга?
Кюннге, сенича, шо бир жан ушармы?!
Соргъан болса, келип кълсын манга:
«Кюн, Ай, Жулдуз да - сенсе!» - деп кьошарма.

Эрттен сайын сен Кюн болуп тийсенг,
Ингир сайын сен Ай болуп чыгъаса,
Кечегиде Жулдуз болуп чагъаса,
Къучагъымда ёртен жанаса сен!

Сюймеклигим къадарды да - кеси! –
Жарыгъынгы ёлсем да унутмазма,
Бирле: «Заман...» - дерле, ийнанма аз да,
Эсимди заманны да иеси!

Сенден суйгеним жокъду, жокъ!..
Алай Арабызда шеклик тауу ёсгенди,
Ауушларын къара шайтан кесгенди, -
Къалай болайыкъ – билмейме, къалай?..

Хыйла тюбю! Фитна бийи! Уста! –
Къара шайтан босагъангдан къарайды,
Къапханына тюшеринги марайды, -
Ийнанма, жаным, - ызына къыста!

Кёзбау сёзге алдырма эсинги,
Жюрегингде жалгъан сезим туудурма,
Арбазынгдан насыбынги жуудурма, -
Жаланда мен кесимме жесиринг!

Измиди, хау, бу - хакъды, ангыла:
Халал тенгинг, жангыз бийинг да - менме
Шекли болуп, ачыу этип, тюрленме, -
Бийик Кёкге, менича, тынгыла!

Билеме: барды, кёпдю гюняхым,
Сой, кес, ёлтюр!.. шо не да эт, - эркинсе!
Алай, унутма: сен - суймеклигимсе,
Сени манга бергенди Аллахым!

Бу акъ тойда тепсейсе, сюзюлюп!..
Жаным кесин жарыгъынга атады.
Нафыс черегим ызына къайтады, -
Жети жайым да бирча тизилип...

Элия айы тюшгенди эсиме,
Десем да, ол озгъан жауун тюшгенди.
Жылы жауун!.. Аны жетмезбиз энди,
Билебиз: сен да, мен да - «эслиле».

Жырлай-жырлай жауа эди жауун...
(Баям, сен энди унутхан болурса.
Хо да, унут, къайгъыладан солурса, -
Артда угъай, - алдады жашауунг!..)

Хар ким, къачып, ышыкъ излегенде,
Экибизге тилек этип жайгъанча,

Насыбыбыз жауун болуп жаугъанча
(Кёзден-сёзден да - узакъда-кенгде!), -

Къолларынгы бийик кёкге жайып,
Чаба келип, ойнай эдинг мени бла!..
Жылы жауун да, сен да, кюлгенинг да, -
Узаймайын, - кетгенсиз узайып...

Къадар бизге этген эди саугъа
Элия айны кюнюн да, кечесин да!
«Ол сен айтхан - тюшюнг эди!» - десенг да,
Кирмезме, жаным, даулашха-даугъа:

Бирде кесим да - ийнаналмай! - мен,
Арсар болуп, озгъан кюнню сюземе, -
Анда уа – сен!.. Алда да – сен! – сеземе, -
Тюшюнг, тюннюнг да бирдиле – сюйсенг!..

«Бу жомагъынгды!» - де, ачууланып,
Жомагъымы айтырма, болгъаныча:
Сюймеклигинг, ол чыммакъ къолларынгча,
Боюнума къалгъанды чулгъанып!

Къолларынгы ийнакълары – балхам,
Эринлеринг – татлыдыла балдан да!
Созгъан алтыннга, кюмюшге алданмай,
Сайлар эдим сени, - болсам да хан!

Дунияны ариу жерлери - кёп!
Кесимча, бюгюн мен да шагъатлайма,
Кязим хажини ызындан къатлайма:
«Жаннет юйю - туугъан жерибиз!» - деп!

Ата журтум Мекка болсада, мен
Беш Тау Элин сюер эдим - аныча,
Жамауатын кёрюр эдим - жанымча,
Жаннет Малкъарны хур къызыса сен!

Бил: туумасам да мен бу таулада,
Сени ючюн болур эдим таулу да!
Болур эдим сыйлы да... махтаулу да –
Мен, - бек кери тургъан махтауладан!

Кел, Акъ Маралым, кёр: тансыкълыгъым –
Басхан суу! – жагъаларын талайды,
Нафыс черегинг къутурса алайды:
Думп, тас болуп къалады сакълыгъынг!

Оя, жоя барама ызынгдан...
(Басхан да - Тенгизи таба барады,
Тыйдырмаздан - алгъа ёшюн урады, -
Таула анга болгъан кибик - зиндан!)

Оя, жоя барама!.. Къач! Къутул! –
Жанынг узакъ кетмез - жаным жетер да,
Санга азлыкъ этер бу Кёк да, Жер да!..
...Насыбыбыз жутулмасын, - тутул!

Бийнёгернича, Акъ Маралым, бил, -
Сюймекликни къая ыраннга тыймазса,
Обур болсанг да, - къоз къапха жыймазса, -
Сюймеклигим этер барын да кюл!..

Къызып сёлешгеним ючюн сен кеч,
Ичинг кюйсе – сейир болмаз жаннган да!
Излегеним а – бирди, бир – жаланда:
Жанынг суйгенден къачма, болма ёч!

Хазнамыды жашау дегенинг: чыкъ! –
Къуруп кетер, кёзню жумуп ачынчы:
Жайынг – озду... Къачынг сенден къачхынчы,
Къонуш сайла – айланма да, учуп.

Къайтып келсенг, - жылыу кюсеп, - къышда,
Сюймекликни сууугъан кюлюн элерсе,
Ёртен отну мыдыхларың излерсе,
Къанынг-жанынг жылынмай, къабыша.

...Элия озса, къамчи уруп атха, -
Дуниялада жылы жауун тапмазса,
Зауукъ эте, жалан аякъ чапмазса, -
Жашау чархы бурулмайды артха.

Жоюлдула Фархад бла Ширин,
Алача, Махетчи бла Салийхат да, -
Суйгенлени халкъ суймейди, ол - хакъды,
Алай анга да жокъду сейирим.

Экибизге уа ким эди чырмау?!
«Къадар!» - дейик: сылтау тапхан «игиди».
Сылтау – суймекликни азраилиди.
Да сора бюгюн некме мен армау?!

Да сора неди, не - бу ёкюнюу?!
Айталмайма, магъанасы болур деп,

Бу акъ кёкден энсе да ёкюлюм,
-Экибизни - кесибизден кьорур деп...

Таудан аууп келген эди жауун,
Жерибизни жырлы ёмюрлерича,
Сени жылы, ол - бал эринлерингча...
Артда угъай, алдады - жашауум!...

Сюймекликни ташады тасхасы,
Къайдан келип, къалай тиер - билмезсе.
Кюйдюрюлсенг – кюлюр жерде кюлмезсе,
Сюйдюрюлсенг - кетмез сенден насып!

Мудах болсанг - сезеди жүрегим,
Урады ол, халкъ: «Жер тебеди!» - дерча,
Мудахлыкъдан - жарыкълыкълыкъта ётерча,
Кёпюр болсун санга кёкюрегим.

Сени сайлап, мен Кёк бла байландым!
Жырларымы азат да, басымлы да,
Жашаууму таза да, базымлы да
Этди нюрюнг, - ма олду байлыгъым!

Байлыгъыма ие болмаз шайтан, -
Ибилисни жауума, душманыма!
Сюйгенлени жарыкъ тауушлары бла
Атар жерде жаным излеген танг!

...Жауады кьар, акълайды дуняны:
Озгъан жауун жомакъ болуп къайтханды.
Жырыбызны бу акъ тойда айтханды, -
Жангы жыр унутдурмасын аны!

Мени ючюн санга айып келмез,
Намысынга, насыбымача, - сакъма,
Бирге болсакъ да, бил, - айырылсакъ да,
Тазаса да, санга киши кюлмез.

Кюлген - кюлюр, алай - кюлюр манга:
Мёлегингден кьуру къалгъан тели деп,
Сакълама бош, артха къайтып келир деп,
Ёлген ахшы, секир, деп, туманнга...

Жюрегими ачдым игиликке,
Кёрдюм: кюнюм - сени кёзлерингдеди,
Сенсиз къалсам, жашау, ёлюм да - неди? –
Жарлы жаным жетмез бийикликге.

Кёкню, Жерни да иеси - Аллах,
Мени, сыйлап, этген эди сюерча!
Сени сайлап, суйген эсем - кюерча,
Андан уллу этилмесин гюнях!..

Экибизге да акъ назму къурай,
Эслемедим къарны тохтагъанын да,
Бу акъ тойну суйдюм жаным-къаным бла,
Къуру келсем да, кетмедим къурлай!

Толгъан ай жарытады кечени.
Кёкге къарап Аллахымдан тилейме, -
Келир кюнюнго къурарын излейме,
Насып берсин, деп... Сен а - кеч мени...

...Бирле бизге бедиш да этерле.
Сейир туююлдо, жаным, ол - адетди:
Бетсизледен аман эшгирсе: «Бет!» - деп,
Намыссызла да: «Ёл!» - деп ётерле.

Ёлсек, къалсакъ да - тёзейик, ала
Сюймекликден керидиле, билесе,
Ала болгъанлай болмасанг - телесе, -
Чурум керек, - аны уа - табарла!

Жюзле, минглеча, мен да бир таулу,
Ёхтемлигимди Тау адет мени да, -
Чеги бар, мардасы бар хар нени да,
Муну айтханымы да - сылтау:

Ушамайды, билеме эрттеден, -
Сюймеклигин баям этген - айыпды.
Алай Жерде ийман бла къалайыкъ деп, -
Сюймекликни байракъ этеме мен!...

Ёлсек, къалсакъ да, бил: жанларыбыз
Жолугъурла анда – ахыратда да,
Адам дегенинг - жанды! ол - отданды! –
Ахыратда бирге жанарбыз биз!

Назмуму?! - бошду, бош... Бу назмумда
Къалырса, деп , кюрешмейме, бирлеча:
Жюрегимде сакъларма, кюбюрдеча,
Жаным сауда – жашарса сен анда!..

Шукур болсун! – гяуур туююлме мен!
Я Раббиним! – къулунгма, къазагъынгма!

Сюймекликни нюрюн да, азабын да
Къызгъанмадынг! Насыпды, хау, - сүйген!

Уллу Бийим! – жаным Санга - къурман!
Къоркъуп угъай, - Сени сүйюп жашайма!
Хар ишими - Атынг бла башлайма,
Я Рахманым! Сүйгенлени къура!

ТЕМИРКЪАЗАКЪ

1

Жетегейле –
жети жулдуз,
жети кёкден
жерге къарап,
жети жылны
жарыкъ-жарыкъ
жандыла.

Жолсуз жолну
жортуп кетди
жабагъылы
жары тайым, -
жети жылны
жырып къайтмаз
жангыдан.

2

Желден женгил
желпек эди
жашаууму
жылы жайы,
жырлы жайы,
журлу жайы, -
жомагъы.

Жомагъымдан
жанлап кетдинг,
жау чырагъым
жалдан эте,
Жер жүзюнде
жангыз сени
жокъладым.

3

Жокъладым да,
жолукъмадым...
Жазыумуду,
жорукъмуду? –
« Жарсыгъаннга
жанлы чабар», -
жокъ мадар.

Жалгъан дуня
жаннет болмаз,
жалдат къадар
жада болмаз, -
жыры ёлген
жарлы жаннга
жокъ мадар...

4

Жумаругъум –
жан дарманым,
женгиреме:
женгил эдим, -
женгил къызгъан
женгил сууур, -
жан аурут.

Жашлыгъында
жангылмагъан
жокъду, жаным,
жыгъылмагъан,
жети кере
жал барама:
жан аурут!

5

Жандауурлукъ
жан къалдырыр,
жан аурутсанг –
жанкъоз чагъар,
жабалакъдан
жасакъ жыя,
жаз жетер.

Жаздан сора
жайым къайтыр,
жырларымы жырын айтыр:
«Жан жууукъгъа
жетген жууукъ
жокъду!» - дер...

6

Жал баргъаным
жарамады,
жазыуубуз
жалгъанмады,
жассы кёкден
жууап сакълай,
жалкъыдым.

Жангызлыкъны
жансыз огъу,
жазмаз огъу,
жакъан огъу
жюрегимде
жети жара
жандырды...

7

Жолсуз жолну
жортуп кетген
жабагъылы
жары тайым, -
жети жылны
жырып къайтмаз
жангыдан.

Жарсыуума
жарсыу къоша,
жюрегиме
жауадыла
жети кёкден
жибек жаллы
жауунла...

...Темиркъазакъ –
жангыз жулдуз...

ЕЛЕНА ПАЧЕВА

ШОЛГЪАН МУРАТ

Нек эсе да, сабий заманыбызда кёргенибиз бир да эсен кетмейди, терктерк кёз аллыбызгъа келгенлей турады ол зат.

Ма бюгюнда мен Нальчикде радио-ну юйюню аллында Омар Магометевич бла сюелип ушакъ этген кюнюмо эсгереме. Аны хапарына къулакъ салып, кёз къакъмай тынгылайма, бир-бирде уа, ол затны кесим да сезмей, сабий жыллары-ма «агланьп» къайтама. Ол заманлада бирибизни да акъылыбызгъа келмеучю эди – хар юйде «кинотеатр», «компьютер» боллукъду деп, неда Интернет бизни битеу дунья бла байламлы этерикди деп. Сабий жылларыбызда юйде радио болгъаны, хауа чыракъланы жангланлары, патефонну жырлагъланы, аз къууанч туююл эди да. Бурмай айтайым, радиобуз сёлешип, жырлап башласа уа, акъылымы башха затха бурмай, жаланда анга тынгылаучу эдим; аны къабартыча, тауча жырлагъланы манга башха туююл эди – барыда къууанч. Отарланы Омарны, Люда Алованы, Валентина Сосмакованы, Бица Аталикованы жырлагъланына уа уллу, гитче да шум болуп тынгылаучу эдик. Не уа радио Нальчикде медучилищени студенткасы Къулбайланы Людмиланы юсюнден къысха хапар да айтып, аны ариу ауазын – жырын эшитдирген кюнню къалай унутайым. Биринчи кере тынгылагълан кюнюмо уа къалай унутурма! Людмиланы фахмусуна къууанып, эгечим Люда бла этген ушагълым да бюгюн кибик эсимдеди.

Биз ол заманлада огъары Лескенде жашаучу эдик. Кёчкюнчюлюкден къайтхан таулу юйюрледен да бир къауум бар эди анда. Занкишиланы Любалары да ол элдедиле. Экибизни татлылыгълыбызны уа айтмай къой. Бир кюн Люба манга:

– Сен кёрюрге термилген жырчы – Отарланы Омар, тамбла Цыкано-влагъа келликди, ала келин аладыла, уллу той боллукъду, – деди.

– Ёторюк хапар болур, Омар къолай келир бери, ким эсе да биреу къатын алады деп. – Алай, къууанчымы уа чеги жокъду Люба айтхан сёзлени эшитген сагъатчыгълымда. Ойнагъланмы этесиз, мен тойгъа барып, Омарны кеси кёзюм бла кёрлюкме.

Болсада тойгъа къалай барыргъа кереклими сагълышын этеме. «Да, биз, школчу сабийле, тойгъа барып, тепсегенлеге къараргъа, жырлагъланлагъа тынгыларгъа нек жарамайды?» Ол оюум таукеллик берди. Алай, бек алгъа анамдан эркинлик алыргъа керекме. Таматала айып этмесинле манга, былайда бир «хыйла» иш туюшдю эсеме.

Кеч кюз артыды. Тёшекден танг аласы бла туруп, юй жумушлагъа

къярмашама: челекле бла барып, шаудандан суу келтиргенме, арбазда жарылып тургъан отунланы юйге кийирип, от этеме, анама картоф артыргъа болушама. Ол да уллу табаны толтуруп жаркой этеди. Эрттен азыкдан къутулгъанымдан сора анама айтама: « Мен бюгюн школдан чыкыгъандан сора Любалагъа барлыкъма, чотдан дерсими аны бла бирге этерикме. Ол да, мен да алай оноу этгенбиз».Мени насыбыма угъай демеди.

...Цыкановлагъа барабыз Люба да, мен да.Аланы арбазда, саулай ол тийреде болгън къууанчны, жарыкълыкны чеги жокъ эди. Биз ангылагъандан, къонакъла тойгъа ингир алагъа келликдиле. Сора не этсин адам? Юйге барыр акъылгъа келдим.

Несин айтаса, мычымай тамблагъа дерслериме хазырланып башладым. Аланы тамам этгенден сора уа, Люба бла келишгенимча, Цыканлагъа барыр ючюн айтыр сылтауум хазырды, – тенг къызларым бла хауада бир кесек айланып, солуп къайтырыгъыбызны ангылатдым. Бу жолда угъай демедиле атам, анам. Къууандым!

Таулу юйде, таулу къобузну тауушу сау элге эшитиледи. Къобуз таууш бир кесек шош болгъанлай, тамата алгъыш этеди:

– Келинчигибиз ариучукъду, цветочкучъ кибикди, – деди тамата, келинни баш ауу алыннган сагъатда аны къучакълап.

Хар ким келинни къатына кезу-кезу келип алгъыш этедиле. Омарны юсюнден а киши жукъ айтмайды. Мен а Омар бери келген болмаз деп, тынгысызлыкъ башымы бийлегенди, кёзюме жукъ кёрюнмей башлады. « Омар быланы жууукълары болмаз? Сора нек келирге керек эди? – деп кеси кесим бла ушакъ этеме бирде.

Тойгъа кёп адам жыйылды – биз таныгъанла да аз туююдюле. Мен а эр кишиле таба къарап аланы арасында Омарны излейме, – ёмюрде кёрмеген адамымы.Бир заманда бизни – къызланы, бир башха отоугъа – келин болгъан отоугъа чакъырдыла. Сабийле юсюне басынып, аны асыры кёрюрге суйгенлеринден, келинни бетин бир кесек заманчыкыгъа ачдыла, – чыммакъ-акъ гыранчасын ёрге кётюрюп. Кертиси бла да бир ариу жан. Ол а бетин жабаргъа кюрешип, ау туююне теркирек кирирге кюреше эди.

Мени уа кёзюме жукъ кёрюнмейди – Омарны бери келлиги ётюрюк хапар болгънына ишексизме. Эгечим да, мен да юйге жол кёл алдыкъ...

Ахшы муратым – Отарланы Омарны кёрюрге термилген муратым, ол кюнден санап, отуз жылдан сора толду. Биз радио комитетни юйюню къатында ушакъ эте тургъан сагъатыбызда, Омар терен сагъышха кетгеними ангылап: « Къызчыкъ, не сагъышлы болгъанса?» – деп сорду. – Мен санга юйден сют алып келгенме (ол Вольный Ауулда жашай эди, ийнек да тутуп). «Юч сабийчигинг болгънын билеме мен, алагъа деп келтиргенме эрттенли саугъан сютюмю». Омар бир ариу, тегерек бишлакъ да берди манга. «Бир иги хобуста урлугъум да барды, – деди ол, – сен элде жашайса, – Нарганда, хобуста ёсдюр бахчангда, сокъуранырыкъ туююлсе».

Омар тюз эди, кюз артында биз бахчабыздан бек иги да, кёп да хо-

буста жыйдык. Ауурлугу сегиз килограммга жетген хабустоларыбыз бар эдиле. Кьоншуларыбызга, жууукларыбызга да юлюш чыгардык хобустабыздан. Барысы да Омарга ыспас этдиле.

– Къчан эсе да бирде кёрюрге термилген адамым бла – бек фахмулу жырчы бла, энди бирге ишлейме, – экибиз да республиканы радиосуну хорунда жырлайбыз. Къалай къууанчлы эдиле ол жылла манга. Кюн сайын ишге тебиресем, Омарга туберигими, аны кенг кёкюрегине башымы салып, атамы эркелетгенча эркелитиргим кёзюме кёрюнюп, асыры къууангандан башым кёкге жетгенча болуучу эдим. Аллахха баш ура, насыплы къадарым ючюн анга шукур эте алай ашыра келдим кюнлерими, жылларымы. Дагыда бюгюн да, мен сейир этгенлей турган бир зат анча жылны ичинде Омарны ишге не аз да кеч къалып киши кёрмегенди. Анга уа иште аны эринмей, арымай, талмай кюрешгенине барыбыз да сейир этгенлей жашаганбыз – искусство къаллай бир тёзюмлюкню, къаллай бир итиниюлюкню излегенин а жаланда жашауун аны бла байламлы этген ангыларыкъды мени акъылыма кёре. Арталлы да таркъаймаган репертуарын а жаланда кеси жарашдырып болганды Отарланы Омар.

Бир да унутмайма радиода хорну художестволу башчысы Мизов Борис ишден кетген заманда Омарны болмаганча бек жарсыганын. Баям, ол ангылаган этген эди Борис кетгенлей, кёп жылланы ичинде кёп къыйын салып къураган ишибизни оюлугун. Ол заманда мен къырал филармонияда ишлей эдим, алай радиода хорну къадарына сансыз кёзден къарарга уа амалым жокъ эди. Мен телерадио бериулени къырал комитетини таматасы Руслан Жанимовха телефон бла сёлешип, Борис Мизовну артха къайтарырын къор-садага болуп тиледим. Руслан: «Кесинги къыйнама, киши айтханнга бой салмазлыгын ангылатханды манга», – деп кёйдү.

Мени ангылауумда, Жанимовну къолундан келлик эди аллай фахмулу адамны ишлей турган жеринден тепдирмей къоярга. Энди уа радиода хор да жокъ, аны атын республикадан тышында да иги бла айтдырган фахмулу адамла да жокъ – хар ким кеси башына мадар излеп, тегерекге чачылдыла, жырчыла, музыкантла. Анда хар бирибиз ахча ючюн угъай – жалнабыз базарга бир кере барып къайтырдан озмаганды – миллет искусствобуз эди бизни тохтамай кесине тартханлай турган; ол затда биз да борчубузну теренден ангылап, халкъга къолубуздан келгенича къуллукъ этгенбиз.

Радиону фондунда Отарланы Омарны кёп жыры сакъланады. Ол къалай уллу ниет байлыкъды! Омар Къабарты-Малкъарны культурасын, искусствосун айнытырга салган къыйыннга багъа жокъду.

НАНА

(« Анагъа сүймеклик »)

Ингирде клубда индия кинофильм кёргюзтюрюклерини хапарын айтмаган жокъ эди. Ойнаганмы этесе, ол къыралда чыкыган фильмни сансыз этип ким къоярыкъ сунаса! Школдан келгенлей, бу

жол да юй жумушланы тынгылы этдим да ингирде киногъа ким бла, къалай барлыгъымы къайгъысына кирдим. Олсагъатда Занкишиланы Люба да келип къалды бизге. Ол анам бла ушакъгъа киришди. Сора бир кесекден айтды:

– Лена, ананг санга таза да жумушчу къыз болгъанса, деп къуу-анады. Быллай кюнлеринг а жалаңда бир жары барлыкъ неда жукъ тилерик заманыңда кезиуюңде болуучуду, деп кюледи.

– Сен да кесинги тый, – деди анам Любагъа, хычыуун ышара, – барыгъыз экигиз да, ол ариу аты («Анагъа суюмеклик») болгъан киногъа. Ким биледи, башыгъызгъа бир акъыл алыр эсегиз а... Ата-анагъа суюмеклик кимге да борчду.

...Бардыкъ кинагъа. Ол заманда телевизор деген зат жокъ эди. Аны себепли ингир болгъанлай халкъ клубха къуюлуп къалыучу эди. Анса уа бир бирге къонакъгъа барыу тѳрени хычыуунлугъу уа! Мени акъылыма кѳре, ол заманлада адамла кѳп да халал эдиле бусагъатдан эсе.

Фильм башланганлай окъуна клубну ичи шум болду. Анда сѳз бир огъурлу бетли, жашауун, жюрек жылыуун да жаны кибик кѳрген жашларына берген тышырыуну юсюнден бара эди. Кичи жашы анасына кѳп айтдырмай юйдегили болады, таматасы уа, иш излеп узакъгъа жолоучу болуп кетгенди. Ол анасын бир кюндеда унутмазлыгъын, анга терк-терк ахча ие турлугъун да айтханды жолгъа атлана туруп. Анда хар зат да тап къуралса, анасын ары элтиригин да эсине салгъанды.

Заман озады. Кичи жашны къатыны къайын анасыны тынчлыгъын ала башлайды, аш бермей, башха керекли затларына къарамай тохтаиды. Тиширыу ол ишни жашына билдирмейди, таматасы жиберген ахчаны окъуна бергенлей турады келинине, кеси дуня азабын сынап жашагъанлыкъгъа.

Мен кинону ахырына дери къараялмадым – ол насыпсыз тиширыуну насыпсыз къадары дуняда барымы-жогъуму да унуттурду да, клубдан чыгъып, къолан къол жаулукъчугъум бла кѳз жашларымы терк-терк сыйпай, кючден бла бутдан жетдим юйге. Аллай къайгъы салдым атам была анама: экисида бирден бирге алып сорадыла манга не болгъанын.

– Нананы – ыннаны юйге бек терк келтиригиз, – дедим жюрексингеними тыялмай.

– Леначыкъ, не болгъанды сени ыннанга? – деп сорду атам асыры къайгъы этгенден бети агъарып, къоллары къалтырап. – Айт, не палах болгъанды мени анама?!

– Нана бизге тансыкъ болуп, кюнюн аман бла батдырады, – дедим сѳзюмю жарты-къурту ангылата. – Папа, тилейме, барып аны бери алып кел... Мен мындан арысында нанасыз бир кюн да жашаяллыкъ туююлме. Къаллай аш суюсе аллай аш этип ашатып турлукъма мен анга. Атам, жанымы мындан бек къыйнамазынги тилейме.

– Быллай бир не къайгъы этерге къалдыңг, – деди атам, – сени тилегиңи толтурмай къачан къойгъанма.

– Ол гитче шинтикчигин да ала кел, нана юйню къайсы мюйюшю-

не барса неда арбазгъа чыкъса – аны ары элтип айланыучуду, – арыса олтурурча.

– Халид, эт муну айтханын, сабий жүрек бир затла сезип тынгысыз бола болур – деди анам, – турма, атлан жолгъа.

* * *

Алай бизни къууанчыбыз узукъ бармады. Нана, элиме тансыкъ болгъанма, мени юйюме кетме къююгъуз, деди да тохтады.

Бизни къоншуларыбыз оруслула эдиле. Нана уа аланы тиллерин ангыламай эди. Къарт къатыннга эригиулю жашау.

Андан сора атам да, биз да ол жашагъан элге – Биринчи Чегемге, терк-терк барыучу болдукъ – нананы кёрмей тёзалмай эдик. Бир жол атам, ол элге кёчерге таукел болуп къайтды, анда колхозну фермаларындан берине тамата этерге айтханларын билдирди бизге.

– Билеме, ал кезиуде къыйналыргъа тюшерикди, – деди атам, – не этериксе, тёзерге тюшерикди, – эрттегили шуёхуму юй бийчеси – Назранова Фатима эски юйлерин бизге берирге айтханды, кеслери жангы юй ишлеп кёчгендиле.

* * *

Бизге, сабийлеге, тенглерибизден айырылмакълыкъ бек къыйын эди. Кёп бармай, ол «къыйынлыкъны» унутурча затха тюбедик – нанабыз дуниясын алышхан хапары кюнубюзню къарангы этди. Ол бу арт жыллада Чегемде кесини экинчи эринден къызы бла жашай эди. Нана жашауну ахыр жылларын бек сюйген жашыны – Халидни юйюрюнде ашырып акъылда эди. Жарсыугъа, толмады ол мураты. Не этейик, къадар алай болур эди.

Шауаланы Хасан кёчюргенди.

Дудаланы Махмудну джазыуу

Ата джуртунда Дуда улу Асланбекни джашы Махмудну кѣб джылланы атын не сыйларгъа, не сагъыныргъа мадар болмагъанды. Къазауатны заманында тыш къралда къалыб, СССР-ни политикасына къаршчы кюрешеди деб, анга ирият берилиб тургъанды. Бююннго джаш тѣлю Дуда улуну ким болгъанын билмейди, джыллары келгенлени эслеринде уа аны “сатлыкъ” аты къалгъанды... Тюзюн айтыргъа уа, Махмудну джазыуу аны акъыллы, билимли, миллетин суйген адам болгъанына шагъатлыкъ этеди.

Кертиси бла да Махмуд Джуртуна кертiley къалгъанды. Ол 1908 джылда бийни юйдегисинде туугъанды, аллайланы уа Совет власть уллу аманлыкъчылагъа, класс джаулагъа санаб, кыырыб баргъанды. Къартды, тиширыду, сабийди деб аямай, Сибирге ссылкагъа ашыргъанды. Ол кѣзюуде Къарачайда Кърымшаухалладан, Дудаладан, Къарабашладан, дагъыда башха тукъумладан адамла джанларына къоркъгъанлай джашагъандыла. 1928-чи - 1929-чу джыллада ала бары да “лишѣнлагъа” чыгъарылгъандыла. Алай демеклик, “Именной список лиц, лишѣнных избирательных прав по Конституции РСФСР” деген тизмеге тюшгендиле. Аланы мюлклерин, джерлерин сыйыргъан бла къалмай, ишге, окъуугъа да алмай кыйнагъандыла. Сѣз ючюн, къуру Дудаланы тукъумдан 22 джылдан ѣтген 53 адамны “лишѣн” ѣтгендиле. Сора кѣбюсю, башларын сакълай, Дагъыстаннга, Азербайджаннга, тыш къраллагъа къачхандыла. Ол заманлада ѣзден тукъумдан неда “артыкъ” байлыгъы болгъан адамла барысы джашауларына къоркъуб джюрюгендиле.

Къарачай баш кылчыкъсыз къала тебрегени керти да уллу кыйынлыкъ болгъанды. Бизнича гитче миллет бир адамын тас ѣтсе да, уллу заран тюшеди. Онглу, билимли, сыйлы адамла, миллетни тин байлыгъын, адетин-джоругъун сакълагъанла къурусала миллет генофондха уллу къоранчды...

Махмудну насыбы тутуб, ол 1936-чы джыл баш билим алыб, Къарачайгъа сау-ѣсен къайытханында, илму-тинтиу институтха илму къуллукъчу ѣтиб алгъандыла. 1937-чи джыл сталинчи репрессияла башлангандыла. Къарачайда да интеллигенциягъа саналгъан, окъуу-билими болгъан, халкъгъа юлгю ѣтген хазна адам къалмайды. Партия кеси салгъан борчну - миллет литератураны ѣмда тарихни, сѣзлюклени, окъуу китабланы джазаргъа - киши табылмай ѣди. Махмуд да, бююн-тамбла тутарыкъдыла деб, джастыгъын, джууургъанын, джылы кийимлерин хазырлаб тургъанды. Алай а Дуда улуну хар джазгъан сѣзюн, хар атламын сымарлаб турсала да, анга тийменгендиле, аны орнун киши толтурмазлыгъын англаб.

1938-чи джыл репрессияла бираз шош болгъандыла. Илму-тинтиу институтха тамадагъа да, 1937-чи джыл тутулуб, алай а дженгил огъуна башына бош болгъан Лайпанланы Х.О. салынады. Властла анга толу ийнанганлары белгили эди. Аны комментарийлери бла эмда редакторлукъ тюзетиулерини бла Дуда улу Махмуд джыйыб, басмагъа хазырлагъан халкъ аууз чыгъармала эмда джырла бла таурухла энчи китабла болуб чыгъадыла: 1940-чы джыл - “Эски къарачай джырла”, 1941-чи джыл - “Къарачай таурухла” басмаланадыла. Китабланы джарашдыргъанла Лайпанланы Х. бла Дудаланы М. деб джазылады. Айтыргъа, Дуда улу Махмудну харам этиб, Лайпанланы Х.О. 1957-чи джыл ол джырланы джыйымын кесини аты бла чыгъаргъанды. Алай болсада, Махмуд тенгини юсюнден ёмюрюнде бир чюйре сёз айтмагъанды. Англай болур эди, Лайпан улу алай этмесе, китаб экинчи кере басмаланныкъ тюл эди. Андан сора да талай кере бизни фольклористлерибиз джыр джыйым китабла чыгъаргъандыла. Аланы барына да Махмуд джыйгъан джырла киргендиле: “Гошаях бийче бла Къаншаубий”, “Джандар”, “Татаркъан”, “Загоштокъ улу Чёпеллеу”, “Ачемез”, “Ильяс”, “Кемисхан”, “Азнауур”, “Хасаука”, “Умар”, “Хож” дагъыда аны кибики башхала. Ала бизни культурабызны алтын хазнасыдыла.

Алай а фольклорну иги билген адамла тарих джырлада бир кесек тюрлениуле болгъанларын чертгендиле, аланы аллайлыкъларын айырыб, миллет джырланы эшите туруучу къартла ачыкълай эдиле. Фольклор чыгъарманы хар джырлаучу кесича къошакъ этгени бла кёб вариантлы болгъанында тюлдю иш. Совет редакторла бла цензорланы “тюрлендириулерини” алай хыянатсыз болмагъандыла... Ёлюб кетгинчи Дуда улу Махмудха ол затла тынчлыкъ бермегендиле. Аны ючюн болур, Германияда да, Тюркде да, Америкада да да къарачай фольклорну джыйгъанын тохтатмагъанды, тарих джырланы толу джыйымын басмалар муратлы болгъанды.

Махмуд бла ахыр джылларында таймаздан къагъыт джюрютюб тургъан Тюркдеги къарачайлы, Эскишехерде аскер госпиталны баш врачы Йылмаз Невруз (Сылпагъарланы Герий апендини туудугъу), кёл бериб, анга болушханды. Йылмаз журналистика бла кюрешеди, Къарачайны тарихини, культурасыны юсюнден материалла джыйыб, “Бирлешик Кафкасыя” деген кенг белгили журналны чыгъарады. Ол Дуда улу Махмуд бла ортада джюрютген письмоларын, къол джамаларын бизге бергенди. Бу къагъытла Дуда улуну джашаууну, творчествосуну юсюнден китаб джазаргъа уллу болушлукъ этерикдиле. Ала бизге уллу саугъа болуб сакълангандыла.

Письмоланы биринде Дуда улу Махмуд фольклорну къаллай болумда джыйгъанын, артда аны къалай “тюзетгенлерини” юсюнден джазады... Биз бюгюнлюкде энди тюзюн ачыкъларгъа борчлубуз. Бизде джюрюмеген, джалгъан затланы да бир джанына этерге керекбиз. Не ючюн десегиз, бюгюнню джаш тёлю эски джырланы къарт

аталарындан юренмейдиле. Совет властланы кёзююнде чыкыгъан китаблада джазылгъанча, анда айтылгъаннга ийнаныб, джырлайдыла...

1920-чы – 1930-чу джылланы юслеринден Махмуд былай джазгъанды.: “Фольклорну джыйылыууна, сора джарашдырылыууна амал бермеген не болду десенг, ол кёзююню политик туруму: 1930-чу джылда Къарачайда, Малкъарда, Чечен-Ингушда да белгили кёзгъалыу, аны юсю бла мингле бла инсаннны сюдсюз ёлтюрюу, тюрге салыу, сюрдюле. Бу турум 1934-чю джылгъа дери бардырылгъанды. 1937-чи - 1938-чи джыллада интеллигенцияны, коммунистлени да аланы ичинде джокъ этдиле”.

1938-чи джылны ахырында Дуда улу Махмуд къартладан фольклор джыйыб башлайды. Алай а керти билген адамланы табхан алай тынч иш тюл эди. Махмуд бла Хамид, сельсоветден болушлукъ излей, эм алгъа элни тамадаларына тюберге керек бола эдиле. Джырчыла уа, аланы сельсоветге чакыргъанларын эшитгенлей, кеслерин табдырмай, не бугъунуб, неда ауруйма деб къоя эдиле. Бир-бирлери келиб, джукъ джырларгъа унамай, “унутханбыз”, деб къойгъанла да болгъандыла. “Узун сёзню кысхасы: халкъны ичинде къоркъуу джашай эди; эски джырланы иги билген кишиле джоюлгъан эдиле; сау къалгъанлары да шум болуб эдиле”, – деб джаза эди Махмуд.

Кеси сынамагъан ийнанмазча кыйын заманла. “Бай”, “бий”, “апенди” деб, ат-бет атаб, халкъны онглу къауумун 1920-чы джыллада огъуна думп этген эдиле. Бурунгу джашаудан хапарлары болгъан, бюгюнню болум бла алгъыннгы джашауну тенглеширирге къолларындан келген окъуулу, билимли, эсли адамланы къурутхан коммунист совет властны джоругъу эмда политикасы болуб бошагъан эди. Адам тутуу кампания башланса, элlege буйрукъ келиб къала эди - анча-мынча адам тутулургъа керекдиле, деб. Ма ол кёзюледе Махмуд халкъдан джыр, хапар, таурух джыйыб айлана эди.

Лайпанланы Хамид да, «табсыз» сёз, политика халат болмасын деб, джырлагъа, халкъ чыгъармалагъа “правкала” этдире эди. Китабны басмадан чыгъарыр ючюн, ала этген “правкала” ол заманнга кёре хазна уллу “ётюрюкlege” саналмагъандыла. Сёз ючюн, Хасауканы джырында “Тяуур патчах кёб артыкълыкъ этеди”, деген тизгинде “гяуур” дегенни орнуна “къанлы”, башха джерде “орус аскер” дегенни орнуна “патчах аскер”, деб джазгъандыла. “Таргъа тыйыб, джашаргъа да къоймагъан” дегенни орнуна “Тар ёзенде джашаргъа да къоймагъан”, деб тюрлендиредиле. “Бизни тар ёзеннге ким тыйгъаны алайсыз да ангылашынады”, деб къойгъан эди Хамид. “Бу къан дертни джууабларын этерсизни!” орнуна “Къанлы патчахха дертигизни этерсиз!” - деб джазгъандыла. Сора, орус патчах жанлы болгъан кесибизни бийlege налат берир ючюн, джыргъа кеч салынган тизгинле да киргендиле: “Таб джолланы Амантишден билгенди. Чанка бийди бизни сатыб къоярыкъ”.

Амма, бюгюн къарачайлыла кеслери да билмейдиле, “тар ёзенде” ёмюрлюкден бери да джашаб турмагъанларын, орус аскерден къача, Бештау тегерекден, Балыкъ суудан, Гум Башындан, Таллыкъдан, Къобу башындан, Инджикледен, Лабадан XVIII ёмюрню ахырындан башлаб “таргъа тыйылыб” тебрегенлерин. Эски джырларыбызда айтылмаса, къайдан билликдиле? Джалгъан тарих китабладан? Аланы да кесибизге джазартгъа толу эркинлик бермегендиле.

Хоншу миллетле бла къуру да шохлукъда джашагъанча кёргюзюрге борч салыныб эди алимлерибизге. Тарихде уа алай болмагъанын ким да биледи. Тау халкъладан эсе Орус империягъа кёбге алгъа кирген Къабарты, Къарачай-Малкъар бла арасы не иги болса да, бийлери орус аскерге къуллукъ этмей болмагъандыла. Орус аскер да, алагъа дагъан болуб, таулулагъа юсдюрюб тургъаны кертиди. Коммунистлени заманында уа джырлада не аз да Къабартыгъа аман айтылгъан джерлери “миллетчиликге” саналыб, бир джанына атылыб баргъанды.

Ол алай кълсын, “Умарны джыры” уа? “Сатлыкъ” бийни Дудаланы Амантишни джыргъа аямай салгъандыла, джигит бийни Дудаланы Умарны уа джырдан къоратхандыла. Хасаукада къарачай аскерни башчысы, Ата джурт ючюн джанын берген Умарны тукъумун джашырыб кьойгъандыла. Советлени заманында патчах офицер Дудаланы Шмауханы уллу къарнашына махтау берирге кимни къолундан келлик эди? Махмуд а Шмауханы туудугъундан туугъанды, джырыны да атасындан юренгенди.

Керти хапарны коммунист режим къуругъанындан сора Шмауханы джашы Азамат-Герийден туугъан Кючукню джашы Батдал Къарачайда белгили устаз эмда публицист – ачыкълагъанды. Дуда улу Батдал Шмауханы джигит къарнашы Умарны юсюнден сабийликде атасындан эшите тургъан тарих хапарлагъа таяна, газетге джазгъан эди. Атасы “заманла табсыз бола тебрегенлеринде, аллай хапарланы айтыргъа кьоймай эди, мен джукъ сагъынсам, сёзню башхагъа буруб кьоя эди”, – деб эсине тюшюре эди кеси. “Тюзню тюзлюгю тюзде кълмаз” дегенлей, профессор Лайпанланы Къазий арт джылларында шагъатлыкъ этген эди бу затлагъа. Ол Орта Азияда Лайпанланы Хамид кеси айтханын эшитгенди джигит Умар Дудаладан болгъанын.

1828-чи джылгъа дери Къарачай кишиге бойсунмагъан, кесини адетиджоругъу бла джашагъан энчи бийлик болгъанды. Зорлукъгъа тёзмегенди, зорлукъ-артыкълыкъ этерге умут этгенлени сау кьоймагъанды. Аны юсюндендиле “Татаркъан”, “Ачемеz”, “Къара Мусса” деген джырла да. Алай а, совет власть орналыб, эм сыйлыгъа къул-джарлы-джалчы саналгъан кёзюуде адамла, халкъла да кеслерин не къадар мискин этиб, кеслерин къралгъа ышангъллы кёргюзтюрге кюрешгендиле. Айтыргъа, хар не да политикагъа бойсуннганды. Алай а илму къуллукъчугъа, джазыгъучугъа ётюрюк айтмазгъа керекди – ол эртде-кеч болса да, ачыкъ болмай кълмайды.

“Къара Мусса” деген джыргъа да “къол джетдиргендиле”. Энди уа джырда айтылган хапарны, хаман да болуучан адет эди деб, къабарты бийле не суйселе аны этиб тургъандыла Къарачайда деген сёзню кётюрюб айланадыла бир-бирле... Къабарты Къарчаны заманындан бери да Къарачайны душманы болса да, къабарты бийле таулуланы онглаялмагъандыла. Орус империягъа киргенлеринде уа, аны кючю бла бютеу Кавказгъа бий болургъа кюрешгендиле. Таулуланы алай бла кёб джерлерине ие болгъандыла. Алай а бир заманда да таулула, джанлары сау болуб, сыйларына, намысларына кишини тийдирмегендиле. Джыр да анга шагъатды. Бу джырны басмагъа хазырлагъан сагъатда Хамид, кеси къурашдырыб, ма бу тизгинни джыргъа салдыргъанды: “Къабарты бийле Къарачайгъа келселе, аны билген келинле башларын суугъа ата эдиле”.

Къазауат башланганында, Дуда улу Махмуд фашистле бла къачыб кетгенди деген хапарны миллетге синдириб тургъандыла. Кертисинде уа Махмуд, фронтха кетиб, 1942-чи джыл август айда джесирге тюшгенди. 1943-чю джыл ноябрь айда къарачайлыланы, башхаланы да Орта Азиягъа сюрюлгенлерин концлагерде билгенди... Къазахстанда 1944-чю джыл юй бийчеси Давлеткъулланы Хамзатны къызы Назият бла джашы Заур ёлюб, аланы къызы Зимира бла Назиятны анасы асырагъандыла.

“Сатлыкъны” къызы деген ачы аты бла Зимира не институтну бошайлмагъанды, не юйдеги къураб джашайлмагъанды. Кёб джылланы ауруб туруб, 2007-чи джыл август айда Первомайский элде ауушханды. Аны бла экиде тургъан эгечи Дудаланы (Шереметова) Фатима меннге Зимирадан къалган талай сурат бла документни бергенди. Ала шагъатлыкъ этгеннге кёре, Махмудну къызы 1940-чы джыл Нарсанада туугъанды. Аны, коммунист режимден сора, сюдге бериб, алай бегитгенди. Ары дери совет паспортунда туугъан джылы 1942-чи деб терс джазылыб тургъанды. Анга кёре, Махмудха да 1941-чи джыл урушха кетмегенди, Къарачайдан фашистле бла кеси къачханды деб, ауур ётюрюк айтылыб тургъанды.

1948-чи - 1949-чу джыллада джесирге тюшген совет аскерчилени СССР-ге ашырыб тебегендиле. Ачлыкъ-джалангачлыкъ, тутмакълыкъ сынагъан аскерчилеге джазыкъсыныр орнуна Сталин аланы Сибирге тюрмелеге иерге буйрукъ бергенди. Аны ючюн Кавказдан чыкъгъан адамла, аланы ичинде къарачайлыла да, тюрк консулну болушлугъу бла Тюркде джашаргъа кетгендиле. Дудаланы Махмуд 1949-чу джыл къарачай мухаджирлени эллери Якапынар бла Башхюйюкге барады, анга бек ариу тюбейдиле, болушадыла. Къысха заманны ичинде Анкара университетге ишлерге, орус тилден дерсле берирге, чакъырылады. Алайда Акъбайланы Севим бла юйдеги къурайды. Джаш юйдегиге къызчыкъ Айбике тууады.

Эмиграцияда Дудаланы Махмуд, СССР-де къалган джууукъларына хата джетмесин деб, кесине псевдонимле алады: Махмуд

Асланбек, Рамазан Къарча, Рамазан Наибоглу. Анкарада эки китаб джазады. “Къарачай ве Малкар Тюрклеринин фаджиясы” (Анкара, 1952) эмда “Къарачай-малкар тюрклеринде хайуанчылыкъ ве бунунла ингили геленекле” (Анкара, 1954). Махмуд джырланы, ийнарланы, нарт сёзлени джыйгъанын къоймагъанды. Диаспорада джазылгъан вариантлары бла кёб джырны толу этгенди: “Азнауур”, “Джансохлары”, “Чёпеллеу”, “Бийнегер”, “Илияс”, “Маука”, дагъыда башхала бююн бизни миллетибизни тин байлыгъыны алтын хазнасыдыла.

1950-чи джыллада Махмуд журналлада да, радиода да ишлеб тебрейди. Ол, басмада Кавказны гитче миллетлерин джакълаб, коммунистле алагъа джетдирген къыйынлыкъланы ачыкълайды. 1955-чи джыл АБШ-ны Германияны Мюнхен шахарында СССР-ни миллетлерини илму-тинтиу институту ачылады. Анда революциядан эмда къазауатдан сора СССР-ни республикаларындан къачханчыла ишленди. Институтну “Дерги” деген журналында Махмуд да талай статья басмалайды къарачайлыланы юслеринден. Ол анда къарачайлыланы Орта Азияда чекген къыйынлыкъларыны юслеринден бютеу дунягъа билдиреди. Статьяларын Европада башха журналла “Кавказ” эмда “Кавказская ривьера” басмалайдыла. Махмуд “Радио Свободы” деген радиода ыйыкъ сайын репортажла бериб турады орус тилде. Саулугъу аман болгъанында, Америкагъа кетеди, анда операция этдиртиб, 1974-чю джыл пенсиягъа чыгъыб, 1981-чи джыл ауушханды.

Сталин саулай миллетлеге этген артыкълыкъланы дунягъа билдирир ючюн, тышында къалгъан кавказ миллетлени Махмудча онглу адамлары кёб юрешгенди. Башха къралланы тамадалары кёчкюнчюлюкню айыбха салыб тебрегенлеринде, СССР миллет политикасын джумушатмай болмайды. Азаб сынагъан миллетибизни джазыкъларыны ныбмы къайтаргъанды Хрущёв ызыбызгъа?

Коммунистле Махмудну “Радио Свободы” деген радиостанцияда, антикоммунист журналлада ишлегени ючюн уллу хыртха уруб юрешгенди. Ол а алада берген репортажларында, статьяларында къуру къарачайлыланы джакъламагъанды, башха таулу халкъланы да джакълагъанды. Дунягъа ала чекген къыйынлыкъланы билдиргенди. Йылмаз Невруз: “Дудаланы Махмуд белгили патриот эди, халкы ючюн, Джурту ючюн юреше, ёмюрюн тауусду”, деб, уллу сый бериб айта эди аны юсюнден. Йылмаз кесини устазына санагъан багъалы адамыны юсюнден аламанат статьяла джазгъанды.

Россия демократ джорукъланы джолуна кире тебрегенинде, Москвада белгили поэтибиз Лайпанланы Билял «Ас-алан» журналда (2001 дж.) Махмудну эки китабын да басмалагъанды, “Радио Свободыге” этген репортажларыны бир къауумун джыйыб, китаб этиб да чыгаргъанды (Правозащитники репрессированных народов. Москва, 1996). Белгили тарихчи Шаманланы Ибрагим Махмудну юсюнден керти хапарны алимлерибизни арасында биринчи болуб джазгъанды (“Алтын тот болмайды” “Къарачай”. 6 январь, 1999).

Энди аны бизни кьолубузгъа тюшген ахыр письмолары да бас-малансала излей эдик. Ахыр письмоларында Махмудну муратлары, умутлары, оюмлары, аны миллетине таза суймеклигин, тин байлыгъын сакълар ючюн кюрешгени ачылады. Махмуд Къарачайны юсюнден кёб зат джазаргъа умутлу болгъанды. “Титче кавказ миллетлени айырыб, Къарачайны кёрген кыйынлыкъларын адабият джаны бла дунягъа танытыргъа керекбиз. Бу миллет, инсанлыкъ борчду”, деб джаза эди Йылмазгъа.

Махмуд, кавказ миллетлени бир-бирлерине эрши кёргюзюуню терсге санаб, аны керти кёлю бла унамагъанды. Ма энтда аны бир письмосуна къарайыкъ. Йылмаз анга Тюркден Къарчаны юсюнден къартладан эшитген хапарлагъа кёре джазгъан поэмасын ийгенинде, Махмуд анга Алий улу Умарны “Къарачай” деген китабындан кесегин орусчадан кёчюрюб джибергенди, быллай джууаб бериб: “Къысха сёз, “Къарчаны джырын” джарашдыргъан адам, Къарчаны юсюнден эшитген затларыны барын Баксаннга джыйгъанды, къабартылылагъа къаршчы... Быллай затны биз китабха салалмазбыз. Таулула арасында эртдеден болгъан терсликлени, душманлыкъланы джангыдан кёлтюрюрге тюл, унутдурургъа, джумушатыргъа керекбиз”.

Махмуд Къарачайны бурун тарихинден джукъ джазмагъанды, джангыз кеси кёрген политика болумну, къарачай миллетни джашауун, адетин-джоругъун ачыкълагъанды китабларында. Кеси тарихчи болмаса да, кавказ миллетлени тарихлерини юслеринден джазылгъан китаблагъа эс бёлюб тургъанды. Ол бурун заманлада да Кавказда уллу бирлик, шохлукъ болуб турмагъанын билгенди. Тюркде къарачай-малкъар миллетни бир тилли болгъан къралны юзюгюча кёргюзтюрюге излегенди, бютеу тюрк миллетле бла къарнашыкъ Къарачайгъа дагъан болур деген умут бла.

Алай а бу иннети Россияда джашагъан тюрк тилли миллетлеге ашхы зат болмагъанын Махмуд англагъан эди. Нек десегиз, “пантюркизм” деген оюмну тутхан бла миллетибиз эрши бетден кёрюнюб, анга уллу зорлукъ джетерге боллукъ эди. Дудаланы Махмудну тёлюсюню кесини туугъан миллетини тарихи политика режим белгилеген идеологиядан бир башха болса, аны ачыкъ джазаргъа эркинлиги болмагъанды. Коммунистле “джарлыла” бла “джалчыланы” эмда алачаланы джакълагъандыла, суйгендиле. Аны бла Совет властны аллында туугъан миллетини “репутациясын” аман этмез ючюн, сёзден, Алийланы Умар, “патчахны кёзююнде къарачайлыла къабарты гиназлагъа джасакъ тёлеб, инджилиб, азаб чегиб тургъандыла,” - деб джазгъанды. Алай болса да алдауукъну джазгъан тынчды, анга шагъатлыкъ этген затланы табхан а бек кыйынды...

Къарачай эркинликни суйген, бойсунургъа суймеген, тюзлюкню тутхан миллет болгъанын коммунистлеге бек дженгилде кёргюзгенди. Аны бла анга “бандит” ат да аталгъанды... Алийланы Умарны джалгъан джазгъаны миллетине болушмагъанды. Ол огъай эсенг,

аман иннетли тарихчиле айырыб аны бир бир сёзлерин байракъ этиб тутаргъа мадар бергенди.

1957-чи джыл къарачайлыла туугъан джуртларына къайтханларында миллетлени барыны да тарихлери джазылыб, нарт эпослары, сёзлюклери китабла болуб, чыгыб тургъандыла. Властла, ётген заманны ичинде бардырылыргъа керекли ишлени тындыргъа излеб, ол кёзюуде онглу тарихчилени джыйыб, къарачай миллетге джараулу ата-бабаланы “сайларгъа” конференция бардыргъанды... Ол конференцияны материаллары 1959-чу джыл Нальчикде китаб болуб чыкыгъандыла. Дудаланы Махмуд аны табыб, эс бёлуб окъугъанды. Уллу билимли адам болгъаны себебли “Къарачайны тарихин” къалай къурагъанларыны ызындан бек эс бёлуб, сынаб къараб тургъанды. Письмоларыны биринде бу китабха комментарийлерин джазыб, Йылмаз Неврузгъа Къарачай-Малкъарны ата-бабаларыны юслеринден кёб тюрлю оюм нек джюрюгенин, ол оюмланы бирери бирер тюрлю нек болгъанларын ангылатыр мурат эткен эди.

“Эскиден малкъарлыла бла бизни таза кавказлылагъа санамагъандыла. Орус аскер корреспондентле бизге “къабарты татарлары” дегендиле. Европаны этнографлары да бизни тюрк-татар халкъладан юзюлюб, Каваз таулагъа 14-чю – 15-чи ёмюрледе джерлешген къабилелеге тергегендиле. къабарты-черкес авторла (Беркок паша, Айтек Намиток) бизни не кесек да Кавказ бла байламы болмагъан монгол-татар (туран) артыкълары кибик “къушха” деб, экинчи дараджалы инсанлача танытыргъа кюрешедиле. Тарихи болгъан, тарихни билген къарачайлы, уллу къраллыкъ тутхан тюрк-татар ханлыкълардан чыкыгъанына ыйлыкыгъанны къой, махтанган этеди. Сёз ючюн, черкес, абаза, дагъыстан къабилелери къайда? Хуннла, Булгъар, Кыпчакъ ханлыкъла, Тюрк империя къайда?..

Алай болса да арт джыллагъа дери биз кесибибизни Кавказны “джерлисине” санаялмагъанбыз, тахминен 12 – 15-чи ёмюрледе Волга бойну Булгар ханлыгындан, Тимурну аскеринден юзюлген элеманладан эмда Кърымдан кёчген къауумдан къуралгъаныбызны къабыл этиб тургъанбыз. Алий улу да ол фикирли болгъанын кёрдюк.

Амма, арт джыллада орус археологлары илму къазыу ишлеринден сора тюрк халкъланы Кавазда 1-чи ёмюрден огъуна джашагъанлары ачыкъланды. Ол алгын джашагъан тюркле (булгъар, печенег, къуман, къыпчакъ) не себебледен эсе да бу джерледен къорагъандыла, биз аланы юзюклери болабыз. Амма эндиги орус тарихчилеге бизни эндиги Тюркню тюрклеринден, неда Кърымдан байламлылыгыбызны юзерге таб болады. Алай бла энди орус антропологла да илму ишлеринде къарачайлыла бла малкъарлыла да туран тюрлю инсан табалмагъандыла, ала бары да кавказ тюрлю болгъанларын бегитгендиле.

Бу айтылгъанланы толугъа санамагъанча, совет тарихчиле 1959 джыл Нальчик шахарда къарачайлыла бла малкъарлыланы къайдан

чыкыгъанларын сюзерге джыйыладыла. Былай бегитедиле: “Къарачайлыла бла малкъарлыла Кавказны эски халкъларындан биридиле; Тюркден неда Къырымдан чыкыгъандыла деген теорияны керти илму бла байламлыгы джокъду”; ол оюмла терсге саналыргъа керекдиле; тиллерини къурамларына кёре, эски булгар эмда батыш къыпчакъланы юзюгюдюле... Къарачай, малкъар алимле да бу джангы теорияны къабыл этгендиле, нек десегиз, анга кёре, “джарым” кавказлылыкъдан “толулукъгъа” чыкыгъандыла, белгили Минги Тауларыны тегерегине ийе боладыла. Ол джерле бюгюн альпинизм, туризм, курорт аралыкъла болгъандыла. Энди бу турумда биз китабны къарачайлыланы Кърымдан чыкыгъанларын джазасакъ, джараусуз, заманнга чюйре келген бир зат этерикбиз”.

Кёресиз, Махмуд къарачайлыланы орус къралны политикасына, идеологиясына къарачайлыланы къаршчы къаугъалагъа чакъырмайды, кеслерин аладан кери этерге чакъырады. Йылмазгъа да аны ангылатыргъа кюрешгенди: “Бизни кибик гитче халкъла уллуланы кюрешлерине къатышмазгъа керекдиле. Мен алманлагъа (немчалагъа) джесир тюшмей, Къарачайда болгъан болсам, халкъыбызны алман шохлугъундан тыйыб, черкесле, тегейлиле кибик, нейтрал къалдырыргъа кюреширик эдим”.

Махмудча, миллетине алай джарсыгъан, тин байлыгъын сакъларгъа кюрешген, не бла джарайым деб, тышында да хаман аны сагъышын этиб тургъан адамларыбызны бюгюн, кишиден да къоркъмай, сыйларгъа, багъалатыргъа керекбиз. Хар бирибиз да миллетиме, джуртума не бла джарагъанма деб, терен сагъыш этдиреди Махмудну джазыуу.

Письмоларыны биринде Дудаланы Махмуд “Татаркъан” джырны китаблагъа тюшген вариантларында Татаркъанны этген джигитлиги иги суратланмай къалгъанды деб, къартладан айтылгъанына кёре (аланы ичинде кесини атасындан да) эшитгенини тамалында иш къалай болгъаныны юсюнден толу хапар джазгъанды.

Татаркъан кеч джетеди къарачай аскерни Схауат сыртында: “Не болдугъуз, душманны ызындан джетиб, аны бла кюрешмей, адамларыбызны, малларыбызны аладан сыйырмай нек турасыз?”, деб сорады аскерни башчыларына. Ала: “Душман (къызылбек аскер) Схауат сууну кёпюрюнден ётгенлей, аны чачыб къойду. Сора суу да бек къобуб келгени себебден андан ётелмедик. Энди не этерге билмей турабыз”, дегендиле. Татаркъан: “алай деген неди, малланы элтселе да - хо, алай а къатынны, къызны, сабийлени сойгъунчу, абазылылагъа къоюб, уялмай, ызыгъызгъа къалай къайтырсыз? Халкъыбыз сизге, джау бла къалай кюрешдигиз, къылыч урушха кирдигизми, ненчагъыз ёлдю, ненчагъыз джаралы болду, деб сорсала, не джауб этериксиз?!” - дейди. Сора аскерчилеге бурулуб: “Джуртугъузну бети ючюн, джан аямай, душманла бла кюреширге кишилиги болгъанла ызыгъызгъа бурулуб, мени ызымдан тебрегиз. Аркъан, джиб, маджал

саут табылганны бармагъанла баргъанлагъа беригиз! Хайда, джигит къарнашла!” - деб, сыртны энишге тебрейди.

Джаш джигитле да, “тойгъан къозула кибик”, Татарканны ызындан тизиледиле. Ашхам къарангы бола, Схауат сууну джагъасына келедиле, сууну алгъындан да къутуруб келгенин кѳредиле. Аны алай кѳргенлей, бир къауумла салпыланадыла. Алай а Татаркъан айтханындан джанламайды. Эрлай, эки-юч аркъанны бир-бирине байлаб, аланы бир учлары да белине байлайды, аны ызындан бир балауз чыракъны джандырыб, бѳркюню башына джерлешдириб: “Аркъанны иги тутугъуз да, мени ызымдан бошлай-бошлай барыгъыз, чыракъ джукъланса, мени джыгъылгъанымы билиб, аркъанны ызына тартырсыз, мени чырагъым джукъланмай, сууну ол джагъасына чыгъласам, сизге ышан этерме; ол заманда сиз, аркъанны учун терекге неда ташха байлаб, мен да мендеги учун алай байларма, аркъандан тута, бирем-бирем ол джанына ѳтерсиз, деб суугъа киреди.

Да къысха айтама, Аллахны болушлугъу бла, бѳркюню башында джандыргъан чырагъы джукъланмай, бирси джанына ѳтеди, аны ызы бла аскерлери да, аркъандан тута, ол къутургъан суудан ѳтедиле. Эшта, ол уста адам сууну джайылыб баргъан сай джерин сайлагъан болур эди. Кечеги къарангыда Татарканны аскери (бу аскер да тюлдю, сынгар 30-35 адамдан бир джыйынды), бир-бири ызындан тизилиб, душман барлыкъ джол таба, чегет ичине кетедиле. Кѳб бармай, узакъда бир от джарыкъны кѳредиле. Алайгъа джууукъ бармай, Татаркъан бир нѳгери бла бирге, аскерин ташлада къоюб, ол от джаннган джерге шыкъыртсыз джууукъ барады.

Къараса уа, не кѳреди десенг: мийик къаяны тюбюнде кенг, терен дорбун, аны аллында уллу шынгкъарт джана, арыгъан къызылбек аскерчиле да дорбунну аллында джукълаб джата, джесирле бла малла дорбунну ичинде. Къарачайлыла ызларындан келелемзле деген умут бла болур, къарауул да салмагъандыла. Татарканны уяу олтуруб тургъан сют анасы, кесини да этеклерин басыб, эки джанында эки къызылбек джатыб тура.

Аны кѳрген Татаркъан чакънджикча сызгырады. Анасы Татаркъан сызгыргъанын ангылаб, башын таууш келген таба бурады эмда от джарыкъда джашыны бетин кѳрюб, душман аскерни кѳблюгюн билдирир ючюн, кесини чачларына къолун джетдиреди. Татаркъан да анга, “биз да аз тюлбюз”, деген магъанада сакъалын кѳргюзеди.

Татаркъан, эрлай аскерине къайтыб, халны къысха англатады. Ол тизилиб джукълагъан къызылбеклени уяныб, ѳрге къобарларына заман бермез ючюн, эки узун илкич хазырлагъанды. Эки киши, бир къурукъну эки джанындан тутуб, бир къауумну юслеринден басаргъа, башха эки киши да экинчи къурукъну къалгъан джукълагъанланы юслерине салыб басаргъа, къалгъан къарачайлыла да къылычла бла, къамала бла душманланы ѳлтюрюрге, деб Татаркъан буйрукъ береди.

Аскери да, ол буйрукъгъа кёре, харекет этгендиле, душманланы экисинден къалгъанын къурутхандыла. Былайда китабха джазыл-мазлыкъ бир зат да этгендиле: ёлген кызылбеклени уятлыкъларын кесиб алыб, ол сау къалгъан экеуленни артмакъларына тыкълаб, сыртларына байлаб: “элтигиз быланы элигизни тамадаларына”, - деб ашыргъандыла. Табы, бу чиркин затны биз джазарыкъ тюлбюз китабха. Хапаргъа кёре, андан сора кызылбекле Къарачайгъа чабханларын къойгъандыла.

Бу башында айтылгъан затладан джыргъа кирген бек азды. Сынгар бир-эки шарт айтылады: “Ёте барды да эркек къузгъунча кычырды. Къыркъылгъан къойгъа джыйын джанлы ычхынды”; “Схауатны сууун кызыл къаннга алдырды Ботда улу батыр Татаркъан. Арыгъан джашлагъа салды ол аркъан”...

Мени атам айтыучан эди бу джырны. Аны вариантында бир ариу джери бар эди. Ол биз билген джырда джокъду: “Бёркюнде балауз чыракъ джандыргъан, Схауат сууун кызыл къанлай бардыргъан”, - деб.

Мени акъылыма кёре, джырны аллында неда артында бу мен хапарлагъан затны къысха ёзекчигин берирге керекди. Мен оюм этгенден, умутум, халкъыбызны быллай батырларыны хапарларын джаш тёлюге ангылатыргъа керекбиз.

Рамазан Къарча.

США г. Дурхам. 2 август, 1978.

***КИПКЕЛАНЫ Зарема,
тарих илмуланы доктору.***

БАТЧАЛАНЫ МУССА БЛА

Биринчи тюбешу

Къарачай-Черкес кърал педагогика институтну орус тил бѣлюмюню биринчи курсунда окъугъан джылымда: «О-хахай, тюбешу боллукъду, джыйылыгъыз!» – деген бир хапар чыкъды. (Къурман болайым халкъыма! Джыйылыу болады деб эшитсек, биз – къарачайлыла, къайры, нек баргъаныбызны да иги ангыламагъанлай, урягъа кириб къалыучанбыз. Сора, джолда бара:

«И-й, къайры бара тура эдим?» – деб сагъыш этиученбиз. Аллай шар-тларыбыз ючюн, басымлы малкъарлыла бизни кеслерине бек ушатыб: «Акъылман къарацайлыла» – деучендиле.) Аны сандырагъаным, мен да къайры баргъанымы иги билмегенлей, эки ашыгъымы бир бирине ура, институт таба сермедим. Окъуу межямыны бир уллу бѣлюмюнде къарачай джаш тѣло джыйылдыкъ. Бир кесекден, уллу джазычуларыбыз: Хубийланы Осман, Байрамукъланы Халимат, аланы ызларындан джылы къыркылагъа келген джаш да кириб келдиле. Биз, ёрге туруб, харс урдукъ. «Халиматны, Османни биргелерине келген, ол кѣзлюкю джаш а кимди?» – деб шыбырдагъан ауазны эшитдим. Шыбырдагъанны къатындагъы: «Къалай танымайса? Ол эм иги джазыучубуз Батчаланы Муссады», – деди. Мен да: «Амандан Мусса болмагъын сен, ол Мусса болмаса! Муссаны сыфаты башха тюрлю болургъа керекди! Билмей айта болур?» – дегенча болдум ичимден.

«... Мусса алай айтды, Мусса былай айтды. Мусса ол хапарны джазды, Мусса бу назмуну джазды. Муссаны пьесасын спектакль этиб салгъандыла да, анга къараргъа барабыз. Муссаны джазгъанлары Совет властхъа къаршчы болгъандыла да, бирле обкомгъа тил этгендиле, бир тутхан зат этмеге эдиле ... Огъай, Къулий улу Къайсын Муссаны джазгъанларына керти багъа бериб, обкомдан джакълагъанды. Соболев деген джазыучу: «Муссаны «Элия» хапары Чингиз Айтматовну чыгъармасындан кем тюлдю», – дегенди. Эйле, бизни Мусса ол белгили гюрджюлю джазыучу Чабуа Амирѣджеби бла уллу татахды, аны заманына дже-терге, Аллах айтса, халкъыбызны атын саулай къралгъа, дуниягъа да айтдырлыкъды Мусса», – деген халкъда айтыулары мен эшитир керекли къалмагъан эдим.

Мусса, Мусса, Мусса! Ий, къаллай адам болур бу Мусса дегенлери? Къара чачлы, къара къашлы, сагъышлы къара кѣзлю, аз «къочхар» бурунлу, акъ къанлы, ортадан узуннга тартхан сюекли, кенг имбашлы, иничге белли, къан тамырлары белгили болгъан уллу къоллары бла бир джашны кѣз аллыма келтириб, «Мусса дегенлери бу болур?» – деб,

сагыш этиучен эдим. Башхаланы джазганларына ушамаган китабларын окъусам а, джюрегими теренинде джашаган, бир таза, керти дунягъа тюшгенча бола эдим. «Иги сагын, Муссагъа тюбев, ушакъ этиб, бу джомакълы дуняда мен джууаб табалмаган сорууланы анга соруб, бир джууаб табар эди...» – деб кесим кесим бла ушакъ эте, Пайгъамбарны кёкден тюшерин сакълагъанча сакълай эдим Мусса бла тюбешир кюнюмю. Ма энди уа тюбешдим, кёрдюм: сарысыман чачы джукъарган, сары хончаларыны кыйырлары тебенирекден джюлюннген онг кьолуну кёрдюючю бармагы бла кёзлюклерини ортасындан ёрге тебериб, тюзетген биреулени. Нек болгъанын билмейме, бу сары шилли адамланы кёргенлейме, не уа кесим кюзюге къараганлайма, шайтанларым кюзгъалыб тебрейдиле... Семенланы джырчы Смайыл да сары, Мусса да сары... да была бары «Сарыбаш Токмакъовичле» болуб, не болгъанды былагъа?!» – деб, кесим-кесим бла дау айырыб тебретим. Мен «дау» айыра тургунчу, джыйылыуну ачдыла.

Джангылмай эсем, биринчи Осман, аны ызындан Халимат селешдиле. Халиматны да, Османны да сыйларын бек кёрсем да, ала не айтыб башлаб, сёзлерин не бла бошарыкъларын ичимден билгенча болуб, сёзлерине артыкъ бек эс буралмай эдим. Муссадан кёлум чыкъганча болсам да, «Муссагъа сёз берилгенлей, кёзлерими кысарма да, ол мен эртделеде кёзюме кёрдютючю Муссаны кёз аллыма келтирирме да, хайда тынгыларма», – деген оюмгъа келиб, кесими джарашдырдым. Муссагъа сёз берилди. Биягъы кёзлюклерин кёрдюючю бармагы бла тюзете, «Элия» деген хапарындан юзюкню окъуб башлады. Муссаны орусча кесгин, джюрекден окъугъаны, сабыр-сабыр мени ангымы кесине тарта барыб, ахырында джесирге алды. Мен кёзлерими кысыб, Муссаны окъугъанын кёрюб башладым. Хапар да бошала, «халымы киши эгериб кьояды»– деген сезимден джунчуй, кёзлерими ачдым. Кёзлериме ау салган кёз джашланы ичлери бла къараганымда, бир кесек заманчыкъгъа Муссаны джыламукъ кёлде батыла турганча кёрдюм. Кесими эсгере: «Ой юйюнг къурумасын сен кызтекени! Алайда бир атны джашауу амалтын, кесинги бу сыфатха киргизиб!» – деб, кесиме айыб эте, башымы энишге ийиб, кьол джаулугъуму чыгарыб, кёзлерими сюртдюм. Къатымда олтуруб турган тенгим:

– Не болгъанды сеннге, биягъы сен индий киногъа къараганчамы болдунг, Муссаны хапарына тынгылагъанынгда?– деди.

– Джашчыкъ, къулакъ артынга джетдиргинчи, тынч бол! Кесекле тийгендиле да, аны ючюн тартама бурнуму, – деб, бурнуму тартхан кикле эте, дагъыда бир сюртдюм.

– Бурнунг табды. Кёзлеринг амалтын хатасы болмаган джарлы бурнунгу юзюб кьояса, – деб, хыйлачыкъ ышарды тенгим. Джыйылыу бошалыб, студентле Османдан, Халиматдан автографла алыргъа мыллыкларын атдыла.

– Знаешь, что... кесинги къарттамакъчыкъ эте турма да, залим джаш эсенг, бар да Муссадан автограф алчы! – дедим тенгиме.

– Керекмиди меннге сени Муссангы автографы! Сенсе Муссаны пай-

гѡамбарлагъа тенг этиб айланган. Бар да кесинг ал, керек эсе! – деди тенгим къатымдан арлакъ джанлай.

– Хей, халисиз, сени джылынг менден гитчеди, бар дейме! Уллу айтханны этмеген уллаймайын къалады!– дедим.

– Хоу, сен пилсе! Гитче айтханны этмеген да гитчеймейин къалады, кесинг бар, мен уялмай не деб барлыкъма?! – деб, джамагъатны ичинде кѣз туурамдан ташайды тенгим.

Назмула джазыгучу бир джашил тетрад кибигим бар эди да, аны да къолтукъ тюбюме къысыб, Муссаны аллына бардым.

1979-чу джылны кюзюнде эди мен айта тургъан хапар. Меннге 22, Муссагъа уа 40 бола эди ол джыл. Ма ол кюнден башланган эди мени Мусса бла танышлыгъым.

Муссаны юсюнден оюмла

Уллу адам дуниядан кетсе, «этеги этегиме тийген эди, ол мени аллай иги тенгим эди» деб, кесибизге сый тартхан къылыгъыбыз да болуучанды. Мен Мусса бла тенглик джюрютген къой эсенг, уялгъан эте эдим, къатына барыб, сѣлешеме деб, бир терс затны айтыб, беишлик болама деб. Китаблары бла кѣб «ушакъ» этиучен эдим Муссаны. «Кюмюш акга», «Элчилерим» деген чыгъармаларын окъусам, Муссаны уллу фахмусуна да, джигитлигине да бек сейирсине эдим. «Когда осуждают предки» деген чыгъармасы ючюн Муссагъа Совет Союзу Джигити Алексей Скоков атлы саугъаны берселе да, тюзюн айтханда, мен аны иги огъурамай эдим. «22-23 джылларында не огъурагъан, огъурамагъан хапарланы айтады бу?!» – дерикле да болур эдиле ол заманлада. Мени огъуаргъа, огъурамазгъа юретгенле, Муссаны тенглери: суратчы Абазалыланы Хабиб (джандетли болсун!), суратчы-педагог Абазалыланы Магомед, дагъыда башхала эдиле. Артыкъсыз да бек Абазалыланы Сосланбекни джашы Магомед литератураны бек кючлю биле эди. Сѣзлени бояуларын кѣрюрге, макъамларын эшитирге Магомед юйретген эди мени. Къарачай-Черкес кърал педагогика институтну устазлары, суратчыла: Тамбийланы Бурхан, Хубийланы Ахмат, Алийланы Юсуф, Кипкеланы Мустафа, Бостанланы Магомедни фатарына джыйылыб, джангы литература чыгъармаланы, суратланы кѣб сюзюучен эдиле. Мени да кеслерини «джыйыннга» къошуучан эдиле. Мен аладан алгъан билимими, филфакада 4 джыл окъуб алмагъанма десем, устазларымы кѣллери къалмасынла (Кѣлю къалырча адам да хазна къалмагъанды. Джандетли болсунла!). Аны айтханым, Муссаны чыгъармаларына багъа берирге кесими башым джетмесе да, кюнде–кечеде айтыб, юйретиб тургъан устазларым бар эдиле. Энтда къайтарыб айтама, ол джашла Муссаны тенглери эдиле. «Муссаны «Когда осуждают предки» деген чыгъармасы, бир кесек, коммунист фикирге кѣре джазылгъанды», – деучен эдиле джашла. Джашла эсими уятмасала, джукъ да ангыламай окъурукъ болур эдим. Ала айтхан затны уа, мен артыкъ да эс бѣлюб окъуучан эдим. Аллай (биз ангылагъандан) ууакъ-тюек джетишмеген затлары болмагъан джазыгучу днияда болмагъанды. Аллай затчыкъла, Абазалыланы Магомет айт-

ханлай, «пилни юсюнде клапаланы излегенча» бир затды. Мусса керти да пил эди бизни ана литературабызда. Джазычуланы кёбюсю «Джашасын КПСС!», «Джашасын Ленин!» деб джазгъан болмаса, тюзюн айтайыкъ, адамны ич дуниясын кёргюзейик деб кюрешмей эдиле. Мен ангылагъандан, «Мундан ары былай джазаргъа боллукъ тюлдю!» – деген оюмгъа келиб, литературабызгъа джангы философия, суратлау кюч, ариу тил къураб, джангы джол ачханы амалтын багъа бере болурбуз бюгюн Муссагъа. 80-чи джылланы ал сюреминде, мен ол затланы акъылым бла ангылаялмагъанлыкъгъа, джюрегим бла сезе болур эдим деб келеди кёлюме. Аны ючюн сюе болур эдим Муссаны чыгъармачылыгъын. Сюйгенни къой, китабын аллыма салыб, къыл кьобузну кьолума алыб «Кюн батар-батмазлай, Кёрюндю кёкде ай...» деб назмусуна макъам салыб, джырлаб башлаучан эдим. Джырлагъанымы магнитофонлагъа джаздыра эдиле да, кычырта эдиле джер-джерде. Звукозаписьледе пластинкала этиб, сата эдиле. Муссаны сёзлерине джазгъан «Экибиз» деген джырым, халкъда белгили джыр болгъан эди. Мен да ичимден: «И-й, Мусса бу джырны бир эшитмеймиди? Эшите эсе уа, халкъ махтагъан джыр амалтын, Мусса меннге бир сёз нек айтмайды?» – деб, бек сакълай эдим.

Мусса бла экинчи тюбешеним

Бир кюн мен студент общежитиеде къадалыб отоубузну полларын джууа тургъанлай, биргеме джашагъан тенгим чабыб келиб:

– Альберт, Батчаланы Мусса келиб, сени тюбюнде сакълаб турады! – деди.

– Ийманынг алай болсун, Мусса мени сакълаб турмаса! Аны къой да, бар да, челек бла джангы суу ал да кел, – дедим мен.

– И-й Къуран, сакълаб турады, – деди.

– Башымы аурутма да, тас бол былайдан!

– Короче, келмей эсенг, келме! Келмейди деб, барыб Муссагъа айтайым, – деб, тенгим кетди.

Кертиси да келиб къалгъаны болса уа, бу хылымылы отоубузгъа кириб къалмасын деб, ашыгъыш полланы джууб бошарыма, эшикле къагъылдыла. Джюрегим ишек этиб, джетиб, эшиклени ачдым.

Къарагъанымда, Мусса сюелиб тура эди. Мен асыры джунчугъандан не этерге билмей:

– Мен, мен полланы джууа... – деб, бир затланы айтыргъа тебрегенлей,

– Ну что, мой юный друг, раз гора не идёт к Магомеду, Магомед идёт к горе, – деб, ышарды.

– Киригиз, бир киригиз, – деб, эшик юсюнден бир джанына туракъладым.

Мусса кириб, тынчылыкъ-эсенлигими биле: «Творчество джаны бла не этесе?» – деб сорду. Бир затланы айтыргъа кюрешдим.

– Биринчиси «Экибиз» деген назмуна ариу макъам салыб джырлагъанынга сау бол! Ол джырны бек джаратхан Москвада бир тенгим джашайды. «Келгенинг болса, ол джырны, Альбертни башха джырларын да бир кассе-

тачыкыгъа джаздырыб, бир ала келирсе», – деб тилеген эди. Мадарынг бар эсе, иги къарнашымча, бир тындыр бу тилегими, мен тамбла Москвагъа кетеме, – деди Мусса.

Къууангандан башым кёкге джетгенча болуб ,чабыб чыгыб, барыб, бир магнитофону болгъан тенгими магнитофонун алыб келиб, гитара-мы къолума алыб, не къарыууму да салыб, джырлаб тебрэдим. Муссагъа кесими махтаталсам деб, бегирекми таралгъан эдим да, «биягъы Альберт хахайлайд» деб, хоншу комнаталадан джашла, къызла бизге кирир умутда, эшиклени къагъа башладыла. Дауурланы онгсунмагъанымы кёрген Мусса:

– Бир кесекчик бир сабыр’ эт, Альберт, эшиклени ачыкъ къой да, киреме деген кирсин да, тынгыласын, марджа, – деди.

Мен да ичимден: «Айхай-айхай, кёрсюнлө студент тенглерим, меннге къонакъгъа ким келиб тургъанын. Батчаланы Мусса кеси келиб, мени джырларыма тынгылай эсе, билсинле мени да къаллай джаш болгъанымы!» Магнитофонну тохтатып, барыб эшиклени ачдым. Келиб орнума олтура, биягъы мен тамам да бек кесими таралтыб, джырлаб тебрэдим. Студент тенглерим эшикден къараб бизни кёргенлей, бир къауумлары, уялыб, кетиб къала эдиле, бирле да башларын силкиб саламлаша, келиб, акъырынчыкъ олтура эдиле. Къысхасыча айтыргъа, мен магнитофонну лентасы бошалгъынчы бир джырладым.

– Аперим, ноталадан хапарлымыса? – деб сорду Мусса.

– Огъай, -дедим.

– Жаль, жаль... Сёзлерингде поэзия кёбдю. Китабчыкъ этиб чыгъарыргъа керекди...

– Къалай чыгъарлыкъма ? Ким чыгъарлыкъды? – деб сордум.

– Сен болгъан джазгъанларынгы бир джерчикге джый да, хазыр этиб тур, мен Москвадан къайтсам, окъурма да, рецензия джазарма. Андан ары уа не этеринги юйретирме, – деди Мусса.

Мен китабым чыгыб тургъанча бир къууандым. Мусса, айтханыча, Москвадан къайтхандан сора бир алаамат рецензия да джазыб, къол джаз-мамы сюзерге деб, областда джазыучулары башчысына – Хубийланы Османга берген эди. Мен ол кюнледе къайдан биллик эдим, Муссаны да замансызлай дуниядан кетерин, 1979 джыл у сюзерге берген къол джаз-мамы сау 12 джыл джатыб, 1991 джыл, коммунист режим чачылгъандан сора, китаб болуб чыгъарын. Андан эсе бек, Муссаны джазгъан рецензиясы къол джазманы ичинден тас болуб къалгъанына къыйналама. Ол меннге Мусса берген ёмюрлюк саугъа эди...

Мусса бла ючюнчю тюбешгеним

Аллахды билген, 1981 джылны джай айларыны бир кюнюнде эди. Бир джумушум болуб, Черкесск шахаргъа келген эдим. Джумушум экинчи кюнде тынарыкъ болуб, кече джууукъда-тенгге не къонакъ юйде къалырма деген оноуну эте, шахарны ортасында, скверде скамейкагъа олтуруб, китабмед, газетмед – бир затны окъуй тургъанымлай, аллыма

келиб сюелиб турган адамны ауанасын сездим. Башымы кётюрюб кьараганымда, Мусса сюелиб тура эди. Терк ёрге туруб, саламлашдым. Хапар соруб, хапарымы билгенден сора:

Кел, бюгече менде кьалырса да, тамбла ишинги тындыргьандан сора кетерсе Кьарачай шахаргьа, – деди Мусса.

Мен, разы болуб, Муссаны биргесине тебретим. Черкесск шахарны орта орамын ёрге барыб, сол джаныбызгьа айланыб (бусагьатда МОСУ-ну бёлюмюно филиалы болган тийреде), Муссаны фатарына келдик. Чай-пай ичдик, бир джюз граммчыкь да тартдырды Мусса манга. Ма аны бла, мен кёбден бери ашыгьыб сакьлагьан ушагьыбыз башланды.

– И-й, Мусса, кёлонгдегин бир айт, Аллах бармыды, джокьмуду?

– Барды.

– Бар эсе, биз аны нек кёрмейбиз да ?

– Биз Аллахны кьой, пилни юсюне миниб турган бит-бюрче да пилни кёрелмейдиле. Пилни кесинден кьой эсенг, бир тьогюнден да гитчедиле ала. Битге пилни тьогю адамгьа уллу чегетде баобаб терек кёрюннгенча кёрюне болур ? Сора адамдан да, пилден да, баобаб терекден да, джерден да, бизни галлактикадан да ахырсыз кьат уллу болган Аллахны биз кьалай кёрелликбиз да ?!

– Мусса, биз, кьарачайлыла, кьайдан кьуралганбыз?

– Аланладан.

– Тегейлиле уа ?

– Ала да аланладан.

– Бирча нек сёлешмейбиз да ?

– Сёз ючюннге Чехословакия, чехле бла словакладан кьуралган кьралды. Ма Алания да, ол заманлада, тюрк тилли эм да ирон тилли халкьладан кьуралган кьрал болгьанды деб келеди кёлюме.

– Коммунист идеология эм иги эсе, бизни Орта Азиягьа нек кёчюрген эдиле да ? .

– Сен аллынга уруб келген джашса, бу темагьа пока кёб сёлешуочю болма. Коммунизм идеологияны аманын, игисин билир ючюн, бек кёб окьургьа керексе...

– Нени окьургьа керекме ?

– Кьуранны, Библияны, Достоевскийни «Братья Карамазовасын», Лев Толстойну, Блокну, Есенинни, Шолоховну, Чингиз Айтматовну, Солженицинни китабын табалсанг, кишиге кёргюзмей окьурса, – деди Мусса.

– Кесинги юсюнгден бир хапар айт, Мусса.

– Да не хапар айтайым? 39-чу джыл, октябрь айны экисинде, Кьумушда туугьанма. 43-чу джыл Азиягьа кёчдюк. Бизни тёлюню сабийлиги болмагьанды. Ашаргьа джукь болмагьандан, кёлтюремле болуб, джаныбыз кючден кьалган бирле эдик биз. Джуртубузгьа кьайтхандан сора, Кьарачай шахарда педагогика институтну филология бёлюмюнде окьугьан эдим. 1963 джыл окьуууму бошаб, Кьумуш школда устаз болуб ишлеген эдим. Ол заманлада басмалай башлагьан эдиле мени джазаргьа кюрешген затларымы.

– Эм бек не темагъа джазаргъа сюесе, Мусса?

– Не тема эсима келсе, джюрегиме тынчлыкъ бермесе, аны джазаргъа сюеме. Чот темада болмаз, аны къалай суратлагъанында болур...

– Мусса, сёз ючюн мен тепси джанында олтуруб турама дейик, алгыш айт деселе, не айтыргъа керекме?

Мусса, тамам кёлю бла кюлюб:

– Да не дериксе... олтургъаныгызыны чуруму не болгъанына кёре айтырыкъса. Не да болсун, бош затны юсюнде бек акъыллы сёзле айтама деб, кесинги бек къыйнама. Аракъы ичиб тереннге кирмесенг, не айтырынгы кесинг билликсе, – деди Мусса, Мен соргъаныма ыйлыгыбы, я арапбин, телимеми урдуруб джибердим? – деб, сагыпгха кирдим.

– Къойчу аланы, кел тынчаяйыкъ да, «Джаз келди да, джилек дедим атынга» деген назмунгу бир айтчы, – деди Мусса.

Мени джунчутхан сагышым терк кете, къайры джатарыкъма дегенча соруулу къарадым. Муссаны патарында бир орундугъу бар эди. Мусса ашыкъмай полда орун салыб, меннге да кесини орундугъун кёргюзе:

– Сен орундукъда джат, – деди.

Мен да кесими намыс эте билгеними чертирге излеб:

– Да мен атамы орундугъуна миниб ойнамаучан эдим гитче сагыатым-да. Сени мен тин атамча кёреме, алай болмаса да, сен менден таматаса, мен полда джатарыкъма, – деб, иги къадалыб, кесим излегенча этдим.

– Хы, сора, джат да, айт назмунгу, – деди Мусса. Айтыб башладым. Айтыб бошарыма Мусса:

– Аперим, Альберт! Къаллай «халкъ суратлауларынг» бардыла! Эригиб къалмай кюрешсенг, керти да «Халкъ поэт» боллукъса! Мен анга ийнанама! Энди, кёзлеринги къыс да, ма бу назмунгу сёзлерин кёз аллынга келтир да, хайда джукъла да къал. Мен да тамбла эртден бла эртде Бештау шахаргъа кетерикме, – деди.

«Энди мундан ары сыйым бла тохтаим, соруула соргъанны къояйым», – деген сагышны эте, кёзлерими къысыб, назмумда айтылгъан затланы кёз аллыма келтире туруб, къалкъыдым.

Эртден бла Мусса, айтханыча, Бештаугъа кетген эди. Мен да, джушларымы тындыра, Къарачай шахаргъа къайтхан эдим.

Мусса бла тёртюнчю тюбешгеним

1982 джылыны май айында болур эди, Аллахды билген. «Джаш къанатла» деб, Къарачай районда, шахарда джашагъан джаш джазыучуладан къуралгъан литература бирлешлигибиз болуучан эди. Бюгюнлюкде Къарачай-Черкес Республиканы Халкъ поэтлери: Батчаланы Башир, Кечерукъланы Байдымат, мен дагыда кёбле кириучен эдик ол бирлешликге. Ал кёзюуде мени тамата этиб салгъан эдиле «Джаш къанатлагъа». Бир кере Мусса келген эди бизни джыйылыуубузгъа. Муссадан бек уялсакъ да, джашлыгыбыз озуб кете болур эди, терсибизге-тюзюбюзге урдура, назмуланы сюзевиз деб, даулашыб кюреше эдик. Ичибизде хапар джазаргъа кюрешген бир джаш адам да, хапарымы окъуйма деб, къадалды.

Окью дедик да, окьюду. Тюзюн айтханда, хапары бек кьярыусуз эди. Огьурамагьяныбызны ангылаб, ол джаш Муссадан кёл табалсам деген умутда:

– Мусса, мен джазыучу болургья хар затымы хазыр этгенме! Нем да барды, честно комсомольский! Бир келигиз мени юйюме, кёргюзейим! Шо бир келигиз! – деб, тамам кьядалды.

– Да бу тенгигиз быллай бир тилегенден ары, келигиз барайык да, бир кьярайык – деди Мусса, ууакь ышара.

Тебрэдик ол тенгибизни юйюне. Ючмед, тёртмед да бёлюмлю фатар. Ол заманга кёре иги танг баш тутхан адамлагья ушай эдиле. Бир бёлюмю иги алай тургьянлай китабдан толу. Бир китаб табханы ичинде «Дуня литератураны саулай да джыйымдык томлары». Табханы мияласында Расул Гамзатов бла Кюлийланы Кьяйсынны суратлары. Орталарында уа, бизни хапарчы тенгибизни сураты! Джарагьян иш столу. Столну юсюнде басмалаучу машинкасы, не айтайым, тегерек бурулуучу, таянчакьлы шиндиги. Тюзюн айтыргья, мени кёзюм бир кесек кьярады. «Ай насыблы, биз кёрюрге табмагьян китабланы, басмалаучу машинканы ким алыб бергенди мунга?» – деб эте тургьян сагьышларымы Муссаны ауазы бёлдю.

– Аперим, кьярнашчыгьым! Айтханынгча, хар ненг да барды. Энди джангыз джазарынг кьялгьянды, кьялгьянын тындыргьянса! – деди Мусса, чырт ышармагьянлай...

– Да хоу... бюгюн окьугьян хапарым ол бошду, ма энди печатный машинкам бла бир хапар джазайым да, бир кёрюрсюз...-деди, бизни хапарчы тенгибиз.

– Да кьядал, кюреш. Джазаргья бек мыллык атыб, башха бир иги зат эте биле эсенг, аны да унутуб кьойма. Иги кьярнашымча, эсинги бек ийиб, кёб окью. Окьусанг, кёб затха тюшюннюксе кесинг. Сау-эсен кьял! – деб, Мусса эшикле таба тебрэди. Биз да ызындан атлай, орамгья чыкьдык. Джолда «джыйыныбыз» седирей бара эди. Студент общежитиени тенглигине джете, мен: « Да иги джолгья барыгьыз, Мусса!» – деб, кьолуму узатдым.

– Тохта, кетиб кьялма, заманынг бар эсе, бир кесекчик ашыр мени,- деди Мусса. Кьялгьян джашладан айырыла, мен Муссаны ашыра тебрэдик.

– Кьялайды окьуунг ?

– Да кюрешеме окьургья.

– Джазыучуладан кимни бек джаратаса ?

– Кесибизникиледенми огьесе дуня литератураданмы ?

– Орус, дуня литературадан.

– Орус литературадан, ну, Пушкин кесича барсын, Лермонтовну джаратама, Достоевскийни, Лев Толстойну, Чеховну, Есенинни, Блокну, Булгаковну, Зощенкону, Шолоховну да «Тихий Донун», Владимир Высоцкийни. Бюгюннюгю сау Совет джазыучуладан а Чингиз Айтматовну «Буранный полустаногун» джаратама. Дуня джазыучуладан а Шекспирни, Гётени, Дантени, Хименесни, Хэменгуэйни, кьысхасыча

айтыргъа, латиноамериканская поэзияны джаратама, – дедим.

– Маяковскийни уа? – деди Мусса, сынагъанча къарай.

– Маяковскийни алгъа, политикагъа терен кирмеген сагъатында джазгъан затларын джаратама, – дедим.

– Аперим, аман тюлдуле сайлауларынг. Кимден дерс аласа, ким бла ушакъ этесе?

– Ишлерге керек болады да, дерслеге бармай кёб къалычунма. Барсам да, джангыз Китов Фуад Исмаилович деб бир устазыбыз барды да, аны лекцияларына тынгыларгъа сюеме, къалгъанла хар айтхан затларын бюгюнню къырал политика бла джалгъаб кюрешедиле да, бир кесек алдауукъ болады лекциялары.

– Да вы, молодой человек, оказывается бунтарь! Кимледиле сени бу къаннга буруб кюрешгенле? – деди Мусса кюле.

– Биринчиси – Владимир Высоцкий, экинчиси – сени чыгъармаларынг, ючюнчюсю – мени дерседе окъутмагъан устазларым: Абазалийланы Магомед, Абазалийланы Хабиб, Тамбийланы Бурхан, Бостанланы Магомед, Хубийланы Ахмат, Кипкеланы Мустафа, Алийланы Юсуф, ма алай-алай джашла... – дедим, тамада шохларымы атларын айтханыма ёхтемлене.

– Сен партизан болаллыкъ тюл кёреме, Альберт, тизиб къойдунг да «декабрист» тенглеринги, – деб, имбашымдан тарта, кесине къысды да, – ладно, юноша, примерно ма ол джашла бюгон ингир ала, суу джагъада бир къойчукъну ашайыкъ дегендиле да, мени да чакъыргъандыла. Барамыса сен а? – деди Мусса.

Да къайдам, чакъырылмагъанлай барсам, айыб болурму? – деб, соруулу къарадым.

– Нек болады айыб? Сеннге да айтырыкъ болурла, айтмасала да, бирге барырбыз. Экибизни таныш болгъаныбызны билмей, Абазалыланы Хабиб: «Мусса, мен сени бир пацан бла танышдырылкъма, бюгон Бурханнга бир хурметчик этерикбиз да, суу джагъада танышдырырма», – дегенинде, сени юсюнгден айтханын сезген эдим. Аллах айтса, ингир ала тюбеширбиз, энди сен къайт ызынга», – деб, Мусса Дом Совет таба атланды. Мен да, «мени да бир чакъырса» деген умутну эте, общежитияны арбазына кирдим. «Сагъынылгъан босагъа юсюнде» дегенлей, аллыма Абазалыланы Магомед чыгъыб къалды да: «Альберт, бюгон Бурхан ассистент болгъанын джууабыз дегенбиз да, Бурхан къара къойчукъ алыб келирге Учкуланнга кетиб турады. Кеси да: «Альбертни да бир чакъырырсыз», – деб кетгенди. Сен мени комнатама келирсе да, бирге-бирге барырбыз» – деди Магомед. Мен, къууанч тыбырлы болуб, сагъат бир тёртле бола, назмула джазгъан дефтерими да къолума алыб, Магомедни комнатасына бардым.

Узун сёзню къысхасы, сагъат бир алтыла бола, ол башында сагъынылгъан джашладан асламысы Къобанны джагъасына джыйылыб, хурметибизни башладыкъ. Муссаны, Абазалыланы Мухамматны, Китов Фуадны айтханлары бир бирине тамам келише, ушакъ эте эдиле. Мен да, ичлеринде эм джаш болуб, шапалыкъны бардыра эдим. Фуад Исмаи-

лович бир кесек олтурганьндан сора, кишиге да джукъ айтмаганлай, акъырынчыкъ кетиб къалган эди. Къайтмаганьнда, джашладан къайсы эсе да, къайгырыб: «Аланла, черкес шохубуз бизни джаратмаганлыкьмы этди, огъесе, биз, бир терс сёз айтыб, джанынамы тийдик?» – деди.

– Огъай. Биз аны амалтын орусча сёлешиб турганьбыз ючюн, кесин бир терслиги болган адамча кёрюб кетгенди. Намыслы джашды. Кесини джюреги алай излей эсе, къайгырмаз. Ладно, – деб, Мусса мени таба къараб, – иги джангы назмуларьндан бир окъучу, – деди. «Къара кюч» деб, арты-аллы болмаган поэма маталлы бир затны джазган эдим да, дефтерими шинкъартны джарьгына тутуб, окъуб башладым. Асыры кёбмю окъуй башлаган эдим да, Абазалылань Мухаммат, джётел маталлы бир зат эте:

– Джашко, сен джаш адамса, саулугунг тамам залим болур, алай а, бизлени джазыкьсын, – деди. – Мен, аны айтханьн иги огъурамасам да, терк тынч болдум. Поэзияны Магомедден иги ангылаган адамга мен тюбемеген эдим. Кеси да бек таза иннети болган адамды. Назмуну сюзерге тебресе, джазган адамны джанына джетеме деб къоркъмай, кёлюне келгенни бек ачыкъ айтычан эди. Муссаны къатында мени «поэмамы» къарьусуз болганьн чертгенин ангылаб, аны ючюн огъурамаган эдим мен да айтханьн, ансы Магомед мени бек эркелете эди. Мен да аны сыйын бек кёре эдим. Мен къымсыз болуб турганлайыма Мусса:

– Альберт, сен «Къара кюч» деб неге айтаса, аны сыфаты уа къаллайды? – деб, соруулу къарады.

Мен не айтырга билмей тирелдим. Мусса, меннге кёл бергенча къараб:

– Мен ангылаганнга кёре, абстрактная поэмады поэманг. Айтирга излеген затларьнг а сени джылынга, сынамынга кёре асыры ауур затла болгандыла да, аны бла бир кесек джунчуганса. Ауур теманы алыб, аны къарьусуз суратлагандан эсе, дженгилни алыб, аны бла ойнай-ойнай ариу суратлаганьнг иги боллукьду. Бу поэмангы мундан ары сюрмелейме десенг, сюрмелерсе, сюрмелемей къойсанг да, андан иги затларьнг кёбдюле. «Къара кюч» деген не затды? – деб, меннге сорганлары болса, мени сартын, мен алай айтирыкъ эдим: «Къара кюч» деген сёзню эшитгенлей кёзюнге не зат кёрюне эсе, «Къара кюч» деген олду деб», – деди.

Муссаны айтхан затларьн мен кёзюм бла кёрюб барганча бола эдим. Дагыда бир джырла джырлатхан эдиле меннге ол кече, мени улуу тенглерим. Мен, аланы ушакъларына тынгылай, бир тюрюлю бир дуньага тюшгенча бола, сёзлени бояуларьн кёре, макъамларьн эшите эдим.

Мусса бла ахыр кере тюбеишеним

1982 джылны июль айыны 2-чи кюнюнде, кюнорта бола, не эсе да бир джумушум болуб, облдрамтеатрны ишчилери кириучю эшиги таба атлай бара эдим. Сол джаныма къарагъанымда, узун сюекли джаш мени таба огъурсуз къарай, терекни салкъынында тютюнню букьулата сюеле эди. Ол адамны къутсуз къарамындан джунчугъанча этиб, башымы силкиб, саламлашхан маталлы бир заг эте, озуб тебретим. Джунчугъаныма кесимден уяла: «Ким болуучан эди бу? Адам сюймеген адамча аллай къуджурла къарай эсе, мен андан нек джунчургъа керекме?! Анданда огъурсуз къараб, мен да аны нек джунчутмадым?! Тохтачы! – деб, кесиме буйрукъ бере, атлауучланы юсюне мине, тохтадым. Дорданымы аллына чыгъара, ёрге созулургъа дыгалас эте, имбашларымы да кенгертирге кюреше, бир къашымы да биринден иги мийик эте, бетиме да огъурсуз тюрсюн алдыра, сабыр бурулуб, ол джашха къарадым. Узун чачы кесек джукъаргъан, хонча тюклери кьулакъ тюблеринден иги эниш созулгъан, чырайы бла гырхылыгъы бир бири бла джагъалаша тургъан, джылы отузлагъа келген джаш: «Къашланы бир-бирлеринден мийик этген алай тюлд, ма былай!» – дегенча, къашларын ойнатыб, ауузун кынгыр эте, эринлерини онг кыйырларын гыбыт башха ушата, хауаны ичине терен тарта, кьоркюнч къарамын меннге бурду. Джазыкъсынмакълыкълары болмагъан тёрт кёз бир бирлерине джити къарашдыла. Кёзлени садакъла атар мадарлары болсала, аямай бир бирлерин къармарыкъ эдиле. Энди, «къарашыу» бла кесими бир хорлатмай кьоялсам, – деген умутну эте, мен да къалышмай, кёзлерими «джандырала» этиб, къараб кюрешдим. Джыйырма бешге джылым келген, ташны сыкъсам суу чыгъарырма деген, бишген заманым болгъанлыкъгъа, ол адамны къарамы мени онгсуз эте башлады. Я Аллахым, хорланама да харланама, былай сыйым бла хорланырча бир себеб бер деб, Аллахха эсими бургъанлайма, бизни къарамларыбызны ортасына, мен чыгъармаларына баш уруучу, закий Мусса, кьолунда да бир сарысыман портфели бла келиб, сюелди. Тоба-тоба-тоба, Я Аллахым, кьудуретинг кёбдю, мени тилегими эшитгенча, бу адамны ортабызгъа келтириб салгъанынга джаным кьурман болсун, Аллахым! – деб, «садакъатар» къарамымы джаясыны керилгенин ызына къайтара, джумушакъ тюрсюнге кирдим. Энди, чабыб барыб Муссаны кьолун тутамда да, ол «Огъурсуз»: «Къара мунга, падхалимге, эки ашыгъын бир-бирине ура, чабханына!» – дерикди, барыб саламлашмайма да, мен кесиме айыб этерикме. Къалай этейим? – деген сагъышха кире тебрегенлейме, «Былай келчи, Альберт! Сен да былай кел, Юсуф!» – деди Мусса. Мен дордан кибигими ызына джыя, къаш башларымы да тюзетирге кюреше, аллыма атладым.

Онг аягъындан ким эсе да резин бла тартыб туруб, терк бошлагъанча, Юсюп онг аягъын аллына терк атыб, дагыда джюрюшюн тамам сабыр эте, Мусса таба тебрети. Экибиз да Мусса бла кьол тутушдукъ.

– Бир биринги таныймысыз? – деди Мусса.

– Да не знаю... – деди Юсюп, меннге джити къарай.

– Сен а, таныймыса? – деди Мусса меннге.

– Джангылмай эсем, Созарукъланы Юсюп болур? – дедим. (Мен Юсюпню кесин кёрмегенликге, атын эшитген эдим. Бир белек назмусун да окуб, бек джаратхан эдим. «На ровном месте создают шум! Этот невежественный балалаечник просто выскочка!»– дейди Юсюп сеннге...») – деб, меннге бир танышым айтхан эди, аз алгъаракъланда. Мен да, «мени кёрген да, таныгъан да этмегенлей, не иши барды мени юсюмден кьуджурла сёлеширге?» – деб, бир кесек ачыуланган эдим Юсюпге. «Созарукъланы Юсюп болур?»– деб, джюрегим ишек этиб, аны ючюн айтхан эдим Муссагъа.)

– Хоу. Ала-ма-аг! Бу Ёзденлань Альбертди. Назмула, джырла джазанды, студентди кеси да, танышыгъыз! – деди Мусса.

Мен кьолуму узатдым Юсюпге. Юсюп кёзлери бла Муссагъа къараб тургъанлай, кьол бармакъларын бир бирине къысыб, бууунундан энишгесин чабакъ суугъа секиргенча этдире, меннге кьолун узатды. «Кьолунгу да кесинги да!..»– деб, ичимден ачыулансам да, Муссадан уялгъандан, Юсюпню кьолун тутдум.

– Келигиз энди, заманыгъыз бар эсе, театры башчысы Тохчукъланы Борисни кабинетине барыб, бир кесекчик олтурайыкъ, – деди Мусса. Мусса аллыбызда, Юсюп аны ызындан, мен ызларындан тагъылыб, театргъа кирдик. Тохчукъ улу олтургъан орнундан ёрге кьоба:

– Ма джашла десенг, джашла! Хош келигиз! Бир биринги къалай да табыб келдигиз? – деб, джарыкъ саламлаша, олтурур джерлерибизни кёргюздю.

– Къаллай джашланы алыб келдим мен сеннге. Алай эсе уа, бир хурметчик этерге керекбиз! – деген сёзлери эсимдедиле Муссаны. Борис туруб, барыб эшикни киритин этди. Андан ары Борис столгъа «джашыргъан» шешачыгъынмы сала тебреди, огъесе Мусса портфелинден гитче коньяк шешачыкъланымы чыгъарды, эсимде джокъду. Алайчыгъын Тохчукъ улу иги эсгерлик болур, Аллахха шукур, сау-эсенди... (Ачы коммунист болса да Борис, халкыгъа кёб кыйыны кирген таза адамды да, Аллах анга 100 джылла джашау берсин! – деб тилекчиме). Къысхасыча айтханда, Борис – тамада, мен – шапа болуб, олтурдукъ. Тюзюн айтсам а, ала бла олтургъанны мен башыма бек сыйгъа санай эдим. Кесими къатдырыб, бир терс зат этиб джибереме деб, кьорккуб, билгенимча шапалыкъланы бардырыб башладым. Къуяма, ичгеннге «закускачыкъ» узатама, алгъыш айтсала, бетими акъыллы сыфатха киргизиб: «Амин Аллах!» – дейме, къайдам не айтайым, кёргенимча, билгенимча этерге кюрешеме. Бир кесекден Борис: «Альберт, биз бирер кере айтдыкъ, сен да бир джукъ айтчы, шапа эсенг да, столну джаба башлагъаннга санама да», – деди. Секириб туруб, джунчуб, не айтыргъа билмей: «Назму айтсам боллукъмуду?» – деб сордум.

– Айхай, айхай, айт, – деди Борис. Мусса да, кёзлюклерин тюзете, башын азчыкъ силке, разылыгъын билдирди. Джангылмай эсем, «Джаз келди да джилек дедим атынга» деген джырымы сёзлерин айтдым. Ары дери да Мусса кьол джазмага рецензия джазыб, мени джазаргъа кю-

решгенлерим бла таныш эди да, алайда да бир махтады. Башым кёкге джетгенча бола, шапалыгъымы андан да иги бардырыгъа кюрешдим. Не дыгалас этсем да, кесими не таб тутаргъа кюрешсем да, Юсюпню тишин кесиме ышарталмайма. Ышаргъан къой эсенг, бир кесек тарта келгенден сора, мен аны рюмкасына коньякчыкъ къуаргъа тебрегенлейме, меннге ачыулу къараб: «Ты чо тут путаешься под ногами?! Чо ты подлизываешься, ходишь тут?! – деб, биягъы бир къашын биринден мийик этиб, биягъы эрин кыйырлары бла хауаны ичине тарта, боюн тамырларын къатдыра, кёзлерин джандырыб, меннге къарай, къолумдан шешачыкъны алыб, кеси кесине къуюб, «таркъ» этдириб, столгъа салды. Ичимден: «Ой, ананг бергенни ашагъан, сен а, озуб кетдинг да, «Растяшкин»! («Растяшкин» дегеним Созарукъ улу дегенни орусчагъа кёчюргенлигим эди. Джаннетли боллукъ кыйынлыгъа, артда бек иги тенгле болгъаныбыздан сора, айтыучан эдим «Растяшкин» деб). Кёргюзейим мен сеннге, «Кто под ногами путается», «Кто подлизывается?!» – деб, секириб ёрге турдум. Айхай, секириб ёрге тургъанлыкъгъа уа, бир уллу кючюнг болуб, уруб къармаб къоялсанг бек да иги, алай болмай, джагъалаша келиб, тюбге тюшгеним болса, бу ачыулу адам къундуз ийлеуюмю бермесин деген оюмланы эте, юсюне мыллыгъымы тюгел атыб къоялмадым. Юсюпню чыртда артына туракълар къаны джожъ эди.

– Альберт! Олтурчу орнунга! Юсюп! Сен да олтур! Уллу, гитче деб болады!.. Вот столкнулись два характера... совершенно разнополярные, – деди Мусса

– Нек этесиз алай?! Понимаешь, возможно, эм иги тенгле сиз боллукъ эсегиз да, билмейсиз... – деди Тохчукъ улу да.

– Юсюп, сен тышында кёб айланганса да, тау адетлени бир кесек унутханса. Сен да Альберт, Юсюп сенден таматады, не айтды эсе да «къамагъа» чабыб башлама. Олтуругъуз! – деб, кёргюзтюучю бармагъы бла кёзлюклерини ортасындан ёрге тебере, джумушакъ къарады.

Мен олтурдум. Юсюп да, ауур къарамын менден алмагъанлай, олтурду. Эки уллу адамны къатында кесибизни тута билмегенибизге ыйлыгъыб: «Айыб этмегиз, мадар бар эсе, мен кете барыр эдим», – дедим. Мусса, айтханыма онгсунмай:

– Да, Альберт, мен сеннге уллу джаш болгъан болурса деб тура эдим... Шапалыгъынгы да ахырына дери тындырмагъанлай, барама дей эсенг, къайдам, кесинг сагъыш эт... – деди. Мен, башымы энишге джибердим да, шапалыкъ этерге джарашдым. Мусса, кесек заманны тынгылаб туруб:

– Билемисиз, керти-кертиси да джашау деген сейир затды. Биягъында Борис айтханлай, экигиз уллу шохла болуб къалыгъа да боллукъсуз. Экинг да фахмулу джашласыз. Сен, Юсюп, билимлисе орус, европа культурала бла иги танышса. Сен а, Альберт, тамырдан чыкъгъан, къарачай джашса. Экигиз джетмеген джерлеригизни бир-бирине къошсагъыз, халкъыбызны культурасына уллу юлюш къошаргъа боллукъ эдигиз. Сен, Юсюп, Альбертге билгенинги айта тур. Сен а, Альберт, Юсюпге кёз-къулакъ бол, атыб къойма... – деди.

– Да кто он такой, сопляк, меннге «кёз-кёулак» болурга, атыб кё-
ярга, кёймазга да?! – деб, Юсюп Муссага ачулу кьарады.

– Юсюп, биягында Мусса Альбертге «кесингден уллу бла демлеш-
ме» дегенинде, кёремисе, аузун кьатычыкь кьысыб турганын. Энди
мен сеннге айтама, Мусса бла демлешме! Бузма адетни! – деди Борис
Юсюпге.

– Ладно, кечигиз. Продолжаем дальше... – деген Юсюпню айтханын
этерге, ичгибиз да бошалган эди.

Мен, столну юсюнден кьалган-булганланы алыб челекте ата,
столну сюртюб тазаладым. Ол Мусса келтирген, биз ичлерин бошалтхан
гитче коньяк шешачыкъланы, Тохчукъланы Борис джыйыб, шкафыны
ичине салган эди. (Бюгюн-бюгече да «Муссаны шешачыкълары» деб,
багьалатыб, асыраб турама деученди Тохчукь улу, тюбешиб, ушакь эт-
генибиз болса).

Ма алай бла танышхан эдим мен Юсюп бла. Ол кюнден сора, джан-
гылмай эсем, 12 кюнден Батчаланы Муссаны ток уруб ауушхан эди. Мен
кьой кьыркьарга Кьалмуькьга кетиб, талай кюн туруб кьайтхандан
сора билген эдим закий Муссадан айырылганыбызны.

Муссаны аманаты меннге уллу борч болуб тюшген эди. Мусса кетген-
ден сора, джыйырма бла алты джылны шохлукь джюрютген эдик Юсюп
бла мен. Бири бирибизни ангыламаган кюнлерибиз да болган болур
эдиле. Алай болса да, ангылаган кюнлерибиз бютюн да кёб эдиле. Ба-
шында джазганыма кёре, Юсюпню бир ачулу, аман адамны юсюнден
хапар айтханча суратладым болур? Хоу, ачулу эди, «максималист» эди,
юй турмушдан чыртда хапары джокь эди, бетсиз-фахмусузланы, алда-
ганланы, урлаганланы, тил этгенлени кёрюб болмай эди, адам сёзге
бек кьараган, сабий кёллюрек эди, дженгил кёлкьалды болуб кьала
эди, адамлага ишекли кьарай эди, алай а, джетген кюнде, кьарыуна
кёре ёрге кьоба эди, джюреги халал эди, билими терен эди, фахмусу
уллу эди. Ала барысы керти поэтни хали шартлары болурла деб, келеди
кёлюме. Аны юсюне да, Юсюпню энчи джашау джолу кьыйын болган
эди да, хар затха асыры кемсиз эте, кеси-кесин ашай, ахырында тауусу-
луб кетди. Джандетли болсун!

Муссаны Юсюп бла мени бир бирибизге аманат этиб кетгени, «Мен
кетерикме, сиз бир биринге даган бола, мен башлаган джолну ахы-
рына джетдиригиз» дегенлиги болур эди? Юсюп керти поэт эди, мен
а, Юсюпге кёре тюз джашау джолда барырга устараькь эдим. Болган
болумларыбызны бир бирине кьошуб, экибиз бирден Муссага ушарга
кюреше, биз аны аманатын тындыралдыкьмы, билмейме... Юсюп сау
болса, экибиз бирден джууаб берирге кюреширик эдик. Кесим джангыз
кьалыб, Муссаны кёз аллыма келтириб джууаб берирге, кесиме базал-
майма. Джарыкь бетден керти дуняда джанларыбыз тюбешселе, хайда
сора, аямаганлай ушакь этербиз.

Хапарымы ахырында, 1982 джыл, Муссаны ауушхан хапарын
эшитгенимде, анга атаган назмуму окьюом.

БАТЧАЛАНЫ МУССАГЪА

*Ачы ёлюм келсе, кърурчну эрите,
«Джазыу!..» – дейбиз, анга атыб айыбны.
Нек билмейди адам инсан джюрюте
«Джашау» сууда «Джазыу» деген къайыкыны?*

*Джансыз тюзде ёсюб келген терекни,
Элия кюч уруб кёсеу этгенча,
Тин хазнасын тазалаучу миллетни,
Къыркъ ючюнде кетди, къргъыш джетгенча.*

*Болган эдик 43 санны къргъышда
Айтыр кибик туудукълары Кърарчаны.
Тууарыкъмыд халкъ айтырча алгъышда,
«Ёмюр даугъа» салыр улан орчаны?*

*Билелмейбиз биз насыбны багъасын,
Термилтебиз суугъа аны тамырын.
Насыб кетсе, билсек аны къайтмазын,
Ол заманда ийнакълайбыз къабырын.*

*Халкъ джашаса, керти джашы ёлмейди,
Кюндюз болад кюн халкъына, кече – ай.
Бюгюн кимни ашыргъанын билмейди,
Толусу бла бушуу этген Кърарчай,*

Джарсыуладан тирилмеген Кърарчай...

ЁЗДЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТ.
*КъЧР- ны халкъ поэти,
РФ-ны Сыйлы артисти,
КъЧР-ны Къырал саугъасыны лауреаты*

НАСЫБ

Сагыш этсенг, бек сейирди,
Бек тюрлюд джашау.
Насып марай айланабыз,
Тёрт джаныбыз – тау.
Башыбызда, узакъ кёкде –
Узакъ булутла.

Аллыбызда – келлик кюнден
Алтын умутла.

Биз билебиз – хар къайда да
Насыб барды, бард!
Алай эсе, нек болабыз
Аны сакълай къарт?
Насып кёпдю! – ол тюз эсе,
Нек багъад алай?
Нек ёлелле аны кюсей,
Аллына къарай?

Туумагъанла, туугъанла да,
Кириб джашаугъа,
Тебрейдиле джууаб излеб
Бу соруулагъа.
Кёбле насыб табадыла,
Джитирек болуб,
Бир-бирле уа, кыйынд, дейле,
Насыбны джолу.

Таурухмуду? Эски джырмыд?
Тюшмюд? Ким билед?!
Насыб меннге гитчеликден
Былай кёрюннгенд:
Узакъдан да бек узакъда,
Кюн чыкыгъан джерде,
Тюрленмейин, бирча туруу,

Хар ёмюрледе,
Бир тау барды – джангыз къушла
Къоннган юсюне,
Джулдузланы ол тизеди
Акъ джитисине.

Тёгерегин аякъ салмаз,
Бузу тик этиб,
Ол насыбны джашырады,
Буу сыфат бериб.

Ма ол бууну тутайым деп,
Болуб джолоучу,
Булут басхан тар ёзенден
Чыгъады уучу.

Кёлю таукел, кёлу батыр,
Ётгюрлюк – къанда,
Ёлом бла джагъалаша
Хар кыя ранда,
Ол барады, чырт бой салмай
Буз тиреулеге.
Антны басыб: тутмай насыб,
Къайтмазгъа элге.

Бара барыб, джигит уучу
Не джолда ёлед,
Не насыбны тутуб , джерлеб ,
Элине келед...

Таурухмуду? Сабий тюшмюд?
Кимни эсиндед?
Насыб меннге ма бюгюн да
Алай кёрюнед.

СЫЙ ДЖОЙСАМ

Къартлыкъ келиб,
Ол дуниядан
Урса аз-аз джел,
Ёлюм келме –
Къартлыкъда да
Джашау багъалыд.

Къарыу кетиб,
Къол да бут да

Болсала бечел,
Ёлюм, келме –
Сан кетсе да,
Джюрек къанатлыд...
Сый Джойсам а!
«Ай ёлгеенг,
Андан эсе», – десе эл,
Ёлюм , джаным!
Ол сагъатда
Менге дженгил кел.

ТИЛ ДЖАНГЫЗДЫ

Джай чалгъыда атам ишин,
Эр кишича, биширгенин кёргенимде,
Былай айтыб юйретгенин
Тюшюргенем мен эсиме:
« Тил джангызды,
Къулакъ экид, кёз да экид,
Бир сёлешсенг,
Эки тынгыла, эки къара ...
Тил джангызды –
Ариу сёлеш,
Ачыкъ сёлеш, аз сёлеш,
Аз сёлеш да, кёп ишле...
Тил джангызды,
Къол экиди, эки къолда –
Он бармакъ,
Айтханынгдан
Этген затынг он кереге
Кёб болсун...»

ДЖОЛОУЧУ

– Бутакъланы джайып, кериб кенгине,
Тамырланы мийик джерге, тереннге,
Бу къум тюзде кесим джангыз ёсеме,
Хапар сора, салкъыныма келгеннге.
Иссиди кюн, джожьду не джел, не булут –
Бери къайт да, санларынгы бир солут...

Нек мыдахса, акъ сакъаллы къонагъым?
Джашауунгдан этмегенча чырт умут?!

– Джашаууму, джашай- джашай, ашырдым,
Джырлай-джырлай, джылларымы джашырдым!
Джарлылагъа, джан аурутуб, джюклерин,
Къарт болгъунчу, тёрт бюклениб ташыдым!
Сандан озуб, джаннга джетсе ауурлукъ,
Себеб болмай кёре эдим чыртда джукъ.
Кюлтюн болуб, джара болуб, джюрегим,
Хорлаб барад мени къартлыкъ, онгсузлукъ.
Не этейим, мыдах болмай, къарт эмен?
Тууб келе, толу этиб, бир хызен
Насыб ала келалмадым дунягъа...
Ёлюб бара, не къояйым халкъгъа мен?!

– Кёб къыйналма, акъ сакъаллы къонагъым!
Барды сеннге себеб боллукъ джомагъым:
Къара бери – салкъын этиб къум тюзню,
Солутама, ким да болсун, джолдагъын.
Ёлюм келиб, туралмасам мен чагъа,
Отун болуб, джыйыллыкъма джатмагъа.
Чапракъларым салкъын бере тургъанча,
Джаркъаларым турлукъдула, от джагъада.

* * *

Ёлген кюнюмде, къолумдан келсе,
Игилик этерем кёбге мен.
«Аргъы дунягъа» алыб кетерем,
Тыкъ-тыкълаб, эки хызен!
Бир хызенде – дуняны аракъы сууун.
Андан сора хар кимни джарсыуун:
Кёк эшекчикни ауур джюгюн,
Сабийни кёзюне тюшген хапчюгюн.
Мыжыкъ байталны джауурун,
Чубар джылланы къара ууун.
Андан сора да – бютеу дуняны аурууун.
Алыб кетерем биргеме
Джаншакъ адамны дауурун!

Туугъан кюнюмде, мадарын табсам,
Ала келирем бери мен эки къолумда
Топпа-толу эки хызен.
Биринде – джигитге саугъа.

Кёк кырдык – таугъа,
 Джалан аякъгъа – чабырлыкъ.
 Дженгил адамгъа – сабырлыкъ.
 Джаншаб чалманнга – базыкъ тиреу.
 Ахшы адамгъа – бюсюреу.
 Къутсуз ёзеннге – берекет.
 Бетсизлеге – уят, уятсызлагъа – бет.
 Бир хызенде уа – халкъыма насыб.
 Джюрек тынчлыкъ бла
 Толу къууанчны –
 Тургъанлагъа джарсып.

* * *

Сангырау адам джырлай билед,
 Тилсиз адам тынгылай билед,
 Къолсуз адам тепсей билед,
 Бечеллеге тепси келед,
 Ёлген джарлы джерде джатад.
 Не джарлы да этед бир зат.
 Джангыз бир джан
 Табмай дагъан,
 Джангыз биреу кёрмейд тиреу:
 Джуртсуз къалгъан,
 Элсиз къалгъан сокъурдан да,
 Сангыраудан да,
 Тилсизден да, тенгсизден да,
 Бечелден да, ёлгенден да, –
 Барындан да джарлы болад!...

* * *

Джашай келиб, ашай келиб,
 Билдим бир зат:
 Дунияда хар бир зат да
 Кеси орнуна джаратылад.
 Джазгъы кырдык
 Отланыргъа джаратылад!
 Бёрю къойгъа
 Джутланыргъа джаратылад.
 Алма битед, ашар ючюн!
 Джангкъылыч а
 Кёкге тиед джашнар ючюн!
 Болад гудулукъ – тутулсун деп.

Болад аманлыкъ – джуулусун деп,
Урлукъ – джерине себилсин деп,
Насыб – элlege тегюлсун деп!
Джохар терек ёсюб турду
Терен гоппан болур ючюн...
Атам гоппан ишлеб берди,
Акъ айрандан толур ючюн.
Сен да, кызычыкъ,
Ёсюб джетдинг,
Мени анама ахшы келин
Болур ючюн!

АЙ КЕЧЕ

Келинчикге кыбулгъанды
Булутлада ай,
Тау арада, кыуш уяча,
Турад Къарачай.

Сен кыатымда олтураса,
Кьол кьолну кысханд.
Кёб сюерге, бек сюерге
Этилгенди ант.

Нарат ийис джайылгъанды
Рахат элlege.
Джулдуз джарыкъ тегюледи
Тар ёзенlege.

Джулдузланы мутхуз этиб,
От джанады ай.
Тынчаяды тау арада
Бизни Къарачай.

* * *

«Джетегейле – джети джулдуз,
Темиркъазакъ – кеси джулдуз,
Джетегейле джети айланмай, танг атмаз».
Бу сёзлени, хар ким кёре,
Солуу алмай, джети кере
Айталмагъан излегенин табалмаз.

Ойнай эдик джети сабий,
Кыатымдагъы – ариу Саний,
Инбашчыгъы инбашыма кысылыб.
Джан солууум джеталмайын,
Ол сёзлени айталмайын,
Кыалгъан эдим мен тылпыуум тыйылыб.

Сабийлик дженгил кетгенед,
Иги кесек джыл ётгенед,
Кюн кечени, кече кюнню ашырыб.
Мен Санийни сюе эдим,

Саний мени сую эди,
Акъ къойнунда насыбымы джашырыб.

Артда биреу келген эди,
Эшик къакъмай кирген эди,
Къыз кёзлеге къарагъанед джитирек.
Ол къучагъын кергенинде,
Санийими кёкюрегинде
Тешилгенед мен байлагъан туюмчек.

Сау къал, Саний – джарыкъ джулдуз,
Эки кёзюнг – къара къундуз,
Таб болмады артда этген оюнунг.
Киритсиз мекам кёреем,
Насыбымы асырагъан къоюнунг.

«Джетегейле джети джулдуз,
Темиркъазакъ – кеси джулдуз,
Джетегейле джети айланмай, танг атмаз».
Бу сёзлени, хар ким кёре,
Солуу алмай, джети кере
Айталмагъан излегенин табалмаз.

КЪЫШ

Джашау да, Къобанча, барады,
Нени да толу сынадад.
Бериб къууанчны, заукъну да,
Бушуу да беред, сарнатад.

Къыш ол джыл сакълатмай келген эд,
Джукъ айтмай, эслетмей, сансыз.
Бизни таулагъа, тюзлеге да
Тюшген эди къар замансыз.

Сууукъ ёзенни кючлегенед,
Къаты бузлагъан эд Къобан.
Къалын къар басыб, агъаргъан эд
Ол биз барычу айрымкан.

Мен ол кече бек къууаныбем,
Тёзалмай чыкъгъанем тангнга...
Джылы тон кийиб тебрегенме,
Сокъмай айырыб Къобаннга.

Джылны кёзюую төрт тюрлюдю.
Сюйген кьайсысын да суйсюн...
Кьыш келмей кьаллыкь болмаз энтда,
Алай а кёзюую бла келсин!

Кьышха хазырланмай тургъан зат
Кёргенд бюгече аджалын...
Хансха, терекге, чапракьгъа да
Мени кьайгьырады джаным.

Ариу тизилиб, джол джаны бла
Джашил чыкьгъанакь кьайынла!
Ачы сууукьда титирейсиз, -
Сизге джюрегим кьыйналад.

Ташлы джагъаны кьыйыры бла
Кьалын орналгъан суу джеркле!
Келиб, кьаланыб, басыб кьат-кьат,
Сизни кьар бюкгенди джерге.

Кьагъыб, кьарланы агъызама, -
Кьобалла ёрге бутакъла...
Кесим джылыннганча боллугъем,
Сизни джылытсам, кьучакълаб.

Кьарны басханын кёлтюралмай,
Эки джарылгъан тал терек!
Бир зат болушур мадар табмай,
Сеннге да ауруйду джюрек.

Адам темирден ишленнгенча, -
Кеси джарсыса, тёзелед.
Башха зат азаб сынаса уа,
Аны джюреги эзилед.

Редакциядан:

**Кьарачайдан келген материалла
анда жазылгъан халда басамаланадыла.**

ХАЛКЫНЫ СОЦИАЛЬНО-НИЕТ ТӨРЕЛЕРИН САКЫЛАГЪАН АКЪЫЛМАН

Чегемни белгили адамлары не заманда да болгъандыла. Мени къарт атам, Шауайланы (Абайханланы) Шауайны жашы Дауут-Хажы, аладан бириди дерге боллукъду. Мен уллу хурметни бере, Чегемни айтхылы акъылманыны юсюнден сёзюмю айтыргъа тийишли кёреме. Ол бу арт жыллагъа дери илму жаны бла белгили тнойул эди. Алай, Аллах утагъаланы кючю бла, алимлени излем ишлери бизге кёп затны белгили этгендиле, аны кёп чыгъарма иши табылгъанды, кёп адам, Аллах ыразы болсун, аланы эслеринде тутуп, алимлеге уллу болушлукъ этгендиле. Мен, аны туудугъу, философия илмуну кандидаты Шауайланы Харунну жашы Исмайыл да, аны юсюнден кесими оюму айтыргъа суюме. Мени къарт атам арасы бизге не заманда да уллу юлгю эди. Сабий заманыбызда биз Орта Азиягъа кёчгюнчю, атабызны аллында ёсгенбиз, Дауут-Хажини жашы Махай эди бизни къарт атабыз. Махайны жашауунда этген иши, ишлеген журтлары, ёсдюрген терек бахчалары, элде тындыргъан жумушлары, анга берилген хурмет мени жюрегимден бюгюн да кетмейди. Мен хар иги ишге, кылыкъгъа да андан юйренген сунама кесими. Атабыз, анабыз юй ишден бошмай кьалсала да, бизни къарт атабыз кьатына кьысханлай, кесини атасыны юсюнден да, андан сора да кёп акъылдан толгъан, сейирлик хапарланы бизге, сабийлеге, айтычу эди. Ол айтханнга кёре, Дауут-Хажини аты биринчиден Жумарукъ болгъанды. Дауут деп анга арапда, ол хажилик кьылгъандан сора, аны этген ишин кёрюп, багъалап берилгенди деучю эди. Арапда адамны хунерине кёре, тарыхлагъа кёре ат атау эрттеден жюрюген адет болгъанды. Жумарукъ сабий жашчыкылай элде медиресени эки жылын окъуп тауусханды. Андан сора төрт нёгерчиги бла, юйлеринде да зат айтмагъанлай, Дагъыстаннга кьачып кетгендиле. Жууукълары, ызларындан жетип, жашладан ючюсюн юйлерине кьайтаргъандыла, Жумарукъ а кьайтыргъа унамагъанды. Буйнакский деген шахаргъа келип, окъургъа киргенди. Аны юсюнден ол былай жазады:

*Сохталаны ичинде
Мен игиге саналдым,
Къумукъ эфендилеге
Уллу шухлукъгъа кьалдым,
Ёз балаладан сыйлы
Кёрдюле мени ала,
Сыйлы Шамгъа, Меккагъа
Хаж кьылыргъа алдыла.*

Ол окъуу анга тынч келмеген эди. Къыйын жол болумланы юсюнден да ол былай жазгъанды:

*Ач бола, арий, тала,
Атландыкъ узакъ жолгъа,*

*Танымагъан журтлада
– Кече солуй, кюндюз алгъа,
Кенг акъ къумлада бизге
Ассы арапла чандыла,
Кёпчюлюкге базынып,
Тюе жюклени къандыла.
Ол Мекканы жолунда
Уллу къыйынлыкъ кёрдюк,
Керти арап жашауну
Бу мында толу кёрдюк.*

Ол къыйынлыкъланы кётюрген да тынч келмеди аны нёгерлерине. Ала барысы да, жолну кётюралмай, ёлоп, ол кеси къалды.

*Ол къартланы ючюсю
Аллахха жан бердиле.
Сыйлы топуракъ жеринде
Тынчайыргъа суюдюле.
Мен харип, анда къалып,
Кёп затлагъа тюбедим.
Жаханым отну сынап
Итни кюнлерин кёрдюм.*

Бизни жерлешибиз, белгили чегемли поэт Шахмырзаланы Саидге Дауут-Хажидуниядан кетгенде сегиз жыл болгъанды. Аны окъутуп да Дауут-Хажидуниядан башлагъан эди. Шахмырза айтханнга кёре ол Каирдеги битеу дуниягъа белгили университетни бошагъан эди. Университетни бошагъандан сора фахмулу адам, ол къурода дин илмугъа юйренип къалмай, адамны саулугъуна багъаргъа да усталыкъ алып, туугъан журтуна къайытхандан сора кёп адамны саулугъуна къарап, алагъа багъып тургъанды. Ол дарман хансланы, аланы неге жарагъанларын иги билгенди. Терен акъыллы адам, поэт, философ эди ол. Туугъан жерине къайытып келгенден сора уа, ол жашау чойреликлени тюзетирге уллу акъыллылыкъ этип къатышханды. Арапда ол онсегиз жыл жашагъанды. Ол жылланы юсюнден ол былай жазгъанды.

*Унутурму къарт Шауай
Кёп сууланы, эллени,
Жашлыкъда къауум жылы
Арап жерде ётгенин?*

Алай, ол къайда айланган эсе да, бир заманда да унутмагъанды туугъан жерин, жууукъларын, атасын-анасын. Ненча жылны ана тилинде сёлешмеген эсе да, тилин да эсинден кетермегенди.

*Жаш анасын излегенлей,
Изледим, сени жерим,*

**Жаунну къум тартханча,
Тартды анга жюрегим.
Кѣп чакъырдыла жукълай,
Акъ къаяла, тау къушла
Къай элине, «эй, хомух»,
Деп айтдыла жумушла.**

Къартла айтханнга кѣре, Чегем аузуна Хажы болуп, биринчи кирген Жумарукъ (Дауут-Хажы) болгъанды. Ол Чегемге къайытханда, аны киши танымагъан эди, алай, кесин танытхандан сора, къурманлыкъла этип тюбей эдиле. Дунияны кѣп тюрлю сыфатын кѣрген, кѣп адамны кеси жолунда тюбеген акъылман ъз жерине киргенде, урушладан тыннган халкын кѣргенди. Ол ангылай эди аланы жахилликден къутхаргъан, аны биринчи илмулу иши болургъа керегин. Халкъдагъы жахиллик келтирмейди аны бирликге, бир бири бла кюрешуи да, зарауатлыкъда туруу да, къыйынлыкъны аллында кесин къоруулаялмагъанда, халкъны ахыр амалын алгъанын да анга ачыкъ эди.

Халкъы амалсыз эди, тышындан келген ууучлаучула талауурлукъ эте эдиле алайсыз да не этерге билмеген халкъгъа. Ол дагъыда кѣп аман ишлени кѣрюп, аланы кетерир ючюн а билим, окъуу керегин ангылап, биягъы арапха къайытгады. Жумушланы кертилиги уа бизге тарыхындан да белгиледи.

Акъсакъ Тимур Кавказгъа уруш бла келип, Тохтамышны аскерин ууатхандан сора, таулагъа кирип, къыралгъанын къырып, къалгъанын а къул этерге сюрюп кетеди. Ол къыйынлыкъны юсюнден Дауут-Хажы былай жазады:

**Къала къоймай, эл къоймай,
Бузду фасыкъ Иазид,
Ийманы, дини болмагъан
Жюрексиз къутургъан ит.
Сабийликден айлана,
Эшитдим уллу Малкъарда
Акъсакъ Темирден сора
Эл къалай къуралгъанды деп.**

Андан сора да иги кесек жыл ътгенден сора да адамла агъачладан, тауладан чыгъып, жашап башлагъандыла.

**Аны къанлы жоллары
Кѣндюле энтта таулада,
Сансыз ачы таурухлары
Сакъланадыла саулада.**

Кѣп жюз жылла ътгендиле, жангъыдан элле къуралгъынчы. Халкъла бир бирлери бла байламлыкъларын, жууукълукъларын тас этгендиле, төрени адет-намысны унутхандыла. Жахиллик-мажюсюлюк алгъанды адамланы акъылларын. Дауут-Хажы аланы барысын да кѣргенди. Халкъны бир этер ючюн, бир бирге чапмаз ючюн бусурман диннге къай-

тарырға керек болганын ол иги ангылаганды. Белгилиди, халкыны кыраллыгы болуп, адамланы закон бла жашарға амаллары болмаса, биринчи жерге адетле-намысла чыгдадыла. Ала халкыны тутуругу болгандыла, бири бири бла жарашып жашарча, бир бирине болушурча, ёз жерлерин бир болуп сакъларча. Битеу халкыла, кыраллары болгунчу, аллай амал бла жашагандыла. Аллай адет-намыс тёрелени философла динге таянып кыурагандыла.

Динни кючю уллуду. Дин адамланы бир умут бла бир оюмлу этеди. Аллай динледен бири Ислам динди. Аны чигинжиси уа Аллах, Мухаммат файгъамфаргъа, Аллахны саламы анга болсун, жиберген Кыуранды. Кыуранда адам улу кесин кыалай жюрютюрге керек болганын, не этерге, кыалай жашаргъа кереклисин кёргозтеди.

Дауут-Хажы халкыны ТЮЗ жолгъа салыр ючюн ислам динге юйретирге, аны жори бла жорукълары шарча этерге керек болганын ангылатханды. Кесини жазгъан ишлерини кёбюсюнде халкыгъа файгъамбарла кыалай жашаганларын, кыаллай ишле этгенлерин юлгю этип кёргозтеди.

Бек уллу жарсыуу, жюрегин да бек кыйнагъан зат, – ол жарлыланы бла байланы араларында тенглик болмагъаны болганды. Патчах оноу этген кыралны кесини законлары бла жарлыла бла байланы бир бирлерини келишиулери бош иш тыйюл эди. Алай, не болса да, ол сагъатдагы амалгъа кёре, кыралы болмагъан халкыда тёре бла адетле кыоругъандыла халкыны бир бирден. Дауут-Хажы, аны ангылап, динге таяна, аллай тёрелени, адетлени магъанасын кёргозтеди адамны жашауунда.

***Байма деп кыуанмагъыз,
Жарлыма деп жарсымагъыз,
Бу дуняда кыонакыса.
Ахшы, аны унутмасакъ.
Уллу Аллахдан тилеп,
Кыадар киши алмайды.
Кыул, кыарыусуз, сакъат да
Кыадаргъа дау салмайды.***

Ол замандагы кыолларындан келген адамлагъа да айланып, былай айтады:

***Мухамматны кыулары,
Кыарыусузну атмагъыз,
Аланы мудах этип,
Кыуран кыолгъа алмагъыз,
Узатылгъан кыолагъа
Кыызгъанмайын, бир зат сал.
Ол амалсыздан тилейди,
Ол инсанны кёлюн ал.***

Дауут-Хажы ангылаганды халкыны тюз жолгъа салыр ючюн, аны жахиллигин кетерирге керек болганын. Ол, медиреселе ачып, сохталаны окыутуп башлаганды. Аланы билимлерин байыкыландырыр ючюн, кеси да жазып башлаганды. Ол кеси эшитген хапарланы, кеси кёрген

ишлени юсюнден тауча, арап харфланы хайырланып жазады. «Тахир бла Зухра» деген поэмасын былай башлайды.

*Бу таурухну эшитдим,
Эдилни жагъасында
Ногъай бла къумукъда,
Бахчасарай къалада.
Бар эшитген затымы
Мен жыр халгъа тиземе
Ачы болса да таурух,
Аны халкъгъа береме.*

Даут-Хажини чыгъармачылыгъында поэзия да, философия да, дин илму да бирге къатышып келедиле. Ол жашаугъа, дунягъа, ёлюмге да башха кёз бла къарайды. Адамны жашауунда эки жолу барды дейди. Аланы бири Аллах берген дуня жарыгъыды. Бу дуняда адам кесин къалай жюрютюрге, къаллай жолну сайларгъа керек болгъаныны юсюнден айтады. Экинчи жашауу уа ёлгенден сора башланады дейди. Ол жашауу уа адам бу дуняда не этгени, къалай жашагъаныны кюзгюсюдю дейди:

*Ийман бла келдингми
Кенг дуниядан сен манга ?
Нек билмединг, хей, Адам,
Терслик жетерин санга*

Къыйын жашау, тенглик болмагъан жерде халкъ кесини иги адетлерин, төрелерин да тас этгенча, кесини ауругъанлагъа бакъгъан усталыгъын да унутханчады. Багъыллыкъ, ишленирик зат а халкъда кёп болгъанды. Аны кёрюп, Даут-Хажини Каирде ол усталыкыгъа да юйреннгенди, кесини ол хунери бла, башында айтханыбызча, кенг хайырланнганды.

Ол бу дуняда иги жашагъанды, Аллахха шукур, аны жашауу да бош болмагъанды. Чегемде Уллу Элни огъары жанында Пардыклада аны къабыры болгъан жерди. Файгъамбарланы жашауларыча огъурлу жашаугъа юйретирге сюйгенди ол кесини халкъын. Аны ариу ниетине кёре, дунягъа келген хар инсан да гюняхсыз жашаргъа керекди дегенди. Бизге дери да, бизден сора да кёп тёлюле, аны жазгъанларын, чыкъгъан китапланы окъуй, ол акъылгъа келлигин сюебиз. Ол дунягъа да файгъамбарча кетген. Акъылман, бек ахшы да адам.

***ШАУАЙЛАНЫ Исмаил,
КЪМКЪУ-ни доценти.***

НАЙЫФХАН

Аны тууган эли Къашхатауду. Жылы уа - 1932. Алай жашаууну кёбюсюн Акъ-Сууда ёт-доргенди. Юйлю, юйдегили да анда болганды. Анданды бюгонлюкде да бу элдегиледен кёпле анга: «Тётя Нина», «Хажомаровна», - деп сёлешгенлери да. Энди ала кеслери да анала, ыннала болгандыла, сабийле, туудукъла ёсдюредиле. Алай, кёп жылла озган эселе да, алгыннгы устазларына, садикге жюрюгенлеринде, аны кьолундан конфетле, таглы кьалачла ашагъан юйретиучолерине хурмет этиулери, намыс-сый берилери аз да таркыймаганды. Зокаланы Ха-

жомарны кызы Найыфхан ёмюрге да устазлары, ала уа аны окъуучулары, садикни бек алгъа сюдюрген юйретиучолери болгъанлай кьалгандыла.

Хажомаровнаны мен кесим да эрттеден таныйма. Жаш журналистча, газетни культура бёлюмюнде ишлеген кезиуюмде, таматам Шауаланы Миналдан жиберип, Акъ-Сууну сабий садындан материалла жазаргъа бара тургъанма. Ол заманда узун чачы да табанына жете, бу тиширыуну кесини башхалагъа ушамагъан бир ариулугъу бар эди. Саны-сыфаты бла да сайлап, конкурсдан ётген артистка де да кьой. «Ариу адамны, жыл саны улайгъандан сора да, ариулугъу сакъланганлай турады», - дейдиле. Мен аны алайлыгын Найыфханны юсюнде кёре келеме.

Тынч болмаганды аны жашауу. Кесигиз сагъыш этигиз: ючюнчю класда окъуй тургъан сабий кызычыкны - атасы Зокаланы Хажомар, анасы Махийланы Чучойну кызы Саняйт, эгечлери Кушархан, Меретхан, Забитхан, къарындашы – жыл саны бла юйюрге экинчи - Хутай, бир кечени ичинде туугъан эллери, ёмюрледе да унутмабыз деп тургъан ариу Къашхатаудан зор бла кысталып, Къыргъыз жерине – Жалал-Абад областыны Ленин районуна тюшюп, кёчгюнчюлюкню ыспассызлыгын абаданла бла бирге сынагъан гитче Найыфханчыкны кьууандырмалыгъы кимге да белгили эди. Аталары Хажомар аланы элтип баргъан поезд тохтагъан станцияда, вагондан тюшюп, бир жанына бурулуп, аз мычыгъанлай, ол тебиреп кьалады. Аны кьуууп жетеме деп, ызындан чапханлай, кёнчегини бел бауу юзюледи. Аны да бир кьолу бла тутханлай, экинчи кьолу бла уа вагоннга тагъылады. Билегинден тутуп, тартып вагоннга миндиредиле. Алай умбашы чыгъып, кыйнап башлайды. Анга да тёзгенлей, жетеди ол башхала бла бирге ары – Къыргъызстаннга. Билеги уа кёбюп, тулукъ болупду. Ирнин кетерирча, врач, хирург деген жокъ, ангылагъан, билген, болушлукъ этер адам да жокъ. Юч ай азап чегип, андан тюзелалмай, ёлюп кетгенди Хажомар. Саняйт да кёп турмаганды анда. Бир жыл чакълы жашаганды, кьапхан гыржынын кёз жашлары бла тенг ашай. Ёксюз кьалгандыла тёрт эгеч бла бир къарындаш.

«Бюгон да, бир кюнню да унуталмайма, - дейди Найыфхан, - жатып

тургъан анамы, чабып келип, хар замандача кычакълап, кёкюрегине кыапланып, уша этип кюрешеними. – Ол а жансыз. Кымылдагъан, солуун алгъан деген жокъ. Къоркъуп, кычырыкъ этип башлайма. Кючден тыйгъан эдиле, бир жанына алып мени. «Бу сабийни жюреги тепгенди», – дей эдиле. Кырындашым Хутай бахчагъа элтип, харбыз, хуан ашата кетип, аягъы юсюме салгъан эди». «Таш тёзюмлю инсан», – дейдиле Найыфхан кибиклеге.

– Район арагъа тюшгенибиз иги болгъан эди, – дегенди Хажомаровна, жашаууну юсюнден хапарын андан ары бардыра. – Мен анда орус школда 4-чю классха жюрюп башлагъан эдим. Бек кыйналгъан эдим ол жыл орус тилини иги билалмай. Бешинчиде бла алтынчыда уа, игирек окъуп, тюзеле баргъанма. Оруслу кызчыкъ бла бирге олтуруучу эдим – Аня Курочкина деп. Ол манга кёп болушханды. Орус тилге да иги юйренип, 7-чи классны махтау грамота бла бошагъан эдим.

Андан ары уа ингир школда окъугъанды. Райсобеседе эки жыл ишлегенди, сора районода делопроизводитель болуп тургъанды. Жетген жерин ёрге сюеген, хар нени да тынгылы эте билген тири кызыны район арада эслемей кыймагъандыла. Сора аны юйлерини кыатында сберкассагъа чактыргъандыла. «Мен ол заманда ары-бериге кыошулмагъан жаш кызы эдим. Алай бир затха бюгюн-бюгече да сейир этгенлей турама, – дегенди Найыфхан. – Мен да кыатларында олтуруп тургъанлай, бизникиледен эки тиширйу – Бадинахан бла Ханшият былай айтып тохтагъан эдиле: «Келигиз, Фазика (ол а битеу барысы да сукъланган, чачы да табанларына жете, ариулугъу бла кёз кыаматхан таулу кызы эди) сельпону таматасы ёзбекли Мухтар бла айланады деп, хапар жайыкъ». – Не сейир, не тамаша, экинчи кюн ол хапар битеу да район арагъа жайылгъан эди. Мен а аны унуталмайма. Ала аны зарлыкъдан эте эдиле. Дунияда зарлыкъдан аман зат болмаз».

Дагъыда бир сейирлик хапар айтханды Найыфхан. Аны газетте жазар кереклиси да болмаз дегенди. Алай закий адамыбыз бла аллай сейирлик тюбешиуню юсюнден башхала да билселе, хатасы болмаз – деген акъылда, аны айтханларын толусунлай жазып алгъанма. Зокаланы кызылары былай айтханды: «Айып этмегиз, кёп жыл озгъандан, кесими да жыл саным сексеннге жуукълашхандан сора, бу зат алай алапат да кёрюнмез. Алай, не десенг да, халкыбызны махтаулу жашын, уллу адамын биринчи кере кёргенин ким да унуталлыкъ тыйюлдю. Ол хыйсапданды мени да аны эсге тюшюргеним. Кыайдан билген эдинг, аны уллу, закий адам болгъанын неда боллугъун дерикле да болурла. Бир киши да, бир зат да билмей эдик. Ол жыллада хар ким да кеси кыйгъылы эди. Биз да алай. Мени таматам Забитханн эрин, жалгъан дау бла тутуп, Фрунзеге алып кетген эдиле.

Мен а, жыйырма бла биржыллыкъ кызы, анга бир зат бла болушургъа деп баргъан эдим ары. Анда кесибизни тукъумдан Лизаны табып, аны бла шахарда кёп айланган эдик. Ол Фрунзе бла мени тынгылы шагъырей этген эди. «Кел, Найыфхан, мында мени бир сейирлик тенг кызым жашайды деп, бир юйге элтип баргъан эди. Лиза эшикни кыагъады. Теренден зарфха уруучу машинканы тауушу чыгъады. Эшик экинчи кере кыагъылгъанда, таууш тохтап, юйден отуз-отуз беш жылы болгъан эр киши чыгып, бо-

сагъада сйоелип, бизге къарап тохтады. Сора, кечгинлик тилеп, бусагъат деп, юйге кирип, терк окъуна кийинип чыкъды. Лиза: «Шура юйдемиди?» - деп сорду. «Бусагъат келликди, юйге киригиз», - деп, ол адам бизни ары чакъырды. Кирдик. «Мен чегемли жашма, Къулийланы Къайсын», - дегенни айтып, бизни бла танышды. «Бу ундурукъда олтургъан а мени анамды. Шура дегенигиз а - мени эгечим Шахийдатды».

Кёп турмай Шура да келди. Къучакълагъан да этип, бизни бла жарык саламлашды. Къайсын къонакълагъа къара деди эгечине. Сыйладыла юйде болгъандан, столну толтуруп. Къайсын кёп хапар айтды, аузуна къаратып. Урушда десантник, аскер корреспондент болгъаныны, Кавказыбызны, тауларыбызны, сууларыбызны юслеринден да. Мында, Фрунзеде уа жазыу иш бла кюрешгенини юсюнден да. Сёлеше, хапар айта туруп, акъыллы, жютю кёзлери бла манга терк-терк къарай эди. Мен а амалсыз эдим, отха тышгенча. «Кете барайыкъ», - дедим Лизагъа. Къайсын а: «Да биз, адаммы ашайбыз, не ашыгъасыз?» - деп, кёзюме къарады. Лиза да: «Охо, бир кесек турайыкъ, Шура да мындады», - деп, мени олтуртду.

Къайсын а, кёзюме къарай кетип, былай деди: «Ачыкъ айтханым ючюн жанынга тиймесин, Найыфхан, дунияда мен къаллай таулу тиширыуну кёрюрге суйген эсем да, сен ма аллайса». Асыры уялгъандан, бетим кюйюп бара эди, аркъам да терлеп. Сора сёзюн ачыкъдан салды: «Сен угъай демей эсенг, ары теркирек жетип, къарындашынга барып тюбеп, андан эркинлик алып келейим. Не улоу жорюй эсе да - самолёт болсун, машина болсун, ат, арба болсун, - деп, чамгъа буруп, келечилик айтып башлады. - Манга кел, мени бла жаша, манга сенича таулу тиширыу керекди». Мен зат айталмагъан эдим. Башымы чайкъап, угъай дегеними алай бла ангълатхан болмаса. Ма алай кетген эдик артда аты битеу дуниягъа айтыллыкъ Къайсынны фатарындан».

1957 жыл. Битеу дуния тыорленген кезиу. Найыфхан туугъан эли Къашхатаугъа къайтып, прокуратурада ишге киргенди-делопроизводитель болуп. Ол заманда прокурор Хуранов Борисни игилик бла эсгереди. Кёп болушлугъун кёргенме дейди. Найыфхан кёчюрюлгюнчю жашагъан жерлеринде, къабыргъаларын къалатып, башын да жапдырып, юй да ишлетеди. Алай этерге уа хар эр кишини да къолундан келип къалмагъанды. Андан ары устазланы хазырлагъан тёртайлыкъ курслада окъугъанды. Къашхатауну школунда башланган классланы окъутханды. Университетде заочно окъургъа киргенди. Билимли къызны Мирзоланы Алий бла Зокаланы Зейтун «Коммунизмге жол» газетде ишлерге чакъыргъандыла. Алгъа машинистка бола тур да, артда тап жерге кёчюрюрюз деп.

Орта Азияда бир жерде тургъан, эрттеден танышы, акъсуучу жашха эрге баргъанды. Алай жашауу аны бла къуралмагъанды. «Къайын анам, жаннетли болсун, къыйын адам эди, - дейди Найыфхан. - Юйге, бахчагъа, тазалыкъгъа къараргъа, келинлик этерге да кюрешген эдим, алай кёлуне жеталмагъан эдим. Баргъан эрим а, арталлы да тыорленип, анасы айтхандан чыкъмай эди. Мен анга баргъынчы бир, артда уа башха адам болуп къалгъан эди. Бир жол отоумда, къайсы эсе да розетканы бузуп, ток келмезча этип тура эди. Отоу а сууукъ, от этилмей. Къагъанакъ къызчыгъым сууукъдан къабышмасын деп, розетканы кесим къурашдырып, электроплитканы

салама. Былай бла жашауум болмазлыгыын билип, төртайлыкь Маринаны да алып, элде фатаргъа кетип къалгъан эдим».

Болушлукьсуз къалгъан жаш ана элде садикде ишге алыгыыз деп барса, гитче сабийинг барды деген сылтау бла алыргъа унамайдыла. Чеченланы Шамил - жарыкълау министр - къагъыт жазып жибергенден сора аладыла. Бир жанында ясли къауумда медсестра Хаджиланы Соня къагъанакьгъа къарап, уллу болушлукь этеди, экинчи жанында уа садик къауумда Найыпхан кеси юйретиучо болуп, къызчыгына да терк-терк жетип тургъанды. Ол жыллада садик юч жылгъа ремонтха жабылгъанында уа, бош турмайым деп, Акь-Сууну орта школунда сабийлени окьутханды. Ремонт бошалгъанда уа, садигине къайтханды. Анда, юйретиучо болуп, тогъуз жылны ишлегенди. 1974 жылдан башлап, сегиз жылны ичинде сабий садха таматалыкъ этгенди. Анда аны къолунда ёсген, школда да билим алып кетген окьуучулары анга къайда да жарыкъ тюбейдиле. Саулугъун соргъанлай турадыла. Аладан бирлери Кючмезланы Зояды. Биттирланы Борис, граждан авиацияда лётчик болуп, кёп жылланы пассажирлени жюрютгенди, бусагъатда Ново-Ивановкада ат заводну директоруду. Бабаланы Хусей КъМР-ни Парламентини депутатыды, Гуртуланы Аскербий – спортну устасы, боксдан тренерди, Чабдарланы Марат Ивановск областны губернаторуну советнигиди. Ала кёпдоле, барын да санаргъа онг жокьду.

Зокаланы Хажомарны къызы Найыфхан элни, шахарны да жамауат жашауларына тири къатышханды. Онсегиз жылны Акь-Сууну эл Советини партия организациясыны секретары болуп тургъанды. 1964 жылдан 1982 жылгъа дери таймай посёлка Советни депутатына айырылгъанлай келгенди. Нальчик эки районнга юлешингенде, бир кезиуню ичинде Ленин райсоветге бла шахар Советге депутат этгендиле. 1977 жылда уа республиканы Баш сюдюню халкъ заседателине айыргъандыла.

Пенсиягъа чыгъар заманы жууукълашханда уа, Найыфхан Хажомаровнаны алгъыннгы окьуучусу, энди уа школну директору Кючмезланы Ажокну къызы Зоя: « Бизден кетсенг, пенсиянг игирек болур», – деп, садикден школгъа чакьыргъанды. 1987 жылда аны битеу школну устаз коллективи уллу намыс-сый берип, пенсиягъа ашыргъанды.

Найыфхан жангыз къызы Маринагъа салгъан къыйыны бошуна кетменди. Бийик экономист билими бла шахар банкладан биринде ишлейди. Къызындан туугъан Лариса юристди. Бусагъатда Ессентуки шахарда ишлеп турады. Туудугъу Далхат Москваны къырал техника институтуну Нальчикде филиалын быйыл бошاپ чыгъарыкъды. Найыфхан къуруда тансыкъ болуп тургъан дагъыда биреу барды. Ол а туудугъу Ларисаны къызчыгы – жыл бла жети айы болгъан Алинады.

Алайды, атадан-анадан да сабийлей ёксюз къалгъан къызчыкъны, энди уа къашхатаучуладан башлап, акьсуучула барысы да ариу кёрюп, уллу хурмет этген, республикада да кёпле таныгъан, мажарулулугъу, тирилиги бла кеси жолун кеси ишлеген тиширыуну – «Тётя Нинаны» неда «Хажомаровнаны» къадары.

АЛИКАЛАНЫ Владимир.

ЗУБЕР ТХАГАЗИТОВНУ ПОЭЗИЯСЫ

З.Тхагазитовну лирикасында сөймекликни темасы аслам жер алады. Ол жарык келлюк, тишируу бла эр киши бир бирге сөймекликлерин айта билирге берилген онг, насып, бир бирни ангылаурук, кьууанча, кыйынлыкда да бир бирге кез-кылак болургъа итинулюк аны чыгъармачылыгыны баш шартыды. 1978 жылда Москвада басмаланып чыкыган «Санга барама» деген китабыны экинчи кесегине поэт «Сени кьолларында» деп бошдан атамагъанды. Анга «Сен мени элимде биринчи кере

кьонак болгъанса...», «Сен толкун кибик ашыгышлыса...», «Жауун тубюнде тубешиу», «Мен сени унутур эдим, алай», «Сени туугъан кюнюнг», «Бир бирге туберге ашыгабыз...», «Кьууанч бизден терк окьуна нек кетеди...», «Ант», «Сен татлы жукълайса», «Мени суйген кызым суйген адамга», «Мен сенден арыганма», «Сөймеклик келгенди», «Мени суйгеним тау башында жашайды», «Мен туюшомде тиширууну кьргенме», «Кьонак юй», «Арсарлыкъ» («Кызыны жыры») эм дагыда сөймеклик бла байламлы башха назмулары киргендиле. Поэт кесин насыплыгъа санайды да, аны ючюн аны юсюнден суйген тиширууну туугъан кюнюнде былай жазады: «...бизни жюреклерибиз бирча урадыла, - сен хар кюнде да мени ючюн тауаса». Поэтни назмуларында тишируула ариудула, жюреклери туадыла, сөймекликде эм шуьхлукда кертичидиле, этер ишлерин билгенле, езденидиле. Лирикалы жигит суйген кызына ариу, тюз ниет тутады, анга табийгъат да сукъланады:

*Таула хар заманда да кьорге сюедиле
Кеслерин сени насып кезлеринги теренинде.
Гюллени араларында далауш барады:
-ол мени юзер!
-Мени юзер!*

Андан ары «Сени суйген, мен жангыз туююлме» деген назмуда «Сени туугъан кюнюнг» деген назму жыйымыны ючюнчю кесегинде да ол эсде болмай тургъанлай сейирлик келишдириу этеди эм аны романтикалы эсинде «кюндеш» – табийгъат сыфатла: кюн, жер, гюлле, желле, таула чыгадыла: «...Мен ишекли туююлме, сёз айтмай кечерме санга кюнню эм гюллени сөймекликлерин. Жерге, желге эм таулагъа да кечерме аланы эрттенликде ангылашынмагъан кыйгылары. Угъай, кечген этмем, алай ала мени кюндешлерим болуп турурларын тилерме!» «Аны эсинде туугъан сыфатлада кьаты сөймеклик эм аны бла бирге уа кьаллай эсе да бир кыйгы, суйген кызын ёмюрге тас этип кьоярма

деген кьоркьюу сезиледиле! Ол сезимле «Мен сени тас этгенме» деген 5-чи бёлюмде ачыкъ кёрюнедиле:

*Эрттен сайын кюн ышаргъанын кьойса,
Къара къар, таулагъа къара жабыуун жапса,
Чыпчыкъ жыйын жырламаса,
Кюн буз таи болур,-
Алай эсе тас этгенме мен сени...
Ёмюрге, артха кьайтмазча.*

Игиликге, жарыкълыкъгъа, ахшылыкъгъа ийнаныулукъ бошдан тыйюлду: ол З.Тхагазитовну битеу суймеклик лирикасыны кылыгына келишеди. Аны бла бирге ол назмула терен сезимлик, жүрек халаллыкъ, ачыкълыкъ эм тиширыуну – суйген кызыны эм ананы юсюндендиле. Анга шагъатха поэтни тиширыугъа жоралагъан назму тизгинлерин келтирейик:

*Битеу дуня сакълайды бу кюнню
Менден алгъа уяныргъа кюрешип,
Сени жашауунгу таза отун
Ачыкъ къол аязына алыр ючюн.*

*Битеу дуня жукъудан уяна, алыкъа билмей эди:
Мен ол кече тангга дер кёзюмю кысымагъанымы,
Сен кёзлеринги ачханлай –
Санга бу сёзлени саугъа этер ючюн.*

Зубер Тхагазитовну битеу суймеклик лирикасы романтикалы энчи кёз къарамы эм тиширыуну махтау бла байламлыды: суйгениме (Юч жыр), анагъа, эгечге, юй бийчеге («Сени туугъан кюнюн»), биргесине тепсеген тиширыугъа («Исламей») неда, сабанда, жюзюм бахчада кёрген жаш кызгъа («Къыз бла жаз башы», «Жюзюм») эм дагъыда башхала.

Тиширыулары эм суймекликни юсюнден назмуларында З.Тхагазитов уллу суймекликни юсюнден терк-терк эм кёп жазады. Ала кесиликleri бла эсни аладыла. «Суймеклик бизни жырсыз кьоймаз» деген назму-сунда лирикалы жигитни кызгъа суймеклигин билдириу ачыкъ эм хар ким да ангыларчады:

*Суймеклик бизни жырсыз кьоймайды,
Жаз башында гюлле жыяргъа чакъырады.
Эм бек бийик насып бла жарытады,
Аны жаланда кюч бла сынаргъа боллукъду.*

Тиширыулары сыфатлары романтикалыдыла: кызланы кёзleri кече кибик къарадыла, ала кёп затны юсюнден айтадыла. Алада суймеклик, учуну сезим, алдаулукъ да бардыла («... кызланы кёзleri шауданча тазадыла. Кызны жүрегин кёзлерини теренинде кёреме. Таза, жууаш суучукъ къаралыр... Алай болса, кёзлени терениндегин

кылай билликсе?», дагыда анга ушаш. Жюрек талпыныурукъ, келишдириуге эм метафорагъа да жууукъдула, тиширыуну кӛргюзтюлген тыш эм ич сыфатыны тюзлюгюн башха тюрлю этедиле. Аллай кӛргюзтюу «Мен сени унутур эдим...» деген назмусунда да барды. Биринчи сегиз тизгинли назмуда:

*Эрттенликде мени башымда
Кюн чыкъмаса эди,
Мен унутурукъ болур эдим, баям,
Сени жарыкъ сыфатынгы.
Кечегиде жулдузла жарытмасала эди
Мен алай терк эсге тюшюралмаз эдим
Сени кӛзлеринги.*

Хайырланылгъан бу эпитетле: «мен таныгъан бет сыфатынг», «узакъ жулдузла», «тау аязчыкъ», «жумушакъ кӛолла», «ӛмюрлюк аруу» (сӛз сӛймекликни юсонден барады), «сӛзлени жангъылыкълары», «акъылсыз талпыныу» эм дагыда. – Сӛйген кызын сыфатлай, поэт аны кӛзлерин кӛкде жулдузла, жумушакъ кӛолларын а тау аязчыкъ бла тенгледиреди. Болсада сӛймеклик – жаланда кыуанчлы болуп кълмай, жюрек аруудады: «Мен учуп баргъан чыпчыкъ жыйынны ызындан кырап турмасам эди, сени сыфатынг жюрегимде жара кӛймаз эди «Оюмсуз талпыныууну лирикалы жигит ӛчюлтюрге сӛймейди, нек дегенде, ол жаш бла кызы бир бирни кыаты сӛйгенлерине ышанады: «Экибиз да насыпха тартынмасакъ эди, ол акъылсыз талпыныурукъну мен олсагъат ӛчюлтюр эдим...».

Айгъакылаучу сӛзлени (эпитетлени) хайырланыу аны жюрегинде болгъан ачыкъларды; автор алай бла ниет тазалыкълары, ариулукъну энчи тили бла ангълатады.

3.Тхагазитовну лирикасында сӛймеклик – ол ниет жаны бла таза, ариу эм кесин аямаулукъ сезимди. Ол адамны ариу кылыкълары, бийик даражалары, сӛйген кызына хар нени да кече билиудю:

*Не болгъан эди анга?
Мен кыайда эдим алгын?
Ол кимни сӛе эди?
Мен кимни сӛйгенме?*

Бир бири ызындан келген соруула, сӛйген кызы бла байламлыкъ тохташдырыу борчну салмайдыла аллына, ол угъай да, лирикалы жигитге анга жууап кыайтарыр кереклиси да жокъду. Ала сӛйгенни тилине аны кылыкълар сезимин ачыкълар ючюн салыннгандыла, алай болур деп а аны эсинде да жокъ эди:

*...Кыайда эсе да бирде эртте
Жолда тюбешсек эди,
Битеу бу сӛзлени
Башхагъамы айтырыкъ эдим? (дагыда анда)*

3.Тхагазитовну оюмуна кӛре, сӛймеклик – жашауну ӛмюрлюк са-

угъасыды («Ол ёмюрледе да ёллоок туйюлдо») анга жууап тапмай кете эсе да, болгъан насыплы суймекликни эсге тюшюрюуню аны орунуна береди. Башха туйюлдо, ол мудахлы эсе да: «Суймеклик чомартды кесилиги бла да. / Адамлагъа тиймей кеталмайды: /Насып бла жарыгъан жырны сыйыыр/ Аны орунуна уа башханы, мудахлыны берир».

Поэтни суймеклик лирикасын тинте, М.Шакова былай жазады: «Тхагазитовну суймеклик лирикасы башхаланыкыылагъа ушамайды эм жангыды. Аны суймекликни юсюнден назмулары –къабарты литературада поэт фахмулу болгъанын кёргюзтеди. («Жаз башыны зангырдауу» эм башха жыйымдыклары), Тхагазитовну суймеклик лирикасы поэтикалы намысы, ёзденлиги, ачыкылыгы, кертилиги, хар нени да эсге алыуу бла айырмалыды. Аланы асламы улуу, жарыкъ суймекликни юсюндендиле, алай алада ачылыкъ, экили болуу, къайгы да бардыла. Ол циклдан кёп назмула макъамгъа салыннгандыла. Аны жырларын кёпле сюедиле. «Алтын чибинле», «Сен- мени аязым», «Къыз бла жаз башы»!

«Алтын чибинле» -лирикалы жигитни жюрекден келген сёзлеридиле. Кетген суймекликни , хар зат да ол мурат этгенча болмагъаныны юсюнден жарсыду.

Алтын чибинле кёкге жабышхандыла...

Къанатлары кымылдай, къарангыда жылтырайдыла.

Эсингдемиди, бизни суймеклигибиз?

Неда суймейми эдик?

Сен нени юсюнден шыбырдайса?

Шыбырдама, кычыргъан эт!

Алты төрт тизгинден къуралгъан лирикалы ол назму алай башланады. Алада айырылыуу ачылыгы, суймеклик къаты болгъанына ышанмаулыкъ, кёпге бармай айырылыуу дагыда алагъа ушаш затланы анда женгил сезесе. «Алтын бал чибинле - кесине алгъан алтын кюнлени эсге тюшюрюу. Сени жюрегинге да саламыдыла жара ол бал чибинле? Сени башында да учамыдыла ала?» деген экинчи төрттизгининде да аны юсюнден айтылады. Суйген кызына салынган жууапсыз соруу назмуда лирикалы жигитни ич дуниясын ачыкылауу энчи чертеди, алай бла ол окъуучуну эсин эки суйгенни араларында болгъан ишге бёледи. «Алтын бал чибинле» деген сёзню кёп кере къайтаргы авторну ич сезимин кёргюзтюуню бютюн къаты этеди.

Алтын бал чибинле,

Алтын бал чибинле.

Сени кёзлеринг да алтыны бла эдиле,

Алтын бла эдиле...

Аланы къара теренинде уа,

Эсимдеди, къара элия жауун да тохтаучу эди (анда дагыда).

Суйгенлени араларында драма болум «алтын» деген сёз бла бютюн къатыланады. Синонимли сёзлени бирге ушагъанлары бла да къатылана эди. («Алтын бал чибинле», «Алтын бал чибинле», «Сени кёзлерингд

алтын жилтинле бар эдиле », «Сени кёзлерингде алтын жилтинле бар эдиле») Ол затла, артда лирикалы жигит сынагъан къайгъылы сезимни бютюн къаты этип кёргюзтюу эди: «Аланы теренинде элия жауун да селее эди». Айырылыу болмай амал жокъду, нек дегенде сиймеклик кетгенди («Сен жарыкъ эм къанатлы жел кибик кетгенсе...»). (Къайдаса сен, кимбласа сен, къалайса сен?)» Сийгенине риторикалы соруула бир бири ызындан келедиле, алай алагъа толу жууап жокъду, къадарына къайгъы этген лирикалы жигитни сийген адамы алай болур деген оюм барды. Ол аны жарыкъ эм къанатлы жел бла тенгледиреди: «Ким биледи, сиймегени бла, бир сууукъ жерде?» Лирикалы жигит айырылгъанына, сийген кызы аны кююп, башхагъа кетгенинде да умут юзмейди, ол сийген кызы «чырайлы эм жаш адам бла» насыплы болуруна ырадыды.

Алай эсе бирге учугуз!

Къанатларынг къарыусузланмазла.

Мени жүрегим да сизни ызыгъыздан барады.

Ол төре Пушкинникиди. Аны не заманда да, къайсы ёмюрлени да поэтлери эсге алгъандыла: «Мен сени ачыкъ жүрегим бла къалай сийген эсем да, башха да алай сийсюн».

«Алтын бал чибинле» деген назму бла байламлы озгъан сиймеклик мудахлыкъны эсге тюшюре эсе да, жарыкъды: «Ох, эсге тюшген затла! Сизни китапныча окъугъанма мен...» Баям ол шарт ючюн болур, литературоведле (М.Ш.) З.Тхагазитовну сиймекликни юсюнден жазгъан бу назмусун бек игиге санайдыла.

Бир-бирледе драмалы сиймекликни темасы поэтни назмуларында лирикалы табийгъатны суратлау, бирде уа аны къайгъылары бла бирге келишмейди («Алтын бал чибинледеча). Ма аны ахыры: «...Жашау хар неде да тюздю. Алтын бал чибинле кёкде кёрюнмей къалдыла. Эрттенлик. Мени башымда уа –кёк ала».

«Экеулен» деген назмуда кёп жылланы бирге жашап, кёп кёрюп, сынагъанланы энди уа жашау жоллары тауусулгъаныны юсюнденди. Аланы заманлары тохтагъанды. «Кюн батханды. Мылы болгъанды. Дагъыда не болгъанды? Алагъа башха тойюлдю». З.Тхагазитовну ол назмусунда сиймекликни темасы лирикалы табийгъатны сураты бла бир болады. «Черек боюнунда суу тал терекни тюбюнде экеулен сюеледиле. Энди уа, баям жел юфгюреди»... Эр кишини бла тиширйуну араларын ачыкълар муратда автор табийгъат болумланы хайырланса, мудахлыкъ эм къайгъылыкъ бютюн къаты болады : «Эки жол, эки ыз –экеулен, экеулен... Биргеми жол арытырбыз? Жел улуйду, жел...».

«Сени кюлларынгда»- лирикалы жигитни мудах кёлкъалдысы эсленеди. Тюбешиуге келлик кызы келмей къалгъанды. Аны себепли насыплы сагъатла мудахлыкъгъа айлангандыла.

Сен келмейсе, мени багъалым,

Бу такъыйкъалада кюру сени угъай,

Мен битету кызыланы къаргъайма!

Лирикалы жигитни сиймеклик сезимини сылтауу мында чыртда

кѣргюзтјолмейди. «Сени кѣолларынгда» окъуучуну ариурукъ сезимин кѣозгъаялмайды. Бу къысха назмуну керти магъанасы бек ахыр тизгинде, жаш адамлагъа айтылгъан насийхатды.

3.Тхагазитовну сѣймеклик лирикасында жигитлерини энчи жашауларына сингнген жолла эсленнгенлерин белгилегенбиз. Ала табийгъатны эм бир тюрлю затны суратлау бла байламлыдыла. Ала, биринчиден, лирикалы жигитни къылыкъ дуниясына, аны насыпны эм эки сѣйгенни араларында драмалы башламчылыкъгъа терен сингиудю, экинчиден а, жашауда, сѣймекликде да ол не да бир тюрлю кертиликни философия жанын ачыккълауду: хар нени да башланыуу бла ахыры барды, дунияны башында ъмюрлюк зат жокъду. Алай эсе уа, не заманда да адамлыкъ шартны тас этмезге, не заманда да тюз ниетли болургъа, тюз оюм этерге, шуѣхунгу алдамазгъа, ол ачы эсе да, тюзюн айтыргъа керекди. «Ай да булутла артындан чыккъды»... деген назмуда да аны юсюнден айтылады.

*Ангылачы, сени кѣолунгдады –
Не этериксе, алай болду, –
Аланы кертиликлери эм ѣтюрюклери!*

Биринчи тѣртизгиннге къарасакъ, ол табийгъатны суратлаугъа ушайды. Нек дегенде, анда сѣйген адамны автор табийгъат бла тенгледиреди.

*Кече бели да, кюндюзча жарыкъ.
Ол тѣшгенча- жюзюп кетди
Кечеден эл къарангысына.*

Назмуну ахырында юч точка салыныпды. Ол а жигитни алыкъа айтыр сѣзю болгъанын кѣргюзтеди. Аллай тюрлю сыфатны автор лирикалы жигитини ич дуниясында бола тургъан ишни ачыккълауда хайырланады. Аны себепли бошамагъанды, кесин бийлеген оюмланы эм сезимлени юслеринден айтылып. Поэзияда ол тюрлю амал къылыкъны бютюн шарт кѣргюзтюр ючюн да хайырланады («Эм къалтырап, мени инбашымдан кесинги кѣолунгу атханса...»). Бу артыкъ уллу болмагъан лирикалы назмуда «эм» деген байламлыкъ да аны ючюн бири ненча керекъайтарылады: «Эм къалтырагъанса, эм атханса...».

Тюз да аллай рольну «Угъай, ол алай тынч адам тѣююдю...» деген назмуда «угъай» деген кесек да ойнайды. Анда лирикалы жигит кеси таныгъан тиширыуну юсюнден айтады, аны къылыгъын шарт юлгюле бла келтиредди. Баям, поэт аллай тиширыуну таный эди. Ол аны жюрегинде эм эсинде кесини ызын кѣойгъан болур.

*Ол огъурлу тѣююдю,
Ол ийменчек тѣююдю,
Ол уялып кѣзлерин энишге къаратмаз.
Тапсыз иш этерме деп кѣоркъмай,
Ол терс къарардан къалмаз.*

Лирикалы жигитни тыш сыфаты артыкъ ачыккъланмайды: жалаанда эки

айтым бардыла «иничге къашлары» эм ангылашырмагъан ышарыуу, Монна Лизаны портретиндеча («ышарыуунг чакъырады эм жюрекге къайгы салады.»). Андан ары уа автор кесини оюмун айтады, ол аны ич дунясын суратлауу ахырычады: аны уллу суймеклиги эм жашай билиую: «...Баям, ол суймекликден уллу борч алгъанды, аны төлеялмай турады».

3. Тхагазитовну ол кезиуде жазылгъан суймеклик лирикасында жигитни таза жюрекден суйгенине ишеклик эсленеди. Иги да алгъа жазгъан лирикалы назмуларында болгъан жарыкъ бетле, къайры эсе да ташайып, аланы орунларына башчала: къайгъылы, сагъышлы, мудах айтыула келгендиле, «Ол тынч туйюлдю...» деген назмудача.

«Къонакъ юй» деген назмуда жигитни саякълыгыны юсюнден ачыкъ айтылмайды, болсада аны ол къылыгы ачыкъ кёрюнюп турады. «Къонакъ юйню» окъугъан намысдан аз- маз да ангылауу болгъан ким да къыйналмай ангыларыкъды аны магъанасын. Ахыр төрт тизгининде лирикалы жигит башха эр кишиге кетген суйген тиширыууна тырман этеди:

***Суйген ким да жюрекге кирсе,
Ол керти суймекликни сезмейди.
Сен ол жюректни юй деп сунма:
Ол къонакъ юйге ушайды да.***

Былайда ачыкъ кёрюнюп турады, поэт тиширыуу саякъ болгъанын жаратмайды. Бюгюн бири, тамбла башха эр киши бла жашагъан тиширыула авторну кёлюн бузадыла, ол алагъа тюз кёзден къараялмайды, аны юсюнден уллу болмагъан «Къонакъ юй» деген назмусунда автор ол затны тюз эм тынгылы кёргюзталгъанды:

***Къонакъ юйде кёпле жашайдыла,
Бери келген ким да кесине ышыкъ табар.
Болсада аллай зат бир заманда да болмагъанды,
Биреу мында ёмюрге къалып.***

Бу назмуда тиширыуу женгил акылллылыгына автор бюсюремегенин ачыкълай эсе, суймекликни юсюнден башха назмуларында ол тюрлю зат жокъду. Аланы асламында терен философиялы оюмла бардыла. Автор суймекликни сакъларгъа чакъырады, тиширыулагъа уллу намыс, сый береди, алагъа тюз ниетли болургъа кереклисин айтады, аланы жюреклерин атдырып къойгъан сёз, осал ишинг бла къыйнамазгъа, не заманда да алагъа болушургъа эм аладан кечгинлик тилерге уялмазгъа кереклисин чертеди. Аны юсюнден поэт «Биринчи къар», «Сен мени аязымса...», «Мен черек боюнунда олтурама...», «Санга къарайма...», «Ант», «А.П.Керн», «Эр кишиле къайгъыларын букъдуруп кюледиле...», «Суймеклик», «Мен ишни суймесем эди...», «Жауун тубюнде тубешиу», «Юч жыр», «Исламей», «Сени туугъан кюнюннг», «Кюн къалай тынч...» деген назмуларында да айтады.

Марьяна МАМБЕТОВА.

***Назму тизгинле тизгин магъаналары бла
кёчюрюргендиле***

МАМАШЛАРЫ

Бизни халкъда юслеринден кѣп тюрлю хапарла жюрюген сейир тукъумладан бири Мамашларыдыла. Асламысында ала тукъумну байлыгы бла байламлыдыла. «Мамашланы ырысхы тюклери», «Мамашланы къара тюкюлери», «Мамашларыча байла», «Мамашланы алмостулары» деген сѣзле миллетде бюгюн да жюрюйдюле. Неда «Мамашланы хутор», «Мамашланы сарыкъолан ийнеклери» деп да эшите турабыз.

Быланы хапарлары Чегем тарында, Бахсан ауузунда да чыгъа-чыгъа турадыла. Бир тукъум эки ауузда айтылгъаны да сейирди. Революциягъа дери асламысында тукъумла туугъан эллеринде жашагъандыла. Тюзю уа къалай болур деп, тукъумну бир къауум адамына жолугъуп, хапар соргъанма. Ол санда Тырнауздан Адилгерийни къызы Фаризатха, Сафиятны жашы Муссагъа, Къарачайдан Алийни жашы Сафаргъа, Нальчикден аны къарындашы Мухамматха. Дагъыда Чегемден Къалабекланы Сагъыт, Лашкутадан Къартлыкъланы Раджап бла да сѣлешгенбиз. Аланы айтханларына кѣре жазылады бу статья.

Мамашланы Жюносно жашлары Адилгерий бла Мухаммат, аналары Эфендиланы Кемлат, сабийлери эм туудукълары

ТУУГЪАН ЭЛЛЕРИ

Чегем тары бла ёрге бара, Чегем сууу кеси кесин ташдан ташха ургъан тауушу къулагъынга эшитилип, чынгыл къаяладан а кѣзюню алалмай бир къауум заман баргъандан сора Къайсынны туугъан эли Эл Тюбюне жетесе. Алайдан бир жарым къычырымдан кѣпюр бла Чегем сууундан ётерге тюшеди. Алайдан къутулуп, бираздан Къарлы суугъа жетесе. Аны жагъасында, деу сыртны бетинде, бир алапат, ариу жерде орналып эди Думала. «Эди» деген сайын жюрюгебиз да къыйналады. Бир заманда Чегем ауузуну бек бай эли

бююнлюкде тюп болуп турады. Къая ташладан къаланып ишленген тюплю-башлы юйледен жаланда оюлгъан хунала, юй мурдорла къалгъандыла. Мурса, чыгъана басхандыла былайны.

Элни башына чыгъа баргъан жерде, жол жанында Мамашлары жашай эдиле. Жонулгъан ташладан къаланган хуналары сакъланыпдыла. Уллу ташланы да къалай чыгъаралгъан болурла бери деп сейир этесе. Холам-Бызынгы тары жанында уа узун баулары болгъанды. Алайда кѣп мал тургъанды. Бир жол Мамашладан биреуге ким эсе да: «Сизни къара тюлкюлеригиз барды. Андан бай болгъансыз дейдиле. Ол кертимди?» - деп соргъанды. Ол а: «Бизни къара тюлкюлерибиз ма быладыла», - деп, бауларын кѣргюзтгенди. Кертиси бла да, къара тюлкю тери кюбюрде тургъанлыкъгъа, ишлемесенг, байлыкъ чыгъарыкъ болмаз.

АТА-БАБАЛА

Тукъумда жюриюген хапаргъа кѣре, была Мамаш деген кишиден жайылгъандыла. Аны жашы Таусолтан болгъанды. Андан Гио туугъанды. Аны жашы Баян эди. Ол экинчи Таусолтанны атасыды. Таусолтандан Табу тууады. Андан Жанибек. Жанибекден туугъанга да Таусолтан атайдыла. Андан Мухаммат тууады. Мухамматны жашы Алий болады. Ол Исмайылны атасы эди. Исмайылдан Паша тууады. Аны жашы Асхат болады. Аны жашына да Алий атайдыла. Ол а Сафарны атасыды. Алай бла бу тукъум онбеш атагъа дери саналады. Революциягъа дери адамларыны атлары арбазларында уллу ташны юсюнде жазылып болгъандыла.

Сейир адамларындан бири Мамашны жашы Таусолтан болгъанды. Былагъа байлыкъ да аны заманында къонуп тебирегенди. Аны бла

Мамашланы Адилгерий ишчилери бла

байламлы тукъумда, халкъда да быллай таурух жюрюйдю. Халкъда быллай затха ийнанган, ийнанмагъан да болады. Кёп адамладан эшитгенимча жазама.

Бир жол Таусолтан къошдан, юсюн-башын тюк басып, бир алмосту бала келтиреди. Юйлеринде тутуп, кеслери ашагъандан ашатып, ичгенден ичирип тургъандыла. Андан сора быланы ырысхыларына къошула тебирегенди. Юй ичинде айланып, адамлагъа кёрюнюп да болгъанды. Ол бек акъырын ёсе эди. Бир жол Таусолтанны туудукъларындан бири ат бла жолгъа чыгъады. Суудан ётерге керек эди. Ол алайгъа жетгенлей, аллына алмосту бала чыгъады. «Артха къайт, бюгюн санга жолоучу болургъа жарамайды», - дейди. Ол а: «Жолгъа чыкъгъанма, артха къайтмайма», - деп тохтаиды. Экиси да даулашадыла да, атлы муну къамичи бла урады.

Аны жанына тиеди да, бир жанына бурулуп кетеди. Ол сагъатлай алайгъа ырхы жетеди. Атлы къачып, кючден къутулады. Къамичи тийген а юй башына минеди да, андан сора кёпге дери адамлагъа кёрюнмей турады. Кезиуюнде аш берилмесе, юй башда таууш этдиргенди. Революциядан сора Мамашланы адамларын да тутуп, мюлклерин да чачхандан сора, алмосту, эл башына чыгъып, Мамашланы тюп этдигиз, къурутдугъуз, сиз да аллайын болугъуз деп, къычырып, адамлагъа эшитдирип кетген хапары барды.

МЮЛК ЖЫЙЫУ

Таусолтанны заманындан башлап, Мамашланы мюлклери, жомакъдача, кюнден-кюннге ёсе баргъанды. Энди аланы маллары, онла бла угъай, мингле бла санала башлайдыла. Алай хар зат да тап баргъанлай турмайды. Жашауда чырмаула да чыгъыучудула.

Онтогъузунчу ёмюрню экинчи жарымында Мамашланы мюлкню жюрютген Таусолтанны туудугъундан туугъан Исмайыл болады. Ол бийик культурасы болгъан адам эди дейдиле. Бир жол бу тийрелеге орусла генерал келеди. Малкъарлы, къабартылы бийле да аны уугъа элтедиле. Кийик ёлтюрюп, этин биширип, аллына саладыла. Нёгерлери да къатына олтурадыла. Къамаларын чыгъарып, этни туурап, къоллары бла ашап тебирейдиле. Генералгъа да бичакъ узатадыла. Алай ол башха тюрлю ашаргъа юйреннген эди. Ашха тиймей турады. Аны ангылап, Исмайыл къамасыны къыныны жанында хуржунчукъдан бир кюмюш къашыкъ, шиш да чыгъарып, къонакъны аллына салады.

Генерал аны ол ишин жаратады. Сора, бийлеге бурулуп: «Сизден бу акъыллы киши кёреме да, мындан юлгю алыгъыз», - дейди. Ары дери да кеслерин озуп баргъанын суймей тургъанла бар эдиле да, бу жол а аланы отлары ёртеннге бурулады. Исмайылны ёлтюрюк акъыл этгенле табыладыла. Жаш кеси да аны сезеди. Бир жол муну чекле бла даулаш чыкъгъанды деп чакъырадыла. Бу, ушкогун да жерлеп, жолгъа тебирейди.

*Мамашланы Адилгерий ишчилери бла
Москвагъа ВДНХагъа баргъанда*

Къошладан биринде тохтагъан кезиуде муну ушкогуна суу къуядыла. Сакълап тургъан, Мамаш улу жууукълаша келгенлей, атады да, аны кёкюрегинден урады.

Исмайыл мазаллы жаш эди, жыгъылгъынчы, ушкогун ол адам таба буруп, атдырыгъа кюрешеди. Алай мылы болгъан ушкок къайры атыллыкъ эди. Сора сермеп, къамасын чыгъарып, ол адам таба атлайды. Болса да къарыу санладан кетген

эди. Исмайыл, ахыр сагъаты жетгенин ангылап, къамасын ташгъа ургъанда, къама белинден эки болады. Къаманы сыныкъларын Мамашлары кёпге дери юйлеринде сакълап тургъандыла.

Мамашланы къыйынлыкълары аны бла бошалмайды. Исмайылны къатыны къумукълу къыз болгъанды. Аланы сабийлери уа – беш жашлары бла сегиз къызлары. Бир жашларын уу берип ёлтюрөдиле. Бир аздан а Исмайылны къатыны, сабийлерин къоюп, мюлкню бир жартысын да алып, башха эрге – Къудайлагъа чыгъады.

Сабийле алыкъа гитчеле эдиле. Мюлкню жюрюталмайдыла. Юйюрде хал осалгъа кетеди. Алай жамауат болгъан жерде огъурлу адамла табыладыла. Думалада Малкъондуладан алты къарындаш бар эдиле. Ала барысы да хажиле. Мамашлагъа келип: «Жашла жетгинчи, мюлкюгюзню биз жюрютейик. Тийишлисича къарарбыз. Жашла жетселе, къайтарырбыз», - дейдиле. Была да ыразы боладыла.

Алай бла Мамашланы мюлкери сакъланады. Сакъланнгандан сора да, юсюне иги кесек къошулуп къайтарылады.

БАХСАН АУУЗУНА КЁЧЮВ

Мамашланы малларына Думала тийреси тарлыкъ этип башлайды. Бахсан ауузунда, шёндюгю Жанхотия элни къатында, Орусбийлары жау-бишлакъ заводларын сата эдиле. Аны Мамашлары ХХ ёмюрню аллында жыллада аладыла эм бу тукъумдан ары Жюнюс, Мусса, Къайсын, Юсюп кёчедиле. Асхат дагъыда бир къауумлары Думалада къаладыла.

Мындан бара Жанхотияны баш жанында тёшден энишге эннген

жол бла тигелесенг, Бахсан черегини сол жагъасында ариу, тюз жер барды. Шёндю алайда уллу, эски мал орун турады. Андан сора арлакъда - берлакъда оюлгъан юй тюпле.

Биргебизге 91- жыллыкъ Къартлыкъланы Ражап келген эди да, Мамашланы иги заманларын кёзю бла кёрген киши аланы юслеринден хапар айтады бизге.

Былайда Мамашлары, къабыргъасын да сыртха тиреп, узун балкону бла эки къатлы юйле ишлетдиле. Тюзю бир жанына, узакъдан келтирип, алма, кертме терекле орнатхандыла. Бир жанында уа - бал батманлары. Бал чайкъагъан заманда энишге, ёрге ётгенле да къайтып, сыйланып тургъандыла.

САРЫ-КЪОЛАН ИЙНЕКЛЕ

Мамашланы сары-къолан ийнеклери деп бюгюнлюкде да халкъда сёз жюрюйдю. Была, тыш къыраллагъа дери барып, кёп тюрлю къумалы малла келтиргендиле. Сютю къалын, кёп да болгъаны ючюн, тау жерлеге да чыдамлылыкъларын жаратып, аланы жайып тебирейдиле. Сютлеринден заводларында жау, бишлакъ этип сатхандыла.

Адамла да быладан аллай малла алып тебирейдиле. Халкъда сёз Мамашланы ийнеклери деп жюрюйдю. Базарда бу малла биринчи сатылгъандыла. Быладан сора да, жюзле бла атлары, эшеклери, къадырлары, мингле бла къойлары болгъандыла.

Мамашланы чомартлыкъларыны юсюнден да кёп хапар жюрюйдю. Кюз артында, малла таудан эннген заманда, жыл сайын 100 къой юлешгендиле къартлагъа, къарыусулагъа. Элде бир кёзю сокъур кишиге къадыр берген эдиле. Ол аны бла отунун, биченин да ташып тургъанды. Малла кютген жеринден иеси кырдык, бичен жюклеп ашырса, къадыр бир жанына бурулмай, тюзюнлей юйюне келип болгъанды. Къадыр ёлгенде, иеси эфендиге дууа тутдур, дегенди. Ол а: «Телими болгъанса, дуняда жюрюмеген затны айтаса. Дууа хайыуаннга угъай, адамгъа этиледи» - деп чамланнганды. Иеси уа, къажымай: «Мени къадырым кёп адамладан эсе акъыллы эди», - дегенди.

Жанхотияны баш жанында Бахсан сууну юсю бла жангы кёпюр ишлерге тюшгенде, багъасын была тёлегендиле. Аны юсюнден архив къагъытлада да айтылады.

МЮЛКНЮ ЧАЧЫЛУУ

Революциядан сора Мамашланы эр кишилерин, тутуп, Сибирьге ашырадыла, малларын сыйырадыла. Бахсан ауузундагъыланы атын, къоюн, тууарын да, Нальчикге сюрюрге деп, Кёндеден аягъына жыйышдырадыла. Март айны аягъы эди. Алайда къойла къозлап тебирейдиле. Къозуларын шахаргъа жетдираллыкъ тюйюлбюз деп, туугъанын черекге атып къойгъандыла. Ол заманда къуру Адилге-

рийни юйюрюнден 10.000 кьой, 400 ат, аллай бир да тууар, эшек, кьадыр да сыйырылгъанды.

Думалада кьалгъан Асхатны да, архивден алыннган кьагъытла-гъа кёре, 13000 кьою, 360 аты, 800 ийнеги, жюзден артыкъ эшеги сыйырылгъанды. Аны кьайын атасы Бахсан ауузунда аты айтылгъан, кёп жылкысы болгъан Этезланы Хаждаут патчахха сатып тургъанды атларын. Аны хайырындан да кёп ат кьошулгъан эди Асхатны мюлкюне. Ёмюрледен бери ата-бабала кьурап келген мюлкери бир кюнню ичинде чачылады.

ТЕРСЛИКЛЕРИ БОЛМАЙ , АЗАП ЧЕКГЕНЛЕ

Революциядан сора Мамашланы малларын сыйырадыла эм тау элдеде адамлагъа юлешедиле. Халкъда жюрюген хапаргъа кёре, быланы маллары жылгъа он минг тёлю бергендиле. Аллай бир малы болгъанла жалчы да тутхандыла. Бир жыл ишлеген адамгъа сауулгъан неда бузоулу ийнек, отуз кьой, бир ат, бир эшек бергендиле. Ашы-суу да аладан болгъанды. Чегемде, Лашкутада да Мамашланы алгъыннгы адамларыны юслеринден соргъанда, аланы таныгъанла чомартлыкъларын, адамлыкъларын, халкъ аллында кеслерин жюрюте билгенлерин эсгерип, кёп иги сёзле айтхандыла.

Совет власть тохташхандан сора байладан-бийледен жерле, мюлке сыйырыладыла, иелерин тутуп, кимлерин Сибирге, тюремелеге ашырып, кимлерин а илишаннга салып тебирейдиле. Башда аты сагъынылгъан Этезланы Хаждаутну алты кызы, эки жашы болгъандыла. Ала барысы да юйюрле кьурагъан эдиле. Къызладан экиси Мамашланы жашлагъа барадыла. Бири, айтханыбызча, Асхатны кьатыны эди. Экинчиси уа - Хусейни.

Хаждаутну кёп алтыны барды деп, хапар эрттеден бери жюрюйдю. Ол кеси революциядан сора тыш кьыралгъа кёчюп кетгенди. Сербияда ёлгенди. Алтынлары уа мында букьдурулуп кьалгъанды деп, органланы адамлары аны излегендиле. Киеулерин битеу тутхандыла. Барысын да кьыйнап ёлтюргендиле.

Асхат аты айтылгъан революционер Гемуланы Акону кьатыны бла экиге айланнган жууукъ эди. Бир ингирде Ако, Асхатны юйюне келип: «Малларынгы кьыралгъа ётдюргенликге, сени тутаргъа оноу этилгенди, кьачаргъа кюреш, башынгы оноуун эт», - дейди. Эрттенликни сакълай турмай, Мамаш улу, юйюрюн да алып, тардан чыгъып кетеди. Дагъыстанда жашап тургъанды.

Бираздан а, бери кьайтыргъа жарарыкъ эсе билейим деп, элине келгенлей, муну тутуп кьоядыла. Андан, жашагъан жерине барып, кьатынын, 19-жыллыкъ жашы Хызырны, 17 жылы толмагъан Исмайылны алып келедиле. Хаждаутну хазнасы кьайда болгъанын сорадыла. Бар эсе да, ала аны кьайдан биллик эдиле. Ахырында Асхатны да, эки жашын да ёлтюредиле. Бир жашы Алий тутулмай кьутулады. Бюгюнлюкде аны тёрт жашы юйюрлери бла жашайдыла.

Таматасы Сафар Къарачайда федеральный судьяды, аны гитчеси Тау-солтан Ставропольда эл мюлк академияда бир факультетни деканыды. Ючюнчюсю Магомет Нальчикде темир-бетон керекле чыгъаргъан заводну къуллукъчусуду. Аны гитчеси Ахмат да Нальчикде жашайды, къурулуш организацияны баш специалистлеринден бириди.

Быладан сора да, Мамашладан Абдурахман, Хасан, Хусей, Мусса, Юсюп да тутулуп, андан къайтмагъандыла. Бахсан ауузуна кёчген Жюнюсю юй бийчеси Огъары Бахсанда Эфендиланы Кемлат эди. Аланы жашлары - Магомет, Адилгерий, Ибрахим - юч къарындаш да тутулгъандыла. Магомет Соловкиде олтургъанды. Адилгерий а Архангельск тийресинде.

МАМАШЛАНЫ ТЮЛКЮЛЕРИ

Халкъ Азиядан къайтхандан сора Вольный Ауулда дуада, адамлагъа эшитдирип, биреулен Мамашланы Мухамматны жашы Мухтаргъа: «Мамашланы къара тюлкю терилери болгъаныны юсюнден хапар кертимиди?» - деп соргъанды. Ол а: «Кюбюрню бек тюбюнде сакълаучу эдик аны. Бизни тутаргъа башлагъанларында уа, болгъан алтыныбызны, башха багъалы ташларыбызны анга чулгъап, юйюбюзню хунасында букъдуруп кетгенбиз», - дегенди. Бираздан Мухтар Думалагъа баргъанда, юйлерини хуналары бузулуп, чачылып тура эдиле.

Мамашланы тюлкюлерини керти хапары уа былайды. Жюнюс улу Адилгерий тюрмеде тургъан жеринде, таматасына тюбеп, мал жайыкъ, сют алырбыз, тутмакълагъа, аланы сакълагъанлагъа да жарай туруп дейди. Ол жашны айтханына къулакъ салгъанды. Аз-аздан, ийнекле жыйышдырып, тутмакълагъа да сют бере тургъандыла.

Адилгерийни биргесине тюрмеде Москва тийресинде уллу мюлкню таматасы да болгъанды. Была экиси да иги шуёхлукъ жюрютгендиле. Ётюрюк дау бла тутулгъаны ачыкъланнгандан сора оруслуну эркин этедиле да, алгъыннгы жерине къайтарадыла. Ол а, ишине тохтагъандан сора, кюреше кетип, Адилгерийни да башына эркин этдиртип, кесине ишге алады. Была анда къара тюлкюле жайып тебирейдиле. Оруслу жаш ол ишни толусунлай Мамаш улуна ышанады.

Мамашланы Адилгерий кеси чыгъаргъан тюлкю

СССР-ни Тыш къыралла бла сатыу-алыу министерствосуна къара тюлкюлени хапары жетеди. Ол заманда анда министр Микоян эди. Ол а Кавказда аллай мюлк ачар акъыл этеди. Грузияны

жерин сайлайды. Сора ол ишни кьуаргъа эм бардырыргъа Адилгерийни жибереди. Ол урушну аллында жыллада болады.

Адилгерийни кьурау фахмусу бар эди. Ишни кьолгъа алады. Юйюрюн да ары кёчюреди. Аны биринчи юйдегиси кьабартылы бий Атажукинни кызы Жанчыкъ эди. Быланы бир жашлары бла кызылары боладыла. Къызчыкълары туугъандан сора кёп бармай ёледи. Жашлары Ахмат а Тырнаузда шахтада кёп жылланы ишлеп тургъанды. Ол да дунясын алышханды.

Экинчи кере бу Къарачайдан Чотчаланы Гыжауну алады. Андан да бир жашы бла эки кызы боладыла. Тамата кьарындашы Мухамматны да юйюрю бла ары кёчюреди. Анда была къара тюлкюле ёсдюрген уллу мюлк кьурайдыла. Жылгъа жети минг тери ётдюредиле кьыралгъа. Аланы уа Америкагъа сатадыла. Андан а тюлкюлени багъаргъа жумуртха, пиринч жиберип тургъандыла. Бираздан уруш башланады. Адилгерийни алып кетедиле. Мухаммат анга бронь алып, уруш эте тургъан жерине барып, эркин этдирип келгенди.

Мамашлары жангы зат чыгъарыргъа бек суйгендиле. Къара тюлкю бла сарыны кьошуп, Адилгерий алгъа акъ-къара кьолан тюлкю чыгъарады. Аны ызындан а жаланда буруну бла кьулакълары къара болгъан акъ тюлкю. Адилгерийни кызы Фаризат айтханнга кёре, жангы тюлкюню териси асыры акъдан, кюн тийгенде, кьарча, жылтырай эди. Жарсыугъа, терк кир болады деп, кыйынына кёре багъасын берип, алыучу табылмай, ол иш тохтатылгъан эди.

Уллу иш этген эди Адилгерий. Москвада кёрмючледе муну ишине тийишли багъа бичилип тургъанды. Ахшы уруннганы ючюн Микоян кьол салгъан кёп сыйлы кьагъытлары бюгюн да кызында сакъланыпдыла. Кеси уа Малкъаргъа халкъ Азиядан кьайтхандан сора келгенди. Тырнаузда жашап тургъанды, ууахтысы жетгинчи.

Бюгюнлюкде, башда айтханыбызча, Мамашланы туугъан эллери Думала чачылыпды, оюлупду. Анда жашагъанланы туудукълары башха элlege, шахарлагъа кёчгендиле. Кёп адамлары жоюлгъанлыкъгъа, Мамашны туудукълары бюгюнлюкде Малкъарда, Къарачайда да бардыла. Кьырал иште урунадыла, энчи мюлкле да жюрютедиле.

ОСМАНЛАНЫ Хыйса

ХАЛКЪ БИЛИМ

Озгъан ёмюрледе жер тепсе, жангыдан тебериги бла къаллыгъын былай билип болгъандыла. Энишге ийилип, къол аязларын жерге кенг жайып салгъандыла. Къол аязлары жер жайылып баргъанын сезсе-ле, энди жер теберик туююлду деп къууангандыла. Жер жыйылгъан этсе уа, бютюнда бек теберикди деп къоркъгъандыла.

КЪАНАТЛЫ САБИЙЧИК

Эски ёмюрледе да сейир сыфатлы сабийчикле туууп болгъандыла. Къартла айтханнга кёре, къанатлы сабийле да тууа тургъандыла. Аллай сабийни онекижыллыгына дери къарт аммасы неда анасыны эгечи жууундуруп болгъанды. Кийиндирген, тешиндирген да ала этгендиле. Анасы сабийини къанатчыкъларын кёрсе, ол сабий ёлюп къаллыкъды деген ырысха ийнаннгандан эте эдиле алай.

ТИШЛИ КЪУШ

– Жаш заманыбызда дырындан таудан энишге тюшюп келе тургъаныбызлай, кел, бир кесек солуюкъ да, энишге элге алай тюшейик деп, эгечим Асият да, мен да къая эки жарылгъан жерде ташха олтургъан эдик. Къарагъаныкъда, жарда уллу, сейирлик уллу къушну суюклерин кёргенек. Аллах хакъына, къушну, уллулугъундан да сейирлиги, тишлери да бар эди, - деп анамы эгечи хапар айтхан эди.

* * *

Сабий, ийилип, эки бутчугъуну тюбюнден къараса, бюгюн да: «Сабий къонакъ келтиреди», - дейдиле.

ХАДЖИ-МЫРЗАНЫ ТЮШЮ

- Бийче, мен къуруда бир тюш кёреме. Биз танымагъан къумлу жерлени. Эшта, мен Кавказда ёллюк болмам, - деп, Хаджи-Мырза къуруда алай айтыучу эди.

- Телисине хапар айта тураса, ырыслагъан да этмей, - деп, тырман эте эди анга уа бийчеси.

Сюрюлюп, Къзахстаннга тюшгенлеринде, вагонладан төгерегине кърап:

– Бийче, мен тюшюмде кѳрген жерле былайларыдыла, – деди ол, – энди мен мындан не хазна сау къайтайым.

Кертиси бла да, Хаджи-Мырза кѳп да турмай ѳлдю.

Ол мени къарт аппам эди.

* * *

Аллах, адамны, эшекни, итни аллына чакъырып, быллай бири-шер жашарыкъсыз деп, марда салгъанды. Эшек:

- Мен адамгъа бек эридим, анга Аллах аз жашау берди,- дегенди.
- Мен анга жашаумдан он жылымы береме.

- Сора анга мен да он жылымы берейим , - дегенди ит да.

Адам Аллах берген жашауун, ойнай, кюле, иши къыйнамай, бек зауукълу ѳтдюреди. Эшек берген он жылын эшекча ишлеп, къыйналып жашайды. Ит берген он жылны уа ит ниетге кирип, алай жашайды, - деп, къартла, ойнап, алай айтыучудула.

АРТЫКЪЛЫКЪ

Уруш бошалгъан эди. Биз Къзахстанны сууукъ жеринден кызыгу жерине кѳчдюк. Таулула, чеченлиле да аз-аз эс таба башладыла. Тиширыула чоюндюр биширип, кышхырдан бла адыргы къара унчукъларындан аш эте эдиле. Артыкъда сабийлеге сакъ эдиле ала. Жылдан-жылгъа жашау тынчыракъ бола бара эди да, мен онсегиз жылымда юйюр къурадым. Бурунумдан къан келе туруучу эди. Бир жол шахарда саулугъунга къаратып кел деп, мени ишден жибердиле. Келеме шахаргъа. Жаш адамланы къайры эсе да жыйын-жыйын болуп баргъанларын кѳрюп: «Сиз къайры барасыз барыгъыз да, не болгъанды?» - деп сорама. Шофѳрла окъутуучу курса ачылгъандыла да, ары барабыз, кел сен да, - дейдиле ала. Мен, ауругъанымы да унутуп, жашла бла къууанч тыпырлы болуп барама. Мехкемени таматасы татарлы жаш эди, сѳз да айтмай алады мени да. Окъутхан бек къаты эте эдиле. Бир жол татарлы тамата ауруп ишге келмей къалады. Аны орунуна урушда болуп келген оруслу киши келеди. Ол журналны кѳлуна алып танышып тебирейди. Мени тукъумума жетгенлей, кѳзлерин да жандырып: «Сен Кавказданмыса? - деп кычырды ол. - Малкъарданса да! Тур ѳрге!» Не этерик эдим: «Хау таулума, Кавказданма», - дедим. «Сени бери ким кѳойгъанды?! Аллай оноуну ким этгенди?! Бусагъатдан чыгъып кет! Мен сени бюгюнден ары мында кѳрмейим! – деди, шытыларын

чача. «Угъай!» - деп тохтадым мен, - мен бери окъургъа келгенме. Мени мындан киши да кыстаяллыкъ туююлдо, окъуууму бошагъынчы». Ол киши, къатыма келип, жингиригимден хыны тартды. Алайынлай, бу артыкълыкъгъа кючден тѣзюп тургъан орусла жаш, жеринден секирип турду да, кишини жагъасындан алып: «Киши эсенг, тийчи бир энди! Уруш мен да этгенме, анга махтана эсенг! Артда халкъла айыра туурса!» - деп, кишини амалсызгъа къалдырды. Бирси жашла да юсюне атылдыла. Иш тереннге кетеригин билип, ол киши андан арысында манга къадалгъанын кюйдю. Кѣп да турмай татарлы таматабыз да ишине къайтды. Мен да окъуууму аламат суююп бошадым.

Бу хапарны атам айтыучу эди.

УЛБАШЛАНЫ Саният

ЖАШИЛ ШАХАРНЫ ЖАСАГЪАН

1990 жылда Гелястанланы Жюносно жашы Ахмат Нальчик шахарны «Горзеленхоз» предприятиясыны директоруну къуллугъуна салыннганды. Ол заманда «Горзеленхозну» жаланда 130 ишчиси бар эди, ырысхы - мюлк жаны бла да халы алакат болмагъанды. Ахмат а, къысха заманны ичинде предприятия Россейде окъуна алчыланы санына къошады, ишчилени саны уа 130- дан юч мингнге дери ёседи.

1997 жылда Россейде бек ариу шахарланы арасында бардырылгъан битеуроссей конкурсада Нальчик шахар ючюнчю жерни алгъанды.

1998 жылда уа Нальчик ариулугъу, жашиллениую бла да Россейде биринчи жерге тийишли болады.

Аллай саугъала Гелястан улуну хайырындан болгъандыла. Андан сора да урунууда жетишимлери ючюн Ахмат кёп къырал саугъаланы алгъанды:

«КЪМР-ни халкъыны жумушларын жалчытхан сфераны сыйлы ишчиси»; «РФ-ни жашау - коммунал мюлкюню сыйлы ишчиси»;

Чыгъармачылыкъны халкъла аралы академиясыны академиги:

«Ренессанс» жамауат фондну «Адам кеси жеринде» деген сыйлы саугъасы (2001 жылда);

Халкъла аралы академияны «Республиканы ара шахарын айнытыугъа салгъан къыйыны ючюн» деген номинацияда «Крылатый Альп» саугъа;

Петр Великий атлы миллет премияны диплому;

«Россейни бек иги менеджери» деген диплом. Гелястан улу башчылыкъ этген предприятия уа «Качествону америкалы алтын сертификатына» тийишли болады (2003 жылда);

Ишде болдургъан жетишимлери ючюн Ахмат тыш къыраллы саугъаланы иеси да болгъанды:

2004 жылда SPI деген халкъла аралы алтын майдал;

2005 жылда Наполеонну сыйлы майдалы;

2006 жылда «Европалы качество ючюн» алтын майдал эм «Россейни экономикасын айнытханы ючюн» орден;

2006 жылда Лондон шахарны ADVENT UK LTD компания «Предприятияны оноун этгени эм ишинде болдургъан жетишимлери ючюн» Ахматны аты бла айтылгъан энчи диплом эм майдал бла саугъаланнганды.

Миллет премияны «Россейни эм иги оноучусу» деген бѐлумде лауреат болгъанды.

КъМР-ни Парламентини депутаты.

Къыргызстанны Къызыл-Кия шахарында кѣчгюнчю малкъарлылары сау тѐлюсю туугъанды. Аладан бири болгъанды Гелястан улу да. Ахмат 1950 жылда 24-чю апрельде туугъанды. Школну, ызы бла Къабарты-Малкъар къырал университетни да инженер - техника факультетин ата журтунда тауусханды. Окъуундан сора ол жашау журтла ишлеген предприятиягъа, мастер болуп, ишге тохтайды. Кѣп да бармай аны Нальчикни администрациясыны жашау-коммунал мюлкюню управлениясыны баш инженерини къуллугъуна саладыла.

1990-чы жыллада уа Гелястан улуну «Горзеленхоз» предприятиягъа башчы этедиле. Кесини хунерлиги эм итиниулюгю бла ол бу предприятияны аягъы юсюне салады, адамланы да ызындан тизе билгени бла кѣп ахшы жетишимле болдурады. Таза жюрекли, адамлагъа эс тапдыра билген жашды. Къайда жыйылыу болса да аны юсюнден кѣп ариу сѣз айтылады. Кеси уа адепли, уллугъа гитчеге да намыс эте билген адамды. Ишге жетсе уа, немислилеге ушаш, бек къатыды эм низамлыды. Ма алай айтадыла Ахматны юсюнден.

«Горзеленхозгъа» Ахмат башчылыкъ этип башлагъанда, анда жаланда 130 адам ишлеучю эди, бюгюнлюкде уа анда юч мингнге жууукъ адам урунады. Бу предприятияны аппаратында уа жаланда 23 адам барды. 90-чы жыллада «Горзеленхозда» жаланда 12 транспорт болгъан эсе, бюгюнлюкде аны саны 200-ге жетеди. Ол санда тюрлю - тюрлю жумушланы этген автомашиналары, тракторлары эм башха энчи техникасы барды.

Андан сора да жай кезиуде терк ѳсген кырдыкны кесерге отлукъ бла ишлеген чалгъылары, тереклени кесиучю женгил быхчылары эм башха керекли затлары бла да жалчытылыннганды бу предприятие. Алай бла, къысха заманны ичинде Гелястанланы Ахмат къыралда окъуна аты айтылгъан, болмагъанча сейирлик, алчы предприятие къурагъанды. Россейде кесине ушаш биригиулени араларында бек игиледен эм алчыладан бирине саналады, къайда да аны юлгюге келтиредиле.

Бек башы уа – шахарда болгъан предприятияла кеслерин кючден -бутдан кечиндире тургъан кезиуде Гелястан улу башчылыкъ этген «Горзеленхоз» тамамлагъан жумушларындан 10 процентге жууукъ хайыр чыгъарып ишлегени болгъанды. Аллай кѣрюмдю республиканы бир мюлкюнде да жокъду. Андан тышында да, Ахматны башчылыгъы бла, мында ишлегенле шахарны орамларын жашиллендириу эм тапландырыу жаны бла уллу кѣрюмдюле болдургъандыла. Анга шагъатлыкъ этедиле Нальчикни айбат орамлары, ала уллу Россейде да бек ариуладан бирлерине саналадыла.

Гелястан улуну башламчылыгъы бла «Горзеленхоз» трест, кесинде болгъан онгланы хайырлана, сабий садлагъа, окъуу-билим берген, адамланы саулукъларына бакъгъан учреждениялагъа жумушланы хакъсыз тамамлайды. Андан сора да, ара шахарыбызны орамларын, республика-

да табиғьатны эм айбатлыкъны сакълар ючюн кюрешеди.

Урунууда болдургъан жетишимлери ючюн Гелястан улу кѣп къырал саугъалагъа тийишли болгъанды. Жамауат ишге да тири къатышады.

Кесини жашау нѣгери Костяная Любовь Алексеевна бла бирге эки жаш ёсдюреди - Муслим бла Мурат. Экиси да тийишли билим алып, жашауда кеслерини жерлерин тапхандыла.

Гелястанланы Ахмат этген бийик кѣрюмдюлери бла чекленип къалгъанладан туююлдо. Аны башламчылыгъы бла «Горзеленхозну» кесини агъач питомниги барды – анда назы эм башха тереклени жюзден артыкъ тюрлюсюн жайып ёсдюредиле. Гюлле ёсдюрген комбинат а ким да сукъланырча ишлейди. Нальчикни солуу паркыны 102 гектарын гюллеле, жашиллендириу бла да болмагъанча айбат этгенди. Багуш къуюулуп неда ханс ёсген бош жерлени орунуна ариу скверле ишленгендиле. Бу арт жыллада окъуна 14 жангы сквер къуралгъанды. 16-сын а жангыртхан этгендиле. Ала саулайда 45 гектарны аладыла. Предприятияны дизайнерлери уа сахарны башхаладан айырмалы, айбат да этедиле. Аллай жетишимлени этерге уа Гелястанланы махтаулу жашларына ол кеси юйретген уста эм ишине жууаплы кѣзден къарагъан коллектив болушады.

«Горзеленхоз» предприятияны таматасы Гелястанланы Ахматны аты «Лучшие люди России-2009» деген битеуроссей энциклопедиягъа да киргенди.

Энциклопедияны чыгъаргъан «СПЕЦ-АДРЕС» издательство билдиргеннге кѣре, аны ала федеральный эм регион толтуруучу органла бла байламлыкъда чыгъарадыла. Жюнюсюн жашы Ахматны аты да ары эксперт советни рекомендациясы бла жазылгъанды.

КЪОНАКЪЛАНЫ Хасан

КЪУЛИЙЛАНЫ Хусей

ӘССИЗ

(Сахна оюнчукъ)

Ойнагъанла:

Х у т т а – 46 ж.

М а й р у с – 34 ж.

П о л и н а – 34 ж.

А з а – 22 ж.

Ш о т т у – 25 ж.

(Сахнада, башын жсаулукъ бла байлап, Х у т т а олтурады)

Х у т т а. Ох-хо-хо-хох! (Башындан тутады) Бир грамм эсим къалмагъанд. Эсим да жокъ, кесим да жокъ! Нек? Бизнесни хатасындан. Энди, тюзюн айтсам, бу бизнесни кѣп иги ишчиклери да бард, лично мен бек жаратама, алай бир аманлыгъы – битеу эсинги алып къояд, ахырысы! Башынг чыртдан да солумайд. Не кече, не кюн тынчлыгъынг жокъ! Бизнес, бизнес, бизнес! Сатыу-алыу, алыу-сатыу! Къайдан алама, кимге саатама! Ненчагъа алама, ненчагъа саатама! Ишимде да, тюшюмде да, тюнюмде да, кюнюмде да олду! Учуз алыу, багъа сатыу. Пайда, пайда, пайда! Андан башха зат къулагъымы тешигине кирмейд. Кечгинлик, ётюрюк айтдым! Киреди! Не затмы? Жолдашла, налогла! Налог инспекция! Вот! Сакълап турадыла да, анассыны, къуш мыллык сакълагъанча, не юзевиз деп. Бермей а бир кѣр! Ооо! Олсагъат письмола бир бири ызындан къуюлурла! Штрафла, пеняла, оула-шаула! Насыбынг болса берирсе да къутулурса. Мда... Анга бер, Пенсионныйге бер, светге, газгъа, суугъа, арендагъа – барысына да бер! Ийнанамысыз, багушха иш да береме. Чыгъаргъанлары ючюн. Аны да багушчугъа тилеп-жалынып, шеша салып, жармалып! Нек? Айдан – жылдан бир келеди да андан.

Ол келген кюн – праздник. Тюз чабып уппа этмейбиз ансы, бизден къалгъан жокъду. Ким хуржунуна ахчачыкъ сугъар, ким шешачыкъ тутдурур. Бир бизнесмен а майдал ишлеп бергенди. Заслуженный багушчу деп. Бош кюлесиз, харип. Ол юч кюнню келмей бир къалсын да, иги кюлорсюз. Тейри бизни арбазда бир багуш къая жыйылад да, Эверест сунарса. Вот. Не айта турием биягъында. Айхай, эсинг болса уа! Хы, эсни юсюнден айтаем. Юйюмю унута окъуна башлагъанма дейме. Да сейирмид унутхан, бу хужу офисден чыкъмайма сора. Бу да бек, мен да бек. Мен кѣрген бу тѣрт къабыргъа бла телефон. Бу барыудан барса, юйюнгю угъай, кесинги да унутурса. Керти да юйюм къайсы орамда эди? Пуу анасына, юйюм къуруп турад десенг а! Лермонтовода? Угъай Тейри! Лермонтовода Маничкад. Огъесе Таничкамыд? Угъааай, Майсарады анда. Или Хансараймыд? Майсараймы, Хансараймы? Къайсыды эке?

Бир жол.... Тохта, не айта турием? Унутдум биягъы. Хыыы, Хрюшканы юсюнден айта эдим. Ким Хрюшканымы? Къара сен былагъа! Хрюшканы къалай танымайсыз, юйюгюзге? Танымайбызмы? Кертисин айтсам, мен да танымайма. Мультфильм? Не мультфильм? Хрюшка андадымы? Угъай! Къайры анда болад? Орамда кѳргенме бир кюн биреуню. Шляпасы бар эди ансы, тюз Хрюша, юйю къуругъан! Чистий чочха! Энди, тюзюн айтсам... Не айта турием? Пу анассына, бу эсге не айтсын адам! Тюбю тюшген челекча, бир зат тутмайд. Хы, эсиге тюшдю! Хазяйканы юсюнден айта турием. Къаллай алапат хозяйкам барды дей. Огъесе жокъмуд? Бармыд-жокъмуд? Алгъаракълада уа болуучу болуред дейме, тейри. Огъесе болмаучумед? Угъай! Болуучеди. Аш-суу эте уа айланганд биреу мен билип. Огъесе айланмагъанмыд? Керти, аш-суу дегенлей, ачдан жаным чыгъад. Зыначит, мен холостойма! Юй бийчем нету. Ансы юй бийчем болса, мен нек ач бола эдим? Ол бир зат къаптырлыкъ болуред. Алай эсе уа срочна къатын алыу! Интиресна, кимни алсын адам? Маничканымы, Таничканы мы? Майсаранымы, Хансаранымы? А можит барысында? Бири аш этиучю, бири... Угъай! Бир бирин битдирип къоярыкъдыла. Мени да ортагъа сугъуп. Нет. Бир башханы излеим андан эсе. (*М а й р у с киреди*)

М а й р у с. Сен... Сен...

Х у т т а. Не мен, мен? Ну, мен мен! Сора не? Не болгъанд?

М а й р у с. Сен П о л и н а Ивановнаны жанына нек тийгенсе?

Х у т т а. Ким П о л и н а Ивановнаны? Шофѳрному?

М а й р у с. Бухгалтирни. Манга Полин Иванович дегенди деп жилийд.

Х у т т а. Сора не?

М а й р у с. Къалай не? Ол санга ким болгъанд?

Х у т т а. Ким?

М а й р у с. П о л и н а Ивановна!

Х у т т а. Ким болгъанд?

М а й р у с. Ким?

Х у т т а. Полин Иванович.

М а й р у с. Полин Иванович жокъду! Ангълаймыса? Аллай адам жокъду бизде! П о л и н а Ивановна бард! Тиширыу!

Х у т т а. Сора не?

М а й р у с. Анга тиширыугъача сѳлеш!

Х у т т а. Нек?

М а й р у с. Къалай нек? Ол тиширыуду дейме да!

Х у т т а. Мен а?

М а й р у с. Сен а эр киши!

Х у т т а. Сен а?

М а й р у с. Мен а – тиширыу

Х у т т а. Керти? Не иги болду? Манга чыкъчы, маржа. Только терк! Ачдан ѳлеме.

М а й р у с. Къалай чыкъчы? Неге?

Х у т т а. Эрге! Только терк. Заманым жокъду!

М а й р у с. Ай, хариб а! Арталлы бла да шашханса, мискин! Мен санга чыкъгъанлы жыйырма жыл болад, пакъыр! Жыйырма!

Х у т т а. Керти? Пу анасына! Мен а муну кьайда кёргенме деп турама!

М а й р у с. Да игиед жыйырма жылдан бери энди эслегенинг. Къызыбыз эрге бара айланганда таныгъаненг мени.

Х у т т а. Аты неди?

М а й р у с. Кимни?

Х у т т а. Къызны!

М а й р у с. Уял бетинге! Жангыз къызынгы атын манга сораса!

Х у т т а. Билмеймисе?

М а й р у с. А з а...

Х у т т а. (*Майрусха башидан-аякъ къарайды*) Тюз айтаса. Бир кесек азаргъа керексе. Ансы асыралгъан гаммешчик кибик...

М а й р у с. Не азгъан?! Къызынгы атыды А з а!

Х у т т а. Сени уа?

М а й р у с. Мени?

Х у т т а. Сени, сени! Атынг неди?

М а й р у с. Къалай унутханса? М а й р у с!

Х у т т а. Ким унутханд? Къачан да биле эдим. Не дединг?

М а й р у с. М а й р у с!

Х у т т а. Точна! Мени атым а?

М а й р у с. Тохта, атынгы дамы билмейсе?

Х у т т а. Билеме, сен билемисе деп сорама ансы. Билемисе?

М а й р у с. Билеме.

Х у т т а. Айтчы да неди?

М а й р у с. Х у т т а!

Х у т т а. Къалай?

М а й р у с. Х у т т а!

Х у т т а. Биринчи эштеме, ант этейим!

М а й р у с. Къалай биринчи?

Х у т т а. Ма алай! Он жыл болад мени атымы киши айтмагъанлы. Жюйюсхан директор деп къоялла.

М а й р у с. Аны кёзюнге айтадыла.

Х у т т а. Ызымдан а?

М а й р у с. Ызынгдан а, маймул!

Х у т т а. Кёремисе аланы! Къайдан билгендиле?

М а й р у с. Нени?

Х у т т а. Маймулгъа ушагъанымы?

М а й р у с. Да ушап турсанг, билмей а! Кюзгюге къарачы!

Х у т т а. Нек?

М а й р у с. Кёрюсе.

Х у т т а (*кюзгюге къарайды*). Кимди бу?

М а й р у с. Танымаймыса?

Х у т т а. Угъай. Биринчи кере кёреме бу гимхотну! Не аман эришиди ким эсе да, харип. Чистий маймул.

М а й р у с. Ол маймул сенсе.

Х у т т а. Мен?

М а й р у с. Сен! Кюзгюге къарамаймыса да?

Х у т т а. Къачан къарарыкъма? Сакъалымы парикмахир жюлюйд.

Аны да жукълагъанымда. Башха кезиуде заманым жокъду. Кийиндирген домработница этед...

М а й р у с. Домработница угъай, мен.

Х у т т а. Сен?

М а й р у с. Мен.

Х у т т а. Къачан киргенсе ишге?

М а й р у с. Не ишге?

Х у т т а. Домработницагъа.

М а й р у с. Бир заманда да кирмегенме.

Х у т т а. Сора нек кийиндиресе да мени?

М а й р у с. Кишимсе да андан!

Х у т т а. Кишингми? Сен кимсе?

М а й р у с. Айтдым да! Майрус! Юй бийченг! Жыйырма жылдан бери! Жангыз бир къызыбыз барды! Аты-А з а! Эрге чыгъа айланад.

Урушхан эт!

Х у т т а. Кимге?

М а й р у с. Къызынга!

Х у т т а. Нек?

М а й р у с. Кесинден иги да тамата бир къарт текеге барад!

Х у т т а. Текегеми? Къалай текеге?

М а й р у с. Текеге угъай, бухгалтерге.

Х у т т а. Да бухгалтер тишырыуду дединг да!

М а й р у с. Ол бухгалтер угъай, сакъалчыгъы бла бир теке айланад – анга!

Х у т т а. Тохта, теке бухгалтерми болгъанд?

М а й р у с. Не теке? Касох! Касохну таныймыса?

Х у т т а. Угъай!

М а й р у с. Къалай угъай! Тамата бухгатилинг! Касох Касохович!

Х у т т а. Сора не?

М а й р у с. Ма анга барад къызынг!

Х у т т а. Касох Касохович текеми болгъанд? Ничего себе!

М а й р у с. Не теке? Нек бола эди сора теке?

Х у т т а. Да къызынг текеге барад дединг да биягъында!

М а й р у с. Уффф! Бу адам тели этед мени! Къызынг А з а къарт Касохха барад дейме. Урушхан эт! *(Полина киреди.)*

П о л и н а. Мен....

Хутта. *(Секирикъобуп Полинаны туююп башлайды)* Тутдумму! Сен кимлеге бара айланаса, не? Не теке хапарды ол? Текенги берирме, тейри!

П о л и н а. Ай! Ой! Не этесиз, жюйюсхан директор! Шашханмы этгенсиз?

Х у т т а. Шашханмы уа кёребиз былайда! Оргъан-соргъан болмай эрге барама деп! Барыrsa атангы башы! *(Майрус чабып айырады.)*

М а й р у с. Не этесе, юйюнг кзурумагъан! Бу А з а туююлдю! Бу Полина Ивановнады! Бухгалтер!

Х у т т а. Къалай бухгалтер? *(Полинагъа тюрслеп къарайды)* Сора мынгамы барады къызыбыз?

М а й р у с. Телимесе, эй? Мынга къалай барыр? Бу тишырыуду сора!

Х у т т а. *(Дагъыда Полинагъа тюрслеп къарайды)*. Точно тишырыу!

Сенми бараса ол текеге?

П о л и н а. Ким текеге?

Х у т т а. Бухгалтер текеге!

П о л и н а. Майрус, бу не дейд? Бир зат ангыламайма!

М а й р у с. Мен ангылагъанны санга береме. Къатышып турад.

Х у т т а. Ким къатышып турад? Менми? Къайдады киеу?

М а й р у с. Киеуюнг жокъду! Къызынг энди эрге чыгъа айланад!

Анга барма де!

Х у т т а. Анга барма!

М а й р у с. Кимге айтаса?

Х у т т а. Санга! Анга барсанг эштмедим деме!

П о л и н а. Аны къызыгъызгъа айтыргъа керексиз, жюйюсхан директор!

Х у т т а. Сау бол, Полин Иванович! Сенсиз да билеме кимге айтыргъымы? Жаншап турма да, бар да мешинаны хазырла!

П о л и н а. Не мешина? Мен шофёр болмагъанма сизге!

Х у т т а. Сора кимсе да?

П о л и н а. Бухгалтер!

Х у т т а. Ма санга! Ненча бухгалтер барсыз, эй! Полин Иванович бир. Сен-эки. Ол теке дегенигиз –юч...

Ш о т т у. Жюйюсхан директор.....

Х у т т а. Бу а кимди?

М а й р у с. Тамата бухгалтер.

Х у т т а. А, теке! Сакъалынг а къайдад, теке! Бээээ!

Ш о т т у (*Бир жаньына къачады.*) Эй, не этесе?

Х у т т а. Теке! Теке! Бээээ!

М а й р у с. Эй! Эй! Бу Ш о т т у Моттуевичди! Бу Касох тюйюлдю!

Х у т т а. Да тамата бухгалтерди дединг да.

М а й р у с. Тюздю! Тамата бухгалтерди. Хоншу фирмада!

Х у т т а. Керти? Мда.... Не жумушунг барды ээээ...атым неди дединг?

Ш о т т у. Ш о т т у Хоттуевич!

Х у т т а. Хотту Ш о т т у... къалай дединг?

Ш о т т у. Мен сизге Азаны тилей келгенме. Биз бир бирни эрт-теден сюебиз! (*Тобукъланады*) Тилейме, беригиз! Ансыз манга жашау жокъду!

Х у т т а. Да ал харип, ал. Сени болсун.

М а й р у с. Къалай сени болсун? Таныгъан да бир эт муну!

П о л и н а. Жюйюсхан директор....

Х у т т а (*Шоттугъа.*) Керти, келчи бир танышайыкъ! (*Къолун узатады*) Атынг неди?

Ш о т т у. Ш о т т у.

Х у т т а. Мени атым а, ээээ.... ммммм... къалай эд....

П о л и н а. Хутта Хуттаевич!

Х у т т а. Точно... эээ....

Ш о т т у. Ш о т т у Хоттуевич!

Х у т т а. Хотту Шотту... Къалай дединг? Охо! Танышдыкъ! Ол теке уа къайдады?

Ш о т т у. Ким теке!

Х у т т а. Къарт теке!

М а й р у с. Касох Касоховичге айтад.

Ш о т т у. (*Кёлкълалды этин*) От «теке» мени дядямды!

Х у т т а. Керти? Да сора....

М а й р у с. Тохта сора ол сенденми келечи айта эди?

Ш о т т у. Хау. Менден.

М а й р у с. Кечгинлик, алай эсе. Мен аны билмегенме. Мен кесине тилеген суннганма.

Ш о т т у. Кесинеми? А з анамы? Къарачы анга, къарт тонгузгъа! Тохта бир сен къабанны дегин!

М а й р у с. Сен ангыламагъанса. Мен аны ангыламагъанма да....

Ш о т т у. Бек уста ангылагъанма! Мен аны..... А з ачыгъым! Жанчыгъым! Сени менден ким сыйыра айланад? Мен аны... Мен аны...

М а й р у с. Тохта бир!

Х у т т а. Тохта, слушай!

Ш о т т у. Тохтамайма! Мен А з а бла кишиге бетим жокъду! Атам Хотту къабырдан къобуп келсе да..

Х у т т а. Ма суймеклик десенг! Тюз кесим чыкъдым да олтурдум! Мен да алайма да, ахырысы! Бир къызсам, бир да аяма! (*Аза чабын киреди*)

А з а. Мама! Папа! Суююнчю! Эрге барама! (*Чабын Хуттаны къу-чакълайд*)

Х у т т а (*Азаны башындан сылай*). Молодец! Молодец! Кимсе сен а?

П о л и н а. Къызыгъыз! Аза Хуттаевна!

Х у т т а. Олмуд? Ты смотри! Кимге бараса къызым?

А з а. Ма! (*Шоттуну кёргюзтеди*).

Х у т т а. Анга барма!

Ш о т т у. Нееек?

А з а. Неек?

Х у т т а. Ананг алай айтханд. Анга барма деб айт деп!

А з а. Мама!

М а й р у с. Угъай, угъай! Мен Касохха дегенем! Анга барма деп.

П о л и н а. Жюйюсхан директор....

Х у т т а. Алай эсе-той! Той этейик! Тепсегиз, барыгъыз да тепсегиз! (*Жарыкъ тартыу. Тенсей!*)

Жабыу.

БАЛАЛАНЫ Фатимат

ЮЧ ЖОМАКЪ

Балаланы Борисни кызы Фатимат Нальчикде 2-чи школну бошаганды. Къарачай-Черкес педагогика университетни ингилиз тил бѣломюнде бир бѣлек заман оккуп, ызы бла Москвада Комплекс къоркъуусузлукъну академиясына кѣчгенди. Бусагъатда окъууун анда бардырады.

Фатимат жомакъла къурашдырыргъа гитче заманчыгъындан бери да бек сюеди. Аны жомакълары «Нюр» журналда дайым басмаланадыла, «Бизни юйню жомакълары» деген китапта да чыкыгъандыла.

«Минги Тауну» окъуучуларын жомакъчы кызыбыз бла шагъырей этер муратда, аны юч жомагъын басмалайбыз.

БАЙРЫМГЮЛ ЖОМАКЪ

Эртте заманлада байрымгюлню (роза) шинжилери болмагъанды. Ол чакъгъанда, аны ариу гюлюне кѣз къаратмагъан, анга тиериги, къарарыгъы, аны ийисгериги келмеген болмагъанды. Алай ариу эди ол!

Кюнлени биринде аны къатапагъа ушагъан, жумушакъ чапыракъчыгъы жерге тюшгенди да, алайтын ётюп бара тургъан чычханчыкъ аны кѣрюп, жумушларын да унутуп, тохтап къалгъанды. «Нечик ариу, жумушакъ жууургъанчыкъды бу!» – деп, къууанганды. Олсагъат гюл чапыракъчыкъны алгъанды да, юйюне къууулгъанды. Чапыракъны кѣргенде, чычханчыкъны къатынчыгъы бютюнда бек къууанганды. Къызчыгъы уа:

– Быллай ариу ийис этген жууургъанчыкъны мен кишиге да берлик туйюлме! Бу мениди энди! – деп, аны отоучугъуна кийирип къойгъанды.

– Мен да сюеме аллай жууургъанчыкъ! – деп, чычханчыкъны жашчыгъы жюрексинип жиягъанды.

Анасы аны жапсара тургунчу, атасы, чабып барып, жангы гюл чапыракъчыкъ алып келгенди. Чычханчыкъны жашчыгъы алай къууанганды да, алай къууанганды, – жиягъанын да унутуп, шуёхларына махтаныргъа чабып кетгенди. Чычханни къатынчыгъы уа, балачыкъны анасы, ыразы болуп:

– Къайдан аласа бу ариу затланы? Къор болайым, манга да бирин келтирсенг а, – деп тилегенди.

Чычханчыкъ, къууанып:

– Бусагъат! – деп, тешикни аллын сакълап тургъан талгъыр киштикни да эслемей, гюл ёсген талагъа къууулгъанды.

Киштикчиг а, асыры абызырагъандан, чычханчыкъны туталмагъанды. Чычханчыкъ жел этдирип тозуратхан мыйыкъчыкъларын сылай, жилий-тарыгъа, анасына кетгенди.

Чычханчыкъ чабып келсе, байрымгюлно тубюнде жукъ да жокъ – битеу болгъан чапыракъланы хар ким алып кетип тура эдиле. Чычханчыкъ бек мудах болгъанды. Ол алай суюе эди къатынчыгъын къууандырыгъа.

– Я Аллах, нек болуп къалды былай? – деп, ёрге къараса, анда уа, байрымгюлно сабагъыны бек башында энтта да аллай гюл чапракъчыкъла топпа-толу. Къатынчыгъы къалай къууанырыгъы кёзюне кёрюнюп: «Не болса да, мен анга бу саугъаны элтирикме!» – деп, башына ёрлеп тебирегенди. Гюл сабакъ асыры иничкечик эди. Чычханчыкъны кётюралмай, бюгюлюп бара эди да, чычханчыкъ, жыгъылама деп къоркъа, тырнакъчыкълары бла илинип, байрымгюлно бек ачыханды. Байрымгюл алай ахтыннганды, алай ахтыннганды, титиреген да этип, – къалгъан чапыракъчыкълары да бири бири ызларындан жерге тюшгендиле. Чычханчыкъ, къууанып, жюреги кёк бла тенг болуп, къатынчыгъына жумушакъ, ариу ийис этген, къатапа жууургъанчыкъ алып кетгенди. Байрымгюл а, чычханчыкъ тырнагъан жерлери асыры ачыхандан, асыры жарсытхандан, тауушсуз жилий къалгъанды.

Алайлай уллу жел къар жаудура, жетгенди. Ол сууукъда байрымгюлно жилимукълары бузлап, артда, кюн тийгенде уа, ала шинжичикле болуп къалгъандыла. Энди байрымгюлно ариулугъун жютю шинжичикле къоруулайдыла. Ким не заманда суюсе да, барып, аны чапыракъчыкъларын жыртып, къыйнарыкъ, жилиятырыкъ, ачытырыкъ да туююлдо.

АКЪ КЮЧЮК

Эртте-эртте бир сахарда бир ёксюз акъ кючюк жашап болгъанды. Аны хар ким да бек суйгенди. Нек десенг, ариулугъун айтмай къойсам да, ол кеси да хар кимни да бек суйгенди. Асыры суйгенден, хар тубегенине ышара эди. Ма бюгюн да, къоншуда жашагъан къарт сарыуекни кёрдю да, ол, кёз-къаш бермегенине да къарамай, къоркъмай, аны аллына келип:

– Салам! – деп, къуйрукъчугъун ойнатып, ышарды.

Ол ариу чиммакъ-акъ кючюкчюкню алай кёрюп, жашил сарыуек абызырагъан окъуна этди, сора былай, ашыкъмай, тамагъын да ариулап, кючюкге иги тюрслеп къарап:

– Салам, – деп ынычхады да, жаяу жолчукъдан уллу жолну ары жанына ётноп, аптюекге дарман алыргъа кирди, – санлары аны эрттеден бери да къыйнай эдиле. Да, къуруда батмакъдан чыкъмай турсанг, алай боллугъун билмеймисе. Ол къарт сарыуек хариб а пенсиягъа чыкъгъандан сора да кёп жылланы анда жашап тургъанды.

Тюз да ол кезиуде тохтамакъда (остановка) троллейбусдан, ауур сумкаларын да кючден-бутдан кётюрюп, бир жубуран тюшдю. Тюшдю да, орамны бери бурулганлай, кючюк аны аллына чапды, болушайым деп. Ол кючюкню шуёху гитче жубуранчыкъны ыннасы эди. Кючюк аны терк окъуна таныды. Да, танымай а, кюн сайын жубуранчыкъны школдан юйге ашырып турса.. Ынна бек ыразы болду кючюкге, сумкала юйюне жетгенлей, сюек бла иш да сыйлады аны. Ол, уялып, унамай да кюрешди, алай ынна къаты болду да, къоймады.

Школгъа бара турган къоянчыкъла бла эрленчикле, сора дагыда кирпичикле кючюкню кёрдюле да, къууандыла. Кючюг`а аланы кокала-рын жалады. Жаякъларын да жаларыкъ эди, алай кирпичик ёпкелер деп, алай этмеди. Аны жаягъын жаламай къойса уа, ол не сунар?

Биринчи сменде дерсле бошалып, юйлерине тебиреген бёрю кючюк-лени бла мамурашланы араларында гитче Таларчыкъны кёрюп, кючюк аны аллына чапды. Ол а, шуёхчугъун кёрюп:

– Салам! – деп саламлашды.

Кючюк бёрю балаланы тешиклерине, мамурашчыкъланы да курка-ларына дери ашырды. Бёрю балала кючюк алада къалса бек сюе эдиле, алай кючюк кеси унамады.

Сагъыш эте, андан къайтып келе турганлай, илляула сатылычу тю-кенни къатында, къара кючюкге тюбеди. Ол, тюз да ол кеси этиучюсоча, дайым терезеге жыйылычу илляула бла ушакъ эте тура эди. Келди да, салам берип, аны жанында сюелди. Мында илляула бек жарыкъ эдиле, гинжи театрдача, ойнап-кюлюп, алыгъыз бизни деп, тилеп. Ма андан сюе эдиле кючюкле былайгъа келирге.

– Къайсы гинжини бек жаратаса? – деп сорду ол нёгерине.

Ол жууап этмегенде уа:

– Сарычачнымы, къарачыкънымы? – деп сорду.

– Мен къызла бла сёлешмейме. Мен айыуну, бёрюню, тюлкюню, къоянчыкъны, ма аллайланы жаратама, – деп къойду къара кючюк.

Была да былай сюелип турганлай, къайдан эсе да бир огъурсуз маймул чыкъды да, кесин кючюкlege атды. Къара кючюк къутулду. Акъ кючюг а тутулду. Ол огъурсуз маймул аны жагъасындан сермеп, бою-нуна алды да, къайда эсе да бир арбазгъа элтип атды. Акъ кючюк эс жыйып, къараса, ол а – тойган борсукъну юйю.

– Энди сен былайны сакъларыкъса, – деп, кючюкню сынжыргъа такъды.

Тойган борсукъ огъурсуз маймулну хуржунуна жашыртын не эсе да бир зат салды.

Юйню жаны бла къызыл тюлкю ётүп бара эди. Ол кючюкню кёрмей окъуна озарыкъ эди, кючюк арбаздан:

– Салам, тюлкю! – деп къычырмаса.

Тюлкю, тохтап, акъ кючюкню тагъылып турганына сейир этди. Ол бир зат айтыргъа жетишгинчи, арбазны, юйню да огъурсуз иеси тойган борсукъ чыкъды. Ол бу затланы жаратмады:

– Не тюрлю саламлашыуду бу?! – деп, ачуланды. – Юрген эт! Къаты

юр! Къоркъутхан эт! – деп юйретди.

Ол кезиуде юйню жаны бла ана айыу балаларын тепсеу школгъа элтип бара эди. Кючюк, айыуну кёрюп,:

– Кюн ахшы болсун, Айыу! – деп сёлешди.

Мамурашчыкъла, кючюкню танып, къууандыла. Тохтаргъа заманы болмагъан айыу а къабакъны ары жанындан:

– Ахшылыкъ кёр! Игимисе? – деп, озуп кетди, кючюкню жууабына да тынгыламай.

Иги да къайдан болгъун, тагъылып турсанг.. Иш къалай болгъанын тюкен аллында туруучу къара кючюк биле эди да, болушлукъгъа ол келди. Биргесине кеси бла ойнаучу бёрю балаланы аталарын, ол а кимди десегиз – милиционер, сюдде ишлеген айыуну да къагъытчысы бла бирге алып, келди. Дагъыда ол биягъында акъ кючюк салам берген Тюлкю! Къайры да женгил жортуучу. Ол, алгъа жетип, къабакъланы къакъгъанда, арбазны иеси чыкъды да:

– Не керекди сизге? – деп къычырды.

– Бу кючюк мени шуёхумду. Аны алыргъа келгенме, – деди къара кючюк.

– Энди уа меникиди! – деп къойду тойгъан борсукъ.

Тойгъан борсукъ кесин огъурсуз этерге кюрешгенликге, келгенле андан къоркъмадыла. Бютюнда къаты болуп, къабакъланы туюдюле. Келгенледен бири милиционер болгъанын билгенден сора уа, тойгъан борсукъ алай къоркъду да, алай къоркъду, къалтырагъан окъуна этди. Къуйругъу да, кеси да. Келгенле уа акъ итчикни бошлап, сынжыргъа аны такъдыла да, тюрге элтдиле.

Тюрмеде олтургъан бек аман эди. Чалдиш ичинден кёкню жаланда бир кесекчиги кёрюнеди да. Тойгъан борсукъ, бу затха тёзалмай, жиягъан окъуна этди. Да, жиямай а эркинликге, кёзбаугъа юйренген борсукъгъа бу уллу къыйынлыкъ эди.

– Энди мен быллай зат бир заманда да этмем! Улутха да алмам! – деп, тилей, жалына кетип, уллу юйюн да тёлеуге берип, алай къутулду. Буруну да салынып, къайры барырын да билмей, кетди.

Акъ кючюкню шуёхлары уа: бёрю кючюкле – спорт школгъа, эрленле – балет школгъа, мамурашла – тепсерге юйретген школгъа чакъырдыла. Алай ол бирине да барыргъа соймеди. Ол жырларгъа юйретген школну сайлады.

Неди да, биреу тепсесе, биреу къюч-къарыу сынашса, биреу а жырлагъан этеди. Кючюклени къалай ариу ауазлары болуучусун а кесигиз да биле болурсуз. Эшитгенсиз да?

«БЫХЫЧЫ»

Къоянчыкъ школгъа жюрюрге бек сюеди. Ол анда не къадар зат биледи! Билмегенин а башхаланы дефтерлеринден кёчюреди. Ма, сёз ючюн, аны классында эрленден иги окъугъан жокъду. Бютюнда санаудан. Хар нени эсеплейди эрлен. Къызгъанч да туююдю. Ойнап, не бир

башха жумуш чыгып, юйге берилген ишни этмей къалган болса, дефтерин кимге да береди кёчюрюрге. Тюлкую уа сиркиудю, ёпкелеуюк. Бир кере устаз уку:

– Эки алмагъа бирни къошсанг, ненча болады? – деп сорады.

Ол а:

– Юч тауукъ неда юч жюжек! – деп къычырады.

Устаз:

– Тюлкую, биз тауукъ балаланы юслеринден айтмайбыз, – дегенде уа, Тюлкуюкюк:

– Айтсагъыз а не эди да? Санаргъа аладан тынч не барды? – дегенди, ёпкелеген да этип.

Къоян а, аны жапсарама деп:

– Тюлкую тюз айтады. Мен кесим да быхыланы юсюнден айтсагъыз, терк билеме жууабын, – дегенди.

Устаз да, бирси окъуучула да кюлгендиле. Ол кюнден бери тюлкуюкюкге Тауукъчу, къояннга уа Быхычы деп атап къойгъандыла.

Алай болганлыкыгъа, тюлкую ёпкелесе да, къоян а ёпкелемейди. Аны ким да суйгенин ол билип турады. Алгынча, кимге да болушургъа хазырды. Тюнене теке кёзлюклерин унутуп кетгенди да юйюнде, къоян, чабып, аланы бир минутну ичинде алып келгенди. Ма бююн а теке, анга ыразылыгъын билдире, хобуста алып келгенди школгъа, ариу жылтырауукъ къагъытха чёргеп. Саугъаны алай берирге керекди деп, анга эгечи юйретгенча. Болсада ол ариу саугъаны – хобустаны – къоян юйюне алып кетмегенди, нёгерлерини барын да сыйлагъанды. Ким чёплей, ким чапырагъын юзе, хобуста уа тауусула билмей...

Къоян да анга къууанып турганлай, бир заманда: «О-ха-хай! Учула!» деген белги берилди. Аны эшитгенлей, барысы да абызырадыла. Къоян а, кичи класслада гитчечиклени къоркъганларын кёрюп, устазына:

– Сиз бу гитчечиклени къайгыларын этигиз. Мен а аланы терс жанына элтейим! – деп, окъча сюртюлюп кетип, айтханыча этди.

Аны ызындан къуугъанла узакъ кетип, арып, бирер жерде аугъандан сора, ызына къайтып келди да, кесине махтау да излемей, ахыр партада жерине олтурду. Анда олтурмаса, аны къулакъларындан ким не кёрлюк эди?

Устаз уку аны атын айтханда, хар ким дерсин сорлукъ сунган болур эдиле, угъай, ол аны къангагъа бош алай, дерсин айтдырыгъа чакъырмагъанды. Махтаргъа чакъыргъанды!

Алай боллугъун билмеген къоян уялган окъуна этди, алай аны шуёхлары андан да бек къууаннганларын кёргенде уа, ыразы болуп къалды. Энди анга Быхычы деп киши да айтмаз. Энди аны аты Жигит къоянды. Да, алай туюлюмюдю да? Анга мындан тийишли ат бармыды? Бар эсе, айтчыгъыз!

БУРУНГУ МАЛКЪАР ХАЛКЪ АДЕТЛЕ ЭМ ТЁРЕЛЕ

(местле)

1. Атасы бла жашы бир уллу жыйылыуда...
 - а) бирге олтурадыла;
 - б) жашы атасы бла олтурмайды;
 - в) жашы атасына шапалыкъ этеди.

 2. Жангы келин къайын атасына биринчи заманда...
 - а) къол тутады;
 - б) тил тутады;
 - в) башындан тутады.

 3. Эки адам жолда бара туруп, гитче...
 - а) онг жанына сюеледи;
 - б) сол жанына сюеледи;
 - в) ызындан барады.

 4. Нарт эпосда: Дебет, Сосурукъ, Ёрюзмек, Къарашауай...
 - а) эмегенле;
 - б) жаныуарла;
 - в) нартла болгъандыла.

 5. Алгъын «Тепена», «Сандыракъ», «Голлу» деп...
 - а) тепсеулеге;
 - б) жырлагъа;
 - в) назмулагъа айтылгъанды.

 6. Апсаты нелени Аллахыды?
 - а) жерни;
 - б) сууну;
 - в) кийиклени.

 7. Ыйыкъны жети кюннөндө экисини аты христиан динден келгенди.
 - а) баш кюн;
 - б) геуюрге кюн;
 - в) байрам кюн.
-

-
8. Эртте заманлада бизни халкъыбыз...
- а) терекге;
 - б) тейрилеге;
 - в) жаныуарлагъа табыннгандыла.
9. Сабийни бешикге биринчи бѐлегенде къаллай жырла айтхандыла?
- а) Белляу;
 - б) Ийнай;
 - в) ындыр.
10. Эртте заманлада ныгъышда кимле жыйылгъандыла?
- а) Карт къатынла;
 - б) къарт кишиле;
 - в) жашла бла къызла.
11. Эрттеден келген нарт сѐзге кѐре...«Намыс болмагъан жерде,... болмайды.»
- а) суймеклик;
 - б) насып;
 - в) байлыкъ.

ГУЗЕЛАНЫ Асият

Эсигизге салабыз!

Бу соруулагъа ким алгъа, ким тюз эсууап жазып ийсе да «Минги Тауну» редакциясында саугъа къоллу боллукъду. Беш саугъа барды журналны махтау къагъытлары бла бирге.

Хайдагъыз, Хайт дегиз, эсен тюбеик...

Озгъан ёмюрнү отузунчу жылларында халкыбызны сыфаты

«Эрирей» повесть

Мен хар заманда да Толгъурланы Зейтунну чыгъармаларын деменгили классика жазыучула Лев Толстой, Михаил Шолохов, Федор Достоевский бла тенгleshдирирге бек сюеме. Аны энчилигин мен неде кёреме?

Зейтун Хамидовични чыгъармаларыны суратлау кючю теренди,

магъаналыды, тилини байлыгына сейирсинирчады, сёзю шатыкды.

«Къайда туугъан эсенг да, анда жарадынг» - деген орус нарт сёз да болмагъанча Зейтунну кесин суратлайды. Бизни халкыбызны ийнагы, ол жыйылгъан жерде сёлешсе: орус тилде да, тау тилде да анга суйюп тынгылайса, тохтамай айтып турса эди деригинг келеди. Аны себепли мен аны чыгъармаларына бек улуу эс бурама: орус тил бла литературадан онунчу, онбиринчи классланы программаларына киргизтип, Зейтунну романларын, повестьлерин тенгleshдириу халда сюемере.

Мындан алда мен «Кабардино-Балкарская правда» газетде Лев Толстойну «Холстомер» деген повестин Зейтунну «Акъ гыранчасы» бла къалай тенгleshдиргеними юсюнден жазгъанма.

Бу статья Зейтунну чыгъармаларында суратлау жангылыккыны ачыкларгъа устазлагъа болушлукъ этерик сунама.

Михаил Шолоховну «Поднятая целина» деген романы, Зейтун Толгуровну да «Эрирей» деген повести 1930-1932 жыллада колхоз къуралыуну, жамауатны тюрлю-тюрлю халларын, дуняда, жашауда болгъан затланы бир да уста суратлагъандыла. Аны сабийле окъуй туруп ышаргъанларындан, жарсыгъанларындан да сезерге боллукъду.

Иналукъ бла Островной, Шарау бла Майданников, Край бла Давыдовну бир бирлери бла тенгleshдиргенде, Сафар бла тенгleshдирирге уа адам табалмагъанма Шолоховну романында. Ол а Толгъурланы Зейтунну таза да улуу, энчи фахмусун чертлейди. Гитче малкъар халккыны ичинде беш да, алты да тюрлю сыфат. Сафар а 1930-1950 жыллада битеу Россей халккыны ичинде да болгъан сыфатды, жайылгъан тилди.

Эки фахмулу жазыучуну чыгъармаларына бююнню кёз бла къарагъанда, шёндогю амалла бла сюзгенде, Сафаргъа эриринг келеди. Иналуккыну да, Островнойну да жашаугъа къарамлары тюз эди дерча-

ды.

Бу чыгъармала тюнене неда бир-эки жыл мындан алгъа жазылмагъандыла, аны себепли Зейтунну да, Михаил Шолоховну да жангы кёз къарамлары билгични оюмуна ушайдыла.

Суратлау сёзню магъанасы бек уллуду. Ол сюжетни сюзерге болушады.

Сёз ючюн: «...Найыбханны сал басхычын эл саулай ашыра эди. Эр кишиле, бир бирлерин терк-терк алышындыра, тиширыуну ёлюгюн къабырлагъа алай элтедиле. Сал басхычха жабышыргъа жаланда Сафарны къоймайдыла. Къоймайдыла...»

Бу жаланда юч айтымны ичинде тёртюнчюге эс буругъуз. Жаланда бир сёз: «Къоймайдыла...» Ол жаланда бир сёзню кючу къалай теренди. Философия сезими энчиди.

«Къоймайдыла...» деген сёз бла жазычу битеу да жамауатны суратлап къоялгъанды.

Сафар битеу дунияны литературасында да тилди. Сафарчала кёп болгъандыла. Аны терс жерлери кёп, тюзю аз эсе да, анга жюрегинг эрийди, алай болмаса боллукъ кёре эдим дегенча.

Мен орус литературадан дерсле береме, Зейтунну чыгъармалары бла орус тилде хайырланама.

Орус тилде юзюк: «Провожали её всем селом. Мужчины сменялись быстро: каждый старался хоть ненадолго подпереть плечом носилки, на которых лежала усопшая, хоть на мгновение принять на себя тяжесть её тела...»

...Хоронили Наибхан, а Сафар сидел поодаль на камне, выпавшем из кладбищенской ограды. Сидел и плакал украдкой. Наибхан ли он оплакивал, свое ли одиночество - кто знает...»

Хар тилни кесини кючу, сезими, философия теренлиги энчиди. Сабийле тауча окъугъанда бир тюрлю, орусча окъугъанда уа башхаракъ сюзедиле.

Дагъыда бир гитче затчыкъны чертирге сюеме. Федор Достоевский «Преступление и наказание» деген романында Петербургну сары бояу бла кёргозтеди. Блок да алай. Булгаковну «Мастер и Маргарита» деген романында Мастер суйген къызына сары гюлле береди. Пушкин бла Толстойну Петербургу уа алтын къатыш акъ бояу бла суратланады.

Зейтунда уа ол суратлау къалай ачыкъланады, бир къарайыкъ. Орусча: «Шарау и Наибхан, прислушиваясь к прекрасной мелодии, парили, кружили по белым облакам над золотым полем – а потом, словно лебеди с надломленными крылами, и белая лошадь, и она, и Шарау полетели вниз и рухнули средь поля...»

Тауча: «Сора экиси да, Шарау да, ол да, атха, чиммакъ атха минип, акъ булутланы башы бла аудула... къанатлары сыннган зурнуклай, акъ ат да, Шарау да, Найыбхан да алтын сабан ортасына тюшдюле...»

Алтын бла акъ: жашау бошалып къалмайды, жашауну игиси алдады. Михаил Шолоховну «Тихий Дон», «Поднятая целина» деген роман-

ларында да, Толгъурланы Зейтунну «Эрирей» деген повестинде да революция жанлыла, жарлы халкъ суратланады. Аны себепли жангы кёз къарам бу чыгъармалагъа бюгюн башха тюрлю болургъа керекди. Нек десенг, революция жанлыла, жарлыла игиге, акъыллыгъа, жигитге саналгъандыла. Бай болсанг а – аманла, акъылсызла, эринчекле, кеслерин аман жүрютген саякъла да ала. Бу «аманлагъа» эфендиле да эм дин жанына кесин бир кесек бургъан адамла да къошулгъандыла.

Мени оюмуна кёре, «Эрирей» деген повестъге роман десек тийшлиди. Жазыучу мында битеу малкъар миллетни суратлагъанды: аны ючюн, огъурлулугъун, аны бла бирге уа аман шартларын да.

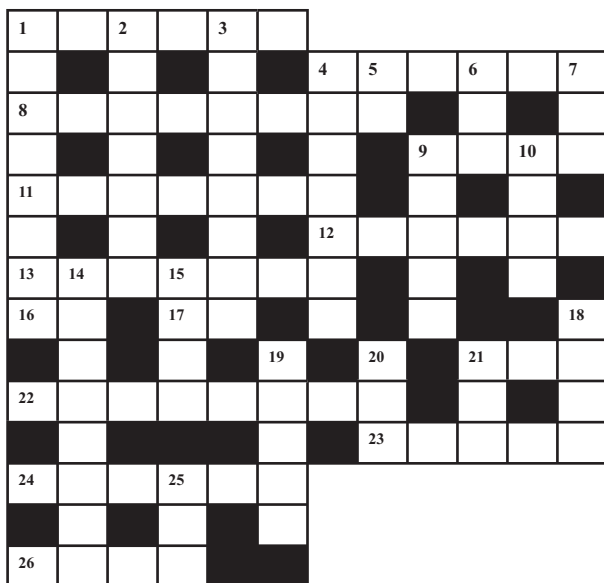
«Эрирей» деген сёзню повестъни ахырында кёребиз. «Бу сёзню магъанасы неди?» – деп, бусагъатда сабийле аллай соруу да бередила.

Зейтун а аны магъанасын колхозчу тиширюуланы жыры бла ачыкълайды, аны бла бизни бурунгулу адамларыбызны Эрирейге табыннганларын, анга къуллукъ этгенлерин, ол жерни, сууну, битимлени тейриси болгъанын кёргюзтеди. Зейтун малкъар литературада колхоз къурулушну ёмюрлюк суратын ишлегенди.

***КЪАДЫРЛАНЫ Валентина,
Бабугентни орта школуну устазы***

С Ё З Б Е Р

Энине: 1. Къара къаргъа. 4. Тенгиз тюпледе ёсген сыйлы зат (коралл). 8. Эртте къалауур неда полициячы. 9. Башха динни тутхан. 11. Дин терек. 12. Готонну тёммеги. 13. Нартгох ундан этилген сууда бишген къалач. 16. Туугъан да этгинчи, анча къарс къагъыучудула бир бирле. 17. Ата журтлу самолетну маркасы. 21. Юй къанатлыланы жумушакъ тюклеринден этилген жастыкъ, жууургъан. 22. Экили болуу. 23. Бир иште жунчуу, хайран болуу. 24. Кюн батарны аллы. 26. Жюз жыл.

Ёресине: 1. Ол да гумулжукду. 2. Жарлылыкъ, кемлик. 3. Бир бирге келишмеген. 4. Къадар, Аллахны буйругъу да аны тюрбюнде жазылыпды. 5. Къараны бирси жаны. 6. Садах «быргъаучу». 7. Кёз къаматхан ариулыкъ. 9. Ол да гюлдю. 10. Ийнек бузоу тапхандан сора биринчи сутюнден этилген ашарыкъ. 14. Тёгеречи суу бла къуршаланган жер юзюк. 15. Мал боюнунда къонгуроу. 18. Женгил, терк. 19. Шёндю туугъан къозучукъну териси. 20. Накъыш. 21. Юзмез букъу. 25. Малкъар тилде чыкъгъан сабий журнал.

Сёзберни ТОКУМАЛАНЫ Хусейин жарашдыргъанды.

Журналны экинчи номеринде басмаланган сёзберни жууаплары

Энине: 5. Къоранч. 6. Къандес. 10. Улан. 11. Азан. 12. Кънгуроу. 13. Ёстым. 15. Жёрме. 16. Сыргъа. 18. Тохана. 19. Жабагъы. 23. Ултха. 24. Алаша. 25. Къалач. 26. Томуроу. 28. Гида. 30. Ашыкъ. 31. Жамычы. 32. Туумакъ.

Ёресине: 1. Къоян. 2. Чачакъ. 3. Антау. 4. Шеша. 7. Алысын. 8. Жууурт. 9. Чалман. 14. Масхара. 15. Жабалакъ. 16. Сынау. 17. Ауара. 20. Чалдиш. 21. Атауул. 22. Ууанык. 26. Тытыр. 27. Урчукъ. 29. Инсан. 30. Амал.

АТЛАРЫ

КЯЗИМНИ 150-ЖЫЛЛЫГЪЫНА

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Инсан уруш бла Кязим. *Статья*..... 2

ДУНИЯ ЗАКИЙЛЕРИ

ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Жашауну керти болумун суратлагъан жазычу.
Статья. 7
Н.В. ГОГОЛЬ. Тарас Бульба. *Повестьден юзюк*..... 9

МАММЕЛАНЫ ИБРАХИМГЕ – 90 ЖЫЛ

САРАККУЛАНЫ АСИЯТ. Малкъар театрны, драматургияны чигинжиси.
Статья..... 11
МАММЕЛАНЫ ИБРАХИМ. *Тамсилле*. 18

ПРОЗА

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ. Къулмырза. *Хапарла* 28

ЁЛМЕЗЛАНЫ МУРАДИНГЕ – 60 ЖЫЛ

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ. Ёлмезланы Мурадинни юч сабаны. *Статья*. 44
ЁЛМЕЗЛАНЫ МУРАДИН. *Назмула*..... 59
БИТТИРЛАНЫ ТАМАРА. Усталыкъ бла фахмулукъну юлгюсю.
Статья..... 77

ПРОЗА

МЫРЗАЛАНЫ АМИНАТ. Таужан. *Повесть*. 88

ТАБАКЪСОЙЛАНЫ МУХТАРГЪА – 50 ЖЫЛ

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН Прометейча жашаргъа юйретген поэзия.
Статья. 117
ТАБАКЪСОЙЛАНЫ МУХТАР. *Назмула*..... 124

КЪАРЫНДАШ ОТ ЖАГЪАДА

ЕЛЕНА ПАЧЕВА. *Хапарла*..... 137

КЪАРАЧАЙНЫ МАХТАУЛУ УЛАНЛАРЫ

КИПКЕЛАНЫ ЗАРЕМА. Дудаланы Махмудну джазыуу. <i>Статья.</i>	142
ЁЗДЕНЛАНЫ АЛБЕРТ. Батчаланы Мусса бла. <i>Эсгериле</i>	153
БАТЧАЛАНЫ МУССА. <i>Назмула.</i>	168

ШАУАЙЛАНЫ ИСМАИЛ. Халкъыны социально- ниет төрелерин сакълагъан акъылман. <i>Статья</i>	175
---	-----

АЛИКАЛАНЫ ВЛАДИМИР. Найыфхан. <i>Статья</i>	180
---	-----

КРИТИКА БЛА БИБЛИОГРАФИЯ

МАРЬЯНА МАМБЕТОВА. Зубер Тхагазитовну поэзиясы. <i>Статья</i>	184
---	-----

ТУКЪУМ ТАРЫХЫ – ХАЛКЪ ТАРЫХЫ

ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА. Мамашлары. <i>Статья.</i>	191
УЛБАШЛАНЫ САНИЯТ. <i>Халкъда эсюрюген хапарла</i>	199

КЪОНАКЪЛАНЫ ХАСАН. Жашил шахарны жасагъан. <i>Статья.</i> .	202
---	-----

ЧАМХАНА

КЪУЛИЙЛАНЫ ХУСЕЙ. Эссиз. <i>Бир актлы пьеса.</i>	205
--	-----

БИЛЛЯЧА

БАЛАЛАНЫ ФАТИМАТ. Юч жомакъ.	211
ГУЗЕЛАНЫ АСИЯТ Бурунгулу малкъар халкъ адетле эм төреле. <i>Тестле</i>	216

УСТАЗЛАГЪА БОЛУШЛУКЪГЪА

КЪАДЫРЛАНЫ ВАЛЕНТИНА. Озгъан ёмюрню отузунчу жылларында халкъыбызны сифаты. <i>Ачыкъ дерс</i>	218
---	-----

ТОКУМАЛАНЫ ХУСЕЙИН. Сёзбер.	221
----------------------------------	-----

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 3 (145)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство культуры КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29.05.09. Формат 60х90¹/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00
Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 1600 экз. Заказ №. 101. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.